

Food and Agriculture
Organization of the
United Nations

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ, РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Україна

**СЕРІЯ МАТЕРІАЛІВ
ЩОДО ОЦІНЮВАННЯ
ГЕНДЕРНОЇ СИТУАЦІЇ
В КРАЇНАХ**

**ЄВРОПА ТА
ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ**

ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ, РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

СЕРІЯ МАТЕРІАЛІВ ЩОДО ОЦІНЮВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ СИТУАЦІЇ В КРАЇНАХ

Україна

Оновлене видання

Required citation:

ФАО. 2021. *Гендерні аспекти, розвиток сільського господарства та сільських територій – Україна, Оновлене видання*. Серія матеріалів щодо оцінювання гендерної ситуації в країнах - Європа та Центральна Азія. Будапешт.

The designations employed and the presentation of material in this information product do not imply the expression of any opinion whatsoever on the part of the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) concerning the legal or development status of any country, territory, city or area or of its authorities, or concerning the delimitation of its frontiers or boundaries. The mention of specific companies or products of manufacturers, whether or not these have been patented, does not imply that these have been endorsed or recommended by FAO in preference to others of a similar nature that are not mentioned.

The views expressed in this information product are those of the author(s) and do not necessarily reflect the views or policies of FAO.

ISSN 2710-1622 [English version - Print]

E-ISSN 2710-1630 [English version - Online]

ISBN 978-92-5-134442-2

© FAO, 2021

Some rights reserved. This work is made available under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 3.0 IGO licence (CC BY-NC-SA 3.0 IGO; <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/3.0/igo/legalcode>).

Under the terms of this licence, this work may be copied, redistributed and adapted for non-commercial purposes, provided that the work is appropriately cited. In any use of this work, there should be no suggestion that FAO endorses any specific organization, products or services. The use of the FAO logo is not permitted. If the work is adapted, then it must be licensed under the same or equivalent Creative Commons licence. If a translation of this work is created, it must include the following disclaimer along with the required citation: "This translation was not created by the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). FAO is not responsible for the content or accuracy of this translation. The original English edition shall be the authoritative edition."

Disputes arising under the licence that cannot be settled amicably will be resolved by mediation and arbitration as described in Article 8 of the licence except as otherwise provided herein. The applicable mediation rules will be the mediation rules of the World Intellectual Property Organization <http://www.wipo.int/amc/en/mediation/rules> and any arbitration will be conducted in accordance with the Arbitration Rules of the United Nations Commission on International Trade Law (UNCITRAL).

Third-party materials. Users wishing to reuse material from this work that is attributed to a third party, such as tables, figures or images, are responsible for determining whether permission is needed for that reuse and for obtaining permission from the copyright holder. The risk of claims resulting from infringement of any third-party-owned component in the work rests solely with the user.

Sales, rights and licensing. FAO information products are available on the FAO website (www.fao.org/publications) and can be purchased through publications-sales@fao.org. Requests for commercial use should be submitted via: www.fao.org/contact-us/licence-request. Queries regarding rights and licensing should be submitted to: copyright@fao.org.

Cover photographs: ©FAO/Viktoriiia Mykhalchuk, Genya Savilov

Зміст

ТАБЛИЦІ, ДІАГРАМИ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ БЛОКИ	V
ПЕРЕДМОВА	VII
ПОДЯКА	VIII
АБРЕВІАТУРИ	IX
КОНТЕКСТУАЛЬНА ПРИМІТКА ЩОДО ОЦІНЮВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ	XI
КОРОТКИЙ ЗМІСТ	XV
1. ВСТУП	1
1.1. Чому гендерні аспекти актуальні для сталого розвитку сільського господарства та сільських територій?	1
1.2. ФАО в Україні	2
1.3. Предмет та мета цього гендерного оцінювання	3
1.4. Методологія	4
2. ОГЛЯД СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ	7
2.1. Гендерна рівність на макрорівні	7
2.2. Характеристика ситуації в соціально-економічній сфері	9
2.3. Характеристика ситуації у політичній та інституційній сферах	11
2.3.1. Основні міжнародні зобов'язання щодо гендерної рівності	11
2.3.2. Національне законодавство та політика	13
2.3.3. Органи державної влади, відповідальні за гендерну політику та покращення становища жінок	14
2.4. Характеристика демографічної ситуації	16
2.4.1. Чисельність населення, співвідношення кількості жінок і чоловіків, склад домогосподарств	16
2.4.2. Міграція	17
2.4.3. Групи національних меншин	19
2.5. Охорона здоров'я	20
2.6. Освіта	23
2.7. Гендерно зумовлене насильство	25
3. ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ У СІЛЬСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВАХ ТА СІМЕЙНИХ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ	29
3.1. Ринок праці України, зайнятість у сільській місцевості та сільському господарстві	29
3.2. Право власності на землю та організаційно-правові форми фермерських господарств	35
3.2.1. Володіння та управління фермерськими господарствами	37

3.3. Становище жінок з сільської місцевості: гендерні ролі, лідерство та розширення прав і можливостей	40
3.3.1. Лідерська роль жінок: політичні посади, кооперативи та громадянське суспільство	42
4. ЗВ'ЯЗОК ГЕНДЕРНИХ АСПЕКТІВ ТА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПОСТРАЖДАЛИХ ВНАСЛІДОК КОНФЛІКТУ ТЕРИТОРІЯХ	45
4.1. Довідкова інформація та демографічні дані	46
4.2. Зайнятість та доходи	46
4.3. Сільськогосподарське виробництво та сільськогосподарська праця	48
4.4. Депривації та проблеми під час отримання послуг, соціальний захист	48
4.5. Бідність та механізми її подолання	50
4.6. Безпека та гуманітарна допомога	51
5. ГЕНДЕРНІ АСПЕКТИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	53
5.1. Рослинництво та плодоовочівництво	54
5.2. Тваринництво та продукція тваринництва	55
5.3. Рибне господарство та аквакультура	56
5.4. Лісове господарство	57
5.5. Сільськогосподарські консультативні / дорадчі послуги та підготовка	58
5.6. Доступ до сільськогосподарських матеріалів	59
5.7. Підприємницька діяльність	60
5.8. Доступ до фінансових ресурсів	64
6. ІНФРАСТРУКТУРА У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ ТА ВПЛИВ ЇЇ СТАНУ НА СІЛЬСЬКИХ ЖІНОК	67
6.1. Житлові умови	67
6.2. Джерела енергії	68
6.3. Безпечна питна вода та санітарія	70
6.4. Дороги та транспорт у сільській місцевості	71
6.5. Соціальна інфраструктура та захист	71
7. ПРОДОВОЛЬЧА БЕЗПЕКА ТА ХАРЧУВАННЯ	75
7.1. Адаптація до зміни клімату та управління ризиками стихійних лих	76
8. РЕКОМЕНДАЦІЇ	79
8.1. Рекомендації для ФАО	79
8.2. Рекомендації для Уряду та національних інституцій	80
ПОСИЛАННЯ	83

ТАБЛИЦІ

Таблиця 1: Пріоритети та напрями співробітництва ФАО і Уряду України, на основі даних Рамкової програми співробітництва на 2020–2022 роки	3
Таблиця 2: Значення Індексу гендерної нерівності (ІГН) України у порівнянні зі значеннями в певних регіонах (2019 рік)	7
Таблиця 3: Очікувана тривалість життя при народженні, з розподілом за статтю та типом поселення (2019 рік)	20
Таблиця 4: Населення, зайняте у формальному і неформальному секторах, з розподілом за статтю та місцем проживання (2019 рік)	33
Таблиця 5: Відповіді жінок на запитання «Хто приймає остаточне рішення щодо використання землі для вирощування сільськогосподарської продукції на продаж?»	41
Таблиця 6: Середній час, який витрачають на різні види діяльності жінки і чоловіки, що проживають на постраждалих внаслідок конфлікту територіях	47
Таблиця 7: Заходи для подолання відсутності продовольчої безпеки, з розподілом за статтю голови домогосподарства	51
Таблиця 8: Обсяги врожаю та продажу обраних сільськогосподарських культур в розрахунку на 100 домогосподарств, очолюваних жінками, та 100 домогосподарств, очолюваних чоловіками (2019 рік)	54
Таблиця 9: Володіння худобою у сільській місцевості, з розподілом за домогосподарствами, очолюваними жінками, та домогосподарствами, очолюваними чоловіками (2020 рік)	56
Таблиця 10: Виробництво продуктів тваринного походження в розрахунку на 100 домогосподарств, очолюваних жінками, та 100 домогосподарств, очолюваних чоловіками (2019 рік)	56
Таблиця 11: Доступ до обраних матеріалів та ефективних способів роботи сільських домогосподарств, очолюваних жінками, та домогосподарств, очолюваних чоловіками, 2020 рік (%)	60
Таблиця 12: Кількість та розмір зареєстрованих відповідно до законодавства підприємств і частка таких підприємств, які працюють у сільськогосподарському секторі (2019 рік)	61
Таблиця 13: Кількість та види фізичних осіб-підприємців і частка таких підприємців, які працюють у сільськогосподарському секторі (2019 рік)	61
Таблиця 14: Доступ до комунальних послуг у сільському та міському житловому фонді (2019 рік)	67
Таблиця 15: Доступ до зручностей, з розподілом за типом домогосподарства та населеним пунктом, 2011 рік (%)	68
Таблиця 16: Домогосподарства, в яких є обрані товари тривалого користування, з розподілом за місцевістю, 2018 рік (% від загальної чисельності населення)	68
Таблиця 17: Енергопостачання у сільському та міському житловому фонді (2020 рік)	69
Таблиця 18: Оціночні дані щодо санітарії у сільських та міських домогосподарствах (2012 рік)	70
Таблиця 19: Харчовий статус дітей та дорослих, з розподілом за статтю, 2015 рік (%)	75

ДІАГРАМИ

Діаграма 1: Оцінки Глобального гендерного розриву для України, з розподілом за сферами оцінки (2020 рік)	8
Діаграма 2: Частка населення із рівнем середньомісячного доходу на душу населення у грошовому еквіваленті, який є нижчим за межу бідності, для сільської та міської місцевості, з розподілом за роками (% від загальної чисельності населення)	8
Діаграма 3: Частка населення із рівнем середньомісячного доходу на душу населення у грошовому еквіваленті, який є нижчим за прожитковий мінімум, для сільської та міської місцевості, з розподілом за роками (% від загальної чисельності населення)	9
Діаграма 4: Відносні показники рівня бідності жінок і чоловіків, з розподілом за місцевістю (2017 рік)	10
Діаграма 5: Частка населення із рівнем місячного доходу на душу населення у грошовому еквіваленті, який є нижчим за прожитковий мінімум, з розподілом за статтю та віком (% від загальної чисельності населення, 2019 рік)	10
Діаграма 6: Середньостатистичний склад сільських домогосподарств, з розподілом за статтю та віком членів домогосподарств (2019 рік, %)	17
Діаграма 7: Дані щодо голів домогосподарств з розподілом за статтю та віком, для сільських та міських домогосподарств	17
Діаграма 8: Показники участі жінок і чоловіків у навчанні на початок 2019/20 навчального року, з розподілом за рівнем освіти (%)	23

Діаграма 9: Розподіл студентів та студенток коледжів, технікумів, училищ за галузями знань (2019/20 навчальний рік), (%)	24
Діаграма 10: Розподіл студентів та студенток університетів, академій, інститутів за галузями знань (2019/20 навчальний рік), (%)	25
Діаграма 11: Дані щодо жінок у віці 15–49 років, які повідомили про те, що зазнали певної форми насильства, з розподілом за типом населеного пункту (2018 рік)	26
Діаграма 12: Дані щодо зайнятості населення у основних секторах ринку праці, з розподілом за статтю (% від загальної кількості зайнятих осіб) (2019 рік)	29
Діаграма 13: Зайняті жінки і чоловіки, з розподілом за професійними групами, 2019 рік (%)	30
Діаграма 14: Зайняте населення, з розподілом за професійними групами та статтю (2019 рік, %)	31
Діаграма 15: Частка підприємств, які беруть участь у сільськогосподарському виробництві, з розподілом за типом підприємств (2017 рік)	37
Діаграма 16: Питома вага сільських домогосподарств, очолюваних жінками і чоловіками, з розподілом за площею земельної ділянки (2020 рік)	40
Діаграма 17: Представництво жінок у радах різних рівнів, 2020 рік (%)	42
Діаграма 18: Структура сільськогосподарських культур на посівних площах сільських домогосподарств, очолюваних жінками, та сільських домогосподарств, очолюваних чоловіками, 2020 рік (%)	53
Діаграма 19: Питома вага жінок серед керівників юридичних осіб в обраних сферах економічної діяльності, з розподілом за розміром населеного пункту (%)	62
Діаграма 20: Питома вага жінок серед фізичних осіб–підприємців в обраних сферах економічної діяльності, з розподілом за розміром населеного пункту (%)	63
Діаграма 21: Основні джерела води, яка використовується для пиття та приготування їжі, у сільських домогосподарствах, 2020 рік (%)	69
Діаграма 22: Основні джерела води, яка використовується для пиття та приготування їжі, у міських домогосподарствах, 2020 рік (%)	69

ІНФОРМАЦІЙНІ БЛОКИ

Інформаційний блок 1. Визначення: Сільське населення	16
Інформаційний блок 2. Визначення: Неформальна зайнятість	33
Інформаційний блок 3. Визначення: Неоплачувана праця	34
Інформаційний блок 4. Агрохолдинги в Україні	38

Передмова

©FAO/Jozsef Weigert

Гендерна рівність та розширення можливостей жінок є однією з 17 Цілей сталого розвитку, що мають вирішальне значення для інклюзивного та сталого розвитку. Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) визнає, що сільські жінки вносять вагомий внесок у продовольчу безпеку та харчування, а для досягнення свого мандату у світі, позбавленому голоду, недоїдання та бідності, гендерна рівність є обов'язковою умовою та передумовою. Тому ФАО прагне до систематичного вирішення питання гендерної рівності у всій своїй нормативній та технічній роботі та сприяння інклюзивному розвитку сільського господарства та сільських територій. Першим кроком до втілення цих зобов'язань є збір дезагрегованих даних, аналіз та набуття знань для розширення доказової бази щодо гендерних питань у сільському господарстві, управління природними ресурсами, продовольчої безпеки та харчування. Представництва ФАО періодично проводять оцінки гендерної ситуації у країнах, щоб забезпечити національних та міжнародних партнерів оновленим даними щодо гендерних питань, сільського господарства та розвитку сільських територій для формування гендерно реагуючої політики.

Ми раді представити перший звіт ФАО щодо гендерної оцінки для України. Це видання вносить свій вклад в уже існуючі знання про стан гендерної рівності в країні, об'єднуючи гендерну статистику та висновки експертів. Воно також служить інструментом захисту інтересів жінок, забезпечуючи огляд внеску сільських жінок у продуктивність сільського господарства та продовольчу безпеку. Оскільки звіт має практичний характер, ми сподіваємось, що фахівці з питань розвитку, політики, аналітики та представники громадянського суспільства та приватного сектору будуть використовувати

представлені рекомендації та що звіт буде доступний для загалу. Дані та аналіз, представлені в цьому виданні, вимагають термінових дій усіх зацікавлених сторін. Як і у всьому світі, жінки в Україні представляють значну частку сільськогосподарської робочої сили. Більшість зайнятих у виробництві продуктів харчування є жінками, жінки відіграють ключову роль в управлінні природними ресурсами, а також вносять значний вклад у турботу про домогосподарства. Однак сільські жінки мають обмежені можливості для сприяння сільськогосподарському виробництву та використання нових можливостей, оскільки вони зосереджені на неформальній роботі та перевантажені неоплачуваною роботою в сімейних фермах. Більше того, багато жінок стали ще більш вразливими з моменту поширення COVID-19 через вищий ризик домашнього насильства та більший тягар неоплачуваної роботи з догляду за домашнім господарством та дітьми через закриття шкіл. До цих сільських жінок належать жінки-інваліди, жінки з груп етнічних меншин, такі як роми, жінки, які були внутрішньо переміщеними, та багато інших.

Від імені ФАО я хотів би висловити щирі подяку нашим національним партнерам, які зробили можливою публікацію цього звіту. Ця оцінка гендерної ситуації є знаковим етапом для співпраці між ФАО та урядом та неурядовими партнерами в роботі на шляху до більш інклюзивного суспільства. Зараз нам час розпочати впровадження конкретних дій: підвищити обізнаність щодо жінок у розвитку сільського господарства та визнати їхню роль; надати жінкам рівний доступ до земельних та сільськогосподарських активів; включити їх у владні структури; і досягти розвитку, який є справедливим і забезпечує рівність кожного.

Раймунд Йеле,

Керівник регіональних програм ФАО у Європі та Центральній Азії

Подяка

Дослідження та підготовку тексту цієї доповіді виконала міжнародна експертка ФАО Елізабет Дюбан. Додаткову інформацію було отримано з інтерв'ю, аналізу даних та відомостей, наданих національною консультанткою ФАО з гендерних питань Ларисою Кобелянською. Розробка доповіді велася співробітниками офісу ФАО в Україні: координатором програм Марою Лопес та спеціалісткою програм Яною Войтовською – під керівництвом старшої радниці Регіонального представництва ФАО для Європи та Центральної Азії з питань гендерної рівності та соціального захисту Доно Абдуразакової.

Для підготовки цієї доповіді були використані дані, отримані під час оцінки економічної безпеки, проведеної в 2019 році Ініціативою REACH у східній Україні (в Донецькій та Луганській областях). ФАО висловлює подяку Ініціативі REACH за включення до свого опитувальника декількох гендерно чутливих індикаторів, запропонованих дослідниками й

дослідницями, які взяли участь у проєкті «Оцінка гендерної ситуації в Україні».

Автори висловлюють особливу подяку експерткам, які надали цінні відомості та інформацію щодо становища сільських жінок в Україні. Це:

- » Олександра Чуркіна, заступниця Міністра соціальної політики
- » Земфіра Кондур, керівниця проєкту Ради Європи «Захист національних меншин, у тому числі ромів, та мов меншин в Україні»
- » Елла Лібанова, науковиця, докторка економічних наук, академік Національної академії наук України, директорка Інституту демографії Національної академії наук України
- » Тетяна Пікуза, голова Всеукраїнської громадської організації «Спілка сільських жінок України»

Абревіатури

CEDAW	Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок	ММСП	мікро-, малі та середні підприємства
MAPS	Актуалізація, прискорення та підтримка політики	НПУТ	непідконтрольні уряду території
ВВП	валовий внутрішній продукт	НУО	неурядова організація
ВООЗ	Всесвітня організація охорони здоров'я	ОЕСР	Організація економічного співробітництва та розвитку
ВПО	внутрішньо переміщена особа	ОТГ	об'єднана територіальна громада
ГОУК	гендерна оцінка умов у країнах	ПРООН	Програма розвитку Організації Об'єднаних Націй
ЄДР	Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань	ПУТ	підконтрольні уряду території
ІГН	індекс гендерної нерівності	РПС	Рамкова програма співробітництва
ІГР	індекс гендерного розвитку	ФАО	Продовольча та сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй
ІЛР	індекс людського розвитку	ЦСР	Цілі сталого розвитку

Контекстуальна примітка щодо оцінювання гендерної ситуації в країні

Дослідження для оцінювання гендерної ситуації в країні було проведено в березні та квітні 2019 року. Отриманий проєкт звіту був представлений українським експертам під час консультативного круглого столу, що відбувся у Києві в липні 2019 року. Представники Міністерства аграрної політики та продовольства, Урядовий уповноважений з питань політики гендерної рівності, представники агенцій ООН та громадських організацій, а також жінки-лідери надали коментарі та рекомендації щодо тексту. Затвердження доповіді щодо оцінки гендерної ситуації в країні відбувалося на фоні декількох важливих подій як в Україні, так і в усьому світі.

По-перше, реструктуризація уряду в серпні 2019 року призвела до ліквідації Міністерства аграрної політики та продовольства України. Функції міністерства взяло на себе новостворене Міністерство економічного розвитку, торгівлі та сільського господарства (яке раніше було Міністерством регіонального розвитку, будівництва, житлово-комунального господарства). Ряд високопосадовців залишили свої посади в очікуванні нової інституційної кадрової структури. У липні 2020 року уряд відновив окреме Міністерство аграрної політики та продовольства; а в грудні 2020 року український парламент схвалив призначення нового міністра аграрної політики та продовольства.¹

Таким чином, один із ключових інституційних партнерів ФАО перебував у процесі реструктуризації, і коли ця гендерна оцінка була проведена, Міністерство аграрної політики та продовольства ще не призначило відповідальних осіб з гендерних питань. Ця оцінка гендерної ситуації в країні містить декілька посилань на стратегії, програми та збір даних Міністерства аграрної політики та продовольства, що існували до 2019 року. Доповідь також містить рекомендацію щодо збільшення спроможності міністерства включати гендерні аспекти до керівних принципів, що стосуються сільського господарства та сільського розвитку, що залишається актуальним для новоствореного міністерства. Зверніть увагу, що, у випадках, де це можливо, статистичні дані, що використовуються у цій доповіді, оновлено з урахуванням останніх доступних даних станом на січень 2021 року.

По-друге, на початку 2020 року уряд України вжив заходів щодо запобігання та пом'якшення спалаху нової коронавірусної хвороби (COVID-19), яка поширювалася Європою та незабаром перетворилася на глобальну пандемію. Держава запровадила заходи, що включали загальнодержавні тимчасові обмеження, такі як закриття навчальних закладів, обмеження пасажирського транспорту та громадських зборів, а також призупинення діяльності різних установ та підприємств, які вважаються несуттєвими (наприклад, культурні та розважальні заклади, заклади громадського харчування та непродуктові магазини). Ці обмеження вплинули на всі регіони та сектори економіки.

¹ Див. Постанову Верховної Ради України про призначення Лещенко Р.М. Міністром аграрної політики та продовольства України, 17 грудня 2020 р., № 1118-ІХ.

Ситуація з пандемією COVID-19 продовжує змінюватися, і тому зарано оцінювати, як це вплине на жінок та чоловіків, які проживають у сільській місцевості України, у довгостроковій перспективі. Однак очевидно, що пандемія впливає на людей у сільській місцевості різними способами, не лише на їхнє здоров'я, але й на засоби їхнього існування. На основі оцінок ФАО, ПРООН та ООН Жінки, низка гендерних розбіжностей, обговорених у цій доповіді з гендерного оцінювання в країні, вже розширена в результаті вжитих заходів для протидії COVID-19 (ООН-жінки, ФАО та ПРООН, 2020). Оскільки неможливо переглянути всі висновки, що містяться у цій доповіді, у світлі кризи охорони здоров'я, тут узагальнено декілька ключових висновків з оцінок впливу, проведених в Україні, зосереджуючи увагу на аграрному секторі та впливах на сільське населення. Час та обсяг оцінок є актуальними. Перша, швидка оцінка гендерної ситуації та потреб жінок у контексті пандемії COVID-19, проведена агенцією ООН Жінки в Україні, відбувалася з березня по квітень 2020 року. Друга – оцінка соціально-економічного впливу проведена ПРООН, ООН Жінки та ФАО з травня по червень 2020 року, зосереджена на мікро-, малих та середніх підприємствах (ММСП) та домашніх господарствах.

ФАО зазначає, що, хоча для сільської місцевості низька щільність населення є сприятливою у контексті сповільнення розповсюдження COVID-19, все ж існує ризик росту бідності серед сільського населення (ФАО, 2020a). Уже існуючі проблеми, такі як обмежений доступ до належних санітарних умов, транспорту, медичних послуг, Інтернет-технологій, соціального захисту та громадської інфраструктури, означають, що сільські райони були не готові до управління наслідками карантинних обмежень, прийнятих для вирішення проблеми розповсюдження COVID-19. Крім того, сільське населення часто стикається з проблемою нестабільності у питанні працевлаштування, особливо у випадках неформальної або сезонної праці, виконання якої може бути неможливим під час обов'язкового карантину.

Під час пандемії подібно до інших кризових ситуацій, включаючи кризи, пов'язані з охороною здоров'я, сільські жінки в Україні несуть непропорційне навантаження. Це відбувається через те, що ще до початку кризової ситуації жінки взяли на себе більшу частку неоплачуваної домашньої та доглядової роботи, часто поєднаної з оплачуваною зайнятістю та роботою на сімейних фермах ще до повного закриття шкіл та другорядних служб. Більшість стримуючих факторів, з якими стикаються сільські жінки в звичайні часи, такі як доступ до виробничих

ресурсів, послуг, технологій, ринків, фінансових активів та місцевих установ, роблять їх особливо вразливими до соціально-економічних наслідків пандемії COVID-19 та обмежень, впроваджених для перешкодження його поширенню (ФАО, 2020b). Попередні оцінки, проведені в Україні, представляють неоднозначну картину того, як гендер і місце розташування (сільські райони порівняно з міськими) перетинаються з точки зору потенційних довгострокових наслідків пандемії.

Щодо змін у **зайнятості та доходах**, що відбулися внаслідок тимчасових обмежень, майже половина опитаних жінок висловила побоювання втратити роботу, але міських жінок така втрата турбує більше, ніж сільських жінок (ООН Жінки, Україна, 2020). Подібним чином понад третина сільських жінок (39,8%) вважає, що вони й надалі отримуватимуть свою повну зарплату (більша частка у порівнянні з жінками, що проживають у містах) (там само). Ці висновки можна пояснити тим фактом, що жінки, які найчастіше страждали від втрати роботи, були самозайнятими або мали свій бізнес. В обох випадках це більшою мірою стосується жінок, що проживають у міських районах. Загалом, станом на квітень/травень 2020 року як жінки, так і чоловіки однаково стикалися з моделями втрати роботи та тимчасової неоплачуваної відпустки. Пізніше опитування домогосподарств показало, що сільські домогосподарства мали нижчі доходи загалом, ніж міські, а також більшу ймовірність неофіційного працевлаштування членів домогосподарств. Загалом, близько половини респондентів, як сільських, так і міських жителів, повідомили про значне зменшення середньомісячного доходу домогосподарств внаслідок пандемії. При цьому, сільські домогосподарства рідше повідомляли про втрату доходу, ніж міські (ООН Жінки, ФАО та ПРООН, 2020), але це, швидше за все, відображення того, що сільські домогосподарства були в уразливому становищі ще до пандемії.

У той же час, попередні оцінки потенційних перебоїв у **сільськогосподарському виробництві та підприємстві у сільській місцевості** виявили деякі показники стійкості в аграрному секторі. Опитування, проведене серед власників мікро-, малих та середніх підприємств (ММСП), показало, що більшість респондентів у сільській місцевості займаються обробкою землі, тобто є незалежними фермерами, які здатні працювати самі на себе. Усі ММСП мали різні обмеження у веденні своєї діяльності під час кризи в сфері охорони здоров'я, але в порівнянні з міськими ММСП на сільські підприємства криза вплинула менше, особливо з точки зору зупинки діяльності, зменшення

ринкового попиту, скасування замовлень клієнтами або труднощів, пов'язаних із витратами (ООН Жінки, ФАО та ПРООН, 2020). Особливості карантинних обмежень в Україні означали, що жодне з ММСП, які займаються обробкою землі, не повинно було повністю припинити свою діяльність, а експортні ціни на пшеницю та кукурудзу залишалися стабільними на початку 2020 року, незважаючи на обмеження експорту (там само).

Ситуація була менш сприятливою як для дрібних фермерів, так і для жінок-власниць бізнесу. Як детальніше обговорюється нижче, жінки, що займаються фермерським господарством, частіше є дрібними власниками або такими, що займаються некомерційним сільським господарством. Обмежувальні заходи, вжиті для вирішення проблеми COVID-19, вплинули на ланцюги поставок агропродовольчих товарів, а дрібні фермери особливо постраждали через труднощі з виходом на ринки, «низькі обсяги виробленої продукції, обмеження на пересування невеликих автомобілів, що використовуються дрібними фермерами, та перекриття доріг, що ведуть до міст», а також відсутність складських приміщень, що вимагало від фермерів продажу врожаю за нижчими цінами (ООН Жінки, ФАО та ПРООН, 2020, с. 32). З огляду на те, що жінки-фермери мають обмежений доступ до виробничих ресурсів, цілком ймовірно, що вони зазнали ще більших труднощів. Самозайняті жінки, особливо ті, що живуть у сільській місцевості, також, як правило, працюють у мікро- та малому бізнесі, а також у секторах, які під час карантину зазнали найбільших обмежень (такі як особисті послуги, громадське харчування, гостинність, туризм та торгівля). Жінки, які отримували низьку щоденну заробітну плату від малого бізнесу, повідомили про низку конкретних проблем. Згідно з одним з опитувань, більше половини жінок-підприємців були змушені закрити свій бізнес, тоді як чверть мали знайти нові способи діяльності, але все одно втратили дохід (ООН Жінки Україна, 2020).

Сільські жінки-підприємці також підкреслили той факт, що через обмежений доступ до Інтернету та відсутність комп'ютерного обладнання вони не можуть знайти інших шляхів для продажу своєї продукції. Більше того, неможливість найму працівників збільшила фізичний тягар для жінок, що займаються сільським господарством (там само).

Пандемія COVID-19 може вплинути на продовольчу безпеку і може означати, що домогосподарства не зможуть задовольнити свої основні потреби. Опитування, проведене у травні та червні 2020 року, показало, що загалом сільські домогосподарства

є більш продовольчо безпечними, ніж міські. Це, головним чином, є відображенням того, що 67% сільських домогосподарств потенційно можуть виробляти власні продовольчі товари (ООН Жінки, ФАО та ПРООН, 2020). Однак існують важливі відмінності в стратегіях, які жінки та чоловіки застосовують для управління своїм фінансовим становищем у контексті втрати роботи та доходу, пов'язаних з COVID-19. Попередня гендерна оцінка показала, що жінки частіше, ніж чоловіки, висловлюють занепокоєння з приводу того, чи зможуть вони собі дозволити покупку їжі, оплати оренди та комунальних послуг, а також інших основних витрат ведення домогосподарства (ООН Жінки, Україна, 2020). Серед усіх респондентів стурбованість щодо відсутності їжі та здатності задовольнити основні потреби зросла у зв'язку з вразливістю домогосподарств. Найбільше занепокоєння висловили жінки похилого віку, жінки з двома або більше маленькими дітьми, особи, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, самотні батьки, безробітні або неофіційно зайняті особи, особи, що мають члена домогосподарства з хронічною хворобою або інвалідністю, а також респонденти, що проживають в певних регіонах, зокрема, жінки, на півдні та на Донбасі.

Закриття шкіл та обмеження, що стосуються **медичних та соціальних послуг** протягом карантинного періоду мали сильніший вплив на сільське населення, яке мало обмежений доступ до цих послуг до спалаху COVID-19. Обмеження на пересування в межах та поза населеними пунктами були особливо обтяжливими для сільських жителів; 64,9 % жінок, що проживають у сільській місцевості, зазнали труднощів, пов'язаних із користуванням громадським транспортом (ООН Жінки, Україна, 2020). Більше того, 17,2 % жінок, які брали участь в опитуванні, не змогли отримати доступ до соціальних послуг для себе чи членів своєї родини протягом квітня та травня 2020 року (там само). Слід зазначити, що частка міських домогосподарств, що зверталися до спеціальних служб для отримання соціальних виплат (забезпечення житла, аліменти на дітей, цільова допомога або допомога по безробіттю), була більшою порівняно з сільськими. Ця ситуація є відображенням демографічних відмінностей між сільськими та міськими районами або, можливо, інших факторів, що ускладнили процес звернення за допомогою. До пандемії COVID-19 жінки становили 73% зареєстрованих отримувачів допомоги в натуральному вираженні та грошової допомоги (там само), і тому було б корисно провести подальший аналіз того, чи змогли сільські жінки отримати доступ до допомоги, необхідної їм під час пандемії.

Карантинні заходи суттєво змінили внутрішню динаміку багатьох домогосподарств. Для жінок, наприклад, карантинні обмеження та обмежений доступ до соціальної інфраструктури (наприклад, до шкіл та дитячих садків) безпосередньо призвели до збільшення тягара неоплачуваної роботи по догляду. Нерівномірний розподіл домашньої роботи та роботи по догляду за дітьми між жінками та чоловіками став більш очевидним зараз, ніж в часи до пандемії. За даними цієї оцінки, у квітні, коли були введені карантинні заходи і більше членів сім'ї мали залишатися вдома, жінки повідомляли, що витрачають більше часу на всі домашні справи, ніж чоловіки (в тому числі прибирання, приготування їжі, навчання дітей, догляд за дітьми, надання допомоги літнім або хворим членам сім'ї та здійснення покупок) (ООН Жінки, Україна, 2020). Ще одним наслідком того, що члени родини були змушені залишатися вдома на карантині та не мали доступу до служб підтримки, було створення умов, що сприяли збільшенню ризику виникнення **домашнього насильства**.

Національна «гаряча лінія» з попередження домашнього насильства, зафіксувала збільшення кількості звернень від жінок, які постраждали від домашнього насильства, в березні та квітні 2020 року, збільшення кількості звернень було також в організації, що надають допомогу жертвам домашнього насильства в Україні; окрім цього у межах цього оцінювання також зафіксовано зростання кількості випадків психологічного та фізичного насильства над жінками в домашніх умовах (там само). Як зазначалося в цій оцінці гендерної ситуації в країні, поширеність гендерного насильства суттєво не відрізняється

між містом та селом. Однак сільські жінки стикалися з більшими труднощами при зверненні за спеціалізованою допомогою через центри надання психологічної підтримки та притулки до початку пандемії. В Україні було вжито низку заходів для підвищення рівня захисту жертв гендерного насильства, зокрема, використання мобільних бригад для надання допомоги жінкам у сільській місцевості. Під час пандемії було залучено ресурси для надання послуг постраждалим від насильства віддалено (переважно через Інтернет-ресурси), однак враховуючи уже існуючі гендерні розбіжності та складнощі, пов'язані з використанням цифрових технологій, багато сільських жінок відчують, що мають труднощі у доступі до таких послуг чи до інформації загалом. Необхідно провести подальші дослідження, щоб з'ясувати, як пандемія вплинула на зростання гендерного насильства у всіх формах, а також чи достатньо захищені жінки, що проживають у сільській місцевості, від такого насильства.

Пандемія COVID-19 виявила багато слабких та вразливих структурних аспектів. Не виключено, що пандемія може ще більше вплинути на сільських жінок як прямо, так і опосередковано. Багато в чому становище сільських жінок було в значній мірі непомітним при розробці політики щодо сільського господарства та розвитку сільськогосподарського сектору до кризи охорони здоров'я. Зараз є життєво необхідним забезпечити, щоб у період післякризового відновлення було визначено основні гендерні наслідки пандемії та щоб серед багатьох важливих питань питання захищеності сільських жінок не залишалось без уваги.

Короткий зміст

Гендерна рівність має надважливе значення для виконання мандату Продовольчої та сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй (ФАО), оскільки такі цілі, як забезпечення продовольчої безпеки, підвищення продуктивності сільського господарства та покращення життя людей у сільській місцевості, залежать від ліквідації соціальної та економічної нерівності між чоловіками та жінками.

В Україні, як і в інших країнах, жінки становлять значну частку працюючих осіб, зайнятих у сільськогосподарському секторі. Вони є виробниками продовольчої продукції і відіграють важливу роль в управлінні природними ресурсами. Тож гендерна нерівність, як-от обмежений доступ до основних виробничих ресурсів, означає, що жінки часто не здатні повною мірою реалізувати свій потенціал, їхні родини стикаються з негативними наслідками – бідністю та відсутністю продовольчої безпеки. ФАО працює над усуненням цього гендерного розриву, ліквідацією нерівності та забезпеченням урахування відмінних потреб і цінностей жінок і чоловіків в процесах розвитку сільських територій.

У межах співпраці між ФАО та Україною за Рамковою програмою співробітництва (РПС) на 2016-2022 роки було визнано, що сільські жінки є більш уразливими порівняно з чоловіками у багатьох сферах, тому у межах цієї співпраці пріоритетна увага приділялася певним заходам, спрямованим на розширення економічних можливостей жінок, які керують сімейними фермерськими господарствами, та сільських жінок загалом. Проте, у результатах, цільових показниках чи індикаторах РПС гендерним аспектам переважно не приділялося значної уваги. Мета публікації «Оцінка гендерної ситуації в Україні» – надати відомості щодо найбільш помітних гендерних розривів у сільськогосподарському секторі та стосовно життєдіяльності сільського населення, з перспективою використання наведених у цій публікації висновків у діяльності за Рамковою програмою співробітництва між ФАО та Україною на

2020-2022 роки. Відповідні рекомендації наведені в розділі 8 повнотекстової версії звіту.

Методологія та обмеження дослідження

Процес оцінки складався з таких елементів: аналіз кількісних та якісних даних на основі перегляду літературних джерел і добірок статистичної інформації, інтерв'ю з українськими експертами та експертками, а також аналіз даних обстежень, які стосуються регіонів, що постраждали внаслідок конфлікту. Одним з найбільш істотних обмежень для розробки цієї оцінки, яке впливатиме на встановлення пріоритетів наступної Рамкової програми співробітництва та її реалізацію, є складність отримання даних гендерної статистики та даних з розподілом за статтю щодо тем, які стосуються сільського господарства. Офіційні статистичні дані наявні окремо щодо жінок і чоловіків, а також часто – щодо мешканців сільських та міських поселень, але дані за цими двома характеристиками рідко зведені у спільні таблиці. Насправді існує дуже мало наукових досліджень, присвячених життю сільських жінок в Україні. Крім того, в Україні не проводився загальний сільськогосподарський перепис, а, отже, базові відомості щодо жінок як офіційних власниць та керівниць фермерських господарств є неповними. Щорічні державні статистичні спостереження щодо сільськогосподарської діяльності населення дійсно проливають світло на те, в яких сферах є гендерні розриви (коли дані наводяться з розподілом для очолюваних жінками та очолюваних чоловіками домогосподарств), але необхідно провести додаткові дослідження, щоб отримати повну картину стосовно того, як сільські жінки і чоловіки витрачають свій час, яку працю зазвичай виконують та як долають бідність і депривації.

Огляд ситуації в Україні

Ukraine has made progress in reducing poverty over
За останні десятиріччя Україна досягла прогресу

у скороченні масштабів бідності. Однак бідність є характерною ознакою населення, що проживає в сільській місцевості. В Україні спостерігається збільшення масштабів немонетарних форм бідності, таких як бідність за умовами життя, депривація (відсутність доступу до базових товарів та послуг), соціальна ізоляція, відсутність безпеки. Аналіз загальних показників бідності не дає достатніх підстав вважати, що в Україні бідністю більшою мірою уражені жінки, утім, якщо розглянути ретельніше декілька категорій населення, уражених бідністю в Україні, гендерні відмінності все ж помітні. Найбільшою мірою бідність загрожує літнім жінкам, самотнім жінкам, які очолюють домогосподарства (у тому числі самотні матері), та представницям груп національних меншин. Жінки з сільської місцевості, які підпадають під деякі із зазначених вище категорій, становлять ще одну групу населення, що перебуває у більш незахищеному становищі, ніж міські жінки або чоловіки у сільській місцевості.

Індикатори гендерної рівності на макрорівні свідчать про те, що найбільш помітні гендерні диспропорції в Україні проявляються низьким рівнем представництва жінок у політикумі та розривом у показниках участі в робочій силі жінок і чоловіків. Позитивні досягнення України з точки зору гендерного паритету щодо рівня освіти та добрі здобутки у сфері охорони здоров'я зводяться нанівець гендерними розривами у показниках участі в політичному та економічному житті. У документах, що визначають державну стратегію та політику, також визнається роль гендерних стереотипів у формуванні уявлень про те, яку роботу повинні виконувати жінки і чоловіки, а також про розподіл неоплачуваної праці між ними.

Ринок праці та моделі зайнятості: Із загальної чисельності населення працездатного віку (особи віком 15-59 років) 68,9% жінок та 79,2% чоловіків є економічно активними. Або, іншими словами, 31,1% жінок та 20,8% чоловіків не входять до складу робочої сили, тобто не мають роботи та не шукають роботу (Державна служба статистики України, 2020). Хоча розрив у показниках участі чоловіків та жінок в робочій силі притаманний країнам ЄС, той факт, що жінки значно частіше, ніж чоловіки, виходять зі складу робочої сили через необхідність виконання домашніх обов'язків, свідчить про те, що в Україні традиційні гендерні ролі залишаються глибоко вкоріненими. Для ринку праці характерне розшарування за видами діяльності та вертикальна сегрегація, що означає ієрархію посад. Конкретні види робіт тісно пов'язані з «жіночими» або «чоловічими» видами

діяльності; наприклад, чоловіки становлять 71% всіх формально зайнятих осіб у сільському, лісовому та рибному господарстві. Жінки менш представлені на вищих керівних та виконавчих посадах, порівняно з представленістю на канцелярській та допоміжній роботі.

Обидві форми сегрегації зайнятості сприяють формуванню в Україні гендерного розриву в оплаті праці, за якого середній рівень оплати праці жінок становить трохи більше, ніж три чверті середнього рівня оплати праці чоловіків (Державна служба статистики України, 2020). Гендерний розрив в оплаті праці у сільськогосподарському секторі є меншим, ніж національний середній показник, але водночас значна частка сільськогосподарських робіт, у тому числі робіт, які зазвичай виконують жінки, відбувається у неформальній та неоплачуваній сферах.

Бідність, високий рівень безробіття, наслідки конфлікту та бажання покращити власне життя – це ті фактори, які підштовхують сільських мешканців до трудової міграції. В Україні трудова міграція відбувається як із сільської місцевості до міст, так і за кордон. Жінки становлять 56,5% з усього числа мігрантів, а у сільській місцевості цей показник становить 58,9%. Чоловіки частіше мігрують за кордон, а жінки в межах країни (Державна служба статистики України, 2019). Жінки-мігрантки зазвичай беруться виконувати домашню роботу, однак працюють також і в сільському господарстві, промисловості, торгівлі та секторі послуг. На відміну від них, чоловіки переважно працюють на будівництві та у сільському господарстві, менше чоловіків працює у промисловості чи торгівлі. Трудова міграція часто передбачає нелегальну та неофіційну форми зайнятості.

Характеристика ситуації в сфері охорони здоров'я: ІЩо стосується здоров'я населення, то в Україні гендерний розрив у очікуваній тривалості життя становить близько десяти років. Цей гендерний розрив є аналогічним показником, які фіксуються в інших пострадянських країнах, але майже вдвічі більший за показники гендерного розриву у очікуваній тривалості життя в країнах Західної Європи (де середня очікувана тривалість життя жінок перевищує середню очікувану тривалість життя чоловіків приблизно на п'ять років). На очікувану тривалість здорового життя впливає місце проживання особи, а, отже, жителі сільської місцевості (як чоловіки, так і жінки) мають меншу очікувану тривалість життя, ніж міські жителі. Гендерний розрив у очікуваній тривалості життя є трохи більшим для сільського населення

України: у 2019 році – 76,2 років для жінок та 65,6 років для чоловіків (Державна служба статистики України, 2020). Почасти цей гендерний розрив можна пояснити різницею у поведінці чоловіків та жінок, наприклад більшою ймовірністю надмірного тютюнопаління та вживання алкоголю чоловіками, чоловіки частіше працюють на небезпечній роботі та не звертаються за допомогою для лікування проблем зі здоров'ям.

Україна досягла прогресу у скороченні масштабів поширення двох серйозних епідемій: ВІЛ/СНІД та туберкульозу. Але з точки зору гендерних аспектів, обидві епідемії, як і раніше, по-різному впливають на жінок і чоловіків. Наприклад, зі зміною основного способу передачі ВІЛ – із вживання ін'єкційних наркотиків до передачі статевим шляхом – збільшується частка жінок серед нових ВІЛ-інфікованих. Водночас, чоловіки становлять більшість серед осіб, у яких діагностовано активну форму туберкульозу, що свідчить про поганий контроль над поширенням цієї інфекції серед ув'язнених осіб, більшість з яких становлять чоловіки.

Нагальною проблемою для сільських мешканців є покращення доступу до високоякісних послуг у сфері охорони здоров'я. Значною мірою не забезпечені потреби літніх мешканців сільських населених пунктів, однак не вистачає також і спеціалізованих послуг, наприклад, для людей, які живуть з ВІЛ або потребують реабілітаційної чи невідкладної допомоги. Забезпечити надання всіх видів спеціалізованої медичної допомоги у кожній сільській громаді нереально, проте можна покращити поганий стан транспортного сполучення між селами та найближчими медичними закладами.

Освіта: В Україні є багато позитивних індикаторів у сфері освіти, зокрема, спостерігається гендерний паритет при зарахуванні до навчальних закладів: починаючи від закладів дошкільного рівня до вищих навчальних закладів. Найзначніші гендерні диспропорції при зарахуванні до закладів освіти спостерігаються у закладах професійної (професійно-технічної) освіти, де зменшилася кількість зарахованих осіб жіночої статі, оскільки вони віддають перевагу вступу до закладів вищої освіти. Дані щодо напрямів навчання свідчать про різні гендерні моделі, які дозволяють припустити, що молоді жінки і чоловіки спрямовуються на певні навчальні дисципліни. Так, станом на початок 2019/20 навчального року, жінки становлять переважну більшість студентів напрямів навчання у сферах охорони здоров'я та освіти, але складають

у сукупності лише 27,9% студентів коледжів, технікумів, училищ, університетів, академій та інститутів, які здійснюють навчальну підготовку зі спеціальностей у сфері аграрних наук та продовольства і ветеринарної медицини (Державна служба статистики України, 2020). Низький рівень представництва жінок у науково-дослідницьких сферах, пов'язаних із сільським господарством, особливо на контрасті з обсягом праці, яку вони виконують у цій галузі, викликає питання щодо здатності жінок повною мірою привносити свої знання у наукові дослідження та розробку політики.

Гендерно зумовлене насильство: В Україні було здійснено низку кроків для вирішення проблеми гендерно зумовленого насильства: на законодавчому рівні та за допомогою відповідної політики і розробки національних планів.

Гендерно зумовлене насильство – це порушення прав жінок і перешкода для досягнення гендерної рівності. Гендерно зумовлене насильство може відбуватися у формі фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства. Дані національної «гарячої лінії» свідчать про те, що домашнє насильство є найбільш поширеною формою саме щодо жінок. За результатами загальнодержавного дослідження поширеності насильства щодо жінок, встановлено, що 22% жінок віком від 15 до 49 років протягом свого життя зазнали щонайменше однієї з форм фізичного або сексуального насильства. Доказові дані не дозволяють припустити, що кількість випадків гендерно зумовленого насильства значним чином відрізняється у сільській місцевості та міських поселеннях. За даними вищезгаданого дослідження, 10% жінок з сільської місцевості (порівняно з 8% міських жінок) повідомили про те, що зазнали певної форми насильства протягом попереднього року. Надзвичайно важливою відмінністю ситуації осіб з сільської місцевості, які пережили гендерно зумовлене насильство, є складність отримання спеціалізованої допомоги та захисту. Більшість відповідних служб розташовані у великих містах та невеликих містечках. Однак, є певні позитивні зміни: масштаби надання соціально-психологічної підтримки людям у віддалених регіонах розширюються завдяки роботі мобільних груп, що мають досвід надання допомоги особам, які пережили гендерно зумовлене насильство.

Гендерні аспекти та території, що постраждали внаслідок конфлікту: В Україні сьомий рік поспіль триває затяжний збройний конфлікт, який чинить дестабілізуючий вплив на всю країну. Це призвело

до масштабного переміщення населення, і вплинуло як на внутрішньо переміщених осіб (ВПО), так і на тих людей, які проживають в регіонах, що приймають ВПО. Порівняно з іншими сферами, існує доволі велика кількість досліджень щодо наслідків конфлікту на сході України для різних гендерних груп, але значно менше уваги приділяється тому, як позначається конфлікт на життєдіяльності жінок і чоловіків у сільській місцевості. У межах цього оцінювання авторам не вдалось глибоко дослідити цю тему, але в ній аналізуються дані, отримані завдяки опитуванню, яке на початку 2019 року було проведене у населених пунктах (сільських та міських), розташованих у 20-кілометровій зоні уздовж лінії розмежування. Жінки становлять значну частку серед ВПО, і вони мають особливі потреби у сфері захисту, підтримки щодо забезпечення можливостей отримання засобів до існування, води та санітарії, освіти та житла. Основними моментами, які викликають занепокоєння як ВПО, так і постраждалих внаслідок конфлікту груп населення загалом, є безробіття та нестача можливостей для працевлаштування. Конфлікт вплинув на сільськогосподарське виробництво невеликих фермерів та сільських мешканців, оскільки райони ведення сільськогосподарської діяльності опинились відрізнаними від ринків, а деякі землі були просто покинуті. Проте дослідження свідчить про те, що, хоча пенсії є основним джерелом доходу для більшості домогосподарств на підконтрольній уряду території, для 5% домогосподарств основним джерелом доходів все ще є сільськогосподарська діяльність. Необхідна додаткова інформація про те, як конфлікт вплинув на певні групи сільського населення, з приділенням особливої уваги гендерним відмінностям щодо їхніх економічних можливостей та стратегій подолання бідності, відсутності продовольчої безпеки та безробіття..

Сільськогосподарська діяльність, фермерство та сільські підприємства

Сільське господарство – це одна з найбільш важливих сфер економіки щодо забезпечення сільських мешканців роботою та можливостями отримання заробітку. Із загальної кількості всіх працюючих людей в Україні кожний шостий працює у сфері, яка поєднує сільське, лісове та рибне господарство. Це трохи менше трьох мільйонів осіб. Що стосується формальної зайнятості у сільському господарстві – немає чітких гендерних відмінностей. Але значна частина роботи, що виконується у сільській місцевості, носить неофіційний характер, а

сільськогосподарському сектору притаманний високий ступінь неформальності, порівняно з кількістю наявних робочих місць у формальному секторі економіки. Загалом, чоловіки частіше працюють у неформальному секторі економіки, утім, коли йдеться про неофіційну роботу у сільському господарстві, показник зайнятості жінок набагато вищий, ніж показник зайнятості чоловіків: половина працюючих жінок та трохи більше третини працюючих чоловіків зайняті неофіційно. Ці показники свідчать про те, що для чоловіків є більше різноманіття навіть у неофіційній праці (до якої також відноситься робота на будівництві), та про обмежені можливості, наявні у сільських жінок. Зайнятість у сільському господарстві також охоплює неоплачувану працю в приватних господарствах. Через відсутність даних щодо використання часу важко чітко оцінити участь жінок і чоловіків у неоплачуваній праці, але для сільських жінок така праця являє собою значне навантаження і передбачає виконання не тільки сільськогосподарської праці у приватних господарствах (значна частина якої виконується вручну), але також повсякденну хатню роботу, догляд за дітьми та, можливо, за іншими членами сім'ї.

Незважаючи на роль жінок у веденні сільськогосподарської діяльності, їх рідко офіційно визнають «фермерками» (коли говорять про голову фермерського підприємства). Їх участь є непомітною, а самі жінки не отримують соціального захисту в зв'язку з виконанням цієї роботи.

Жінки становлять трохи більше половини всіх зареєстрованих власників землі, але ця цифра (яка є вищою, ніж в інших пострадянських країнах), можливо, відображає особливості обмеження продажу та передачі землі в Україні, які діють з часів набуття країною незалежності. Хоча жінки, можливо, добре представлені як офіційні власники землі, їхня частка не обов'язково є рівною. Наприклад, середня площа земельної ділянки, яка належить очолюваним жінками домогосподарствам, є меншою від середньої площі земельної ділянки, яка належить домогосподарствам, очолюваним чоловіками. А щодо безпосередньо земель сільськогосподарського призначення, то очолювані жінками домогосподарства мають трохи меншу частку орної землі. Лише невелика частка жінок-землевласниць вирощує сільськогосподарську продукцію на продаж. Станом на 1 січня 2020 року в Україні налічувалось лише 20,5% фермерських господарств серед юридичних осіб, керівницями яких є жінки (Державна служба статистики

України. 2020 рік). Загалом, прийняте поняття «фермер» означає чоловіка, який керує приватним фермерським господарством. Щодо сімейних фермерських господарств, то зазвичай лише у разі відсутності чоловіка-голови домогосподарства вважається, що ними керує жінка.

Гендерні аспекти у сільському господарстві та життєдіяльності сільського населення

За відсутності сільськогосподарського перепису, більшість інформації щодо гендерних відмінностей у веденні сільськогосподарської діяльності ґрунтується на даних обстежень сільських домогосподарств, очолюваних жінками та очолюваних чоловіками. В цілому, очолювані жінками домогосподарства мають меншу частку орної землі та рідше, ніж очолювані чоловіками домогосподарства, вирощують технічні культури (порівняно з кормовими культурами). Крім того, є гендерні відмінності щодо обсягів врожаю та продажу сільськогосподарської продукції, виробленої сільськими домогосподарствами. Жінки і чоловіки, що проживають у сільській місцевості, мають різні напрями діяльності та обов'язки. Наприклад, чоловіки частіше займаються виробництвом культур, які засіваються на більших площах землі (пшениця, кукурудза, соняшник), тоді як жінки зазвичай зосереджують свої зусилля на плодовоовочівництві та вирощуванні трав'янистих культур. Жінки зазвичай виконують роботу вручну (це, наприклад, вирощування, посадка, прополка, збирання швидкопсувних овочів, ягід і трав), а чоловіки частіше займаються механізованою працею (це, наприклад, обробка ґрунту під посів, орання та посадка кормових культур, збирання врожаю зернових та кукурудзи комбайнами та транспортування продукції на ринки). У галузі рослинництва чоловіча праця використовується набагато більше на різних етапах процесу створення вартості і передбачає більш значущу роль у керівництві та прийнятті рішень.

Як і в рослинництві, у тваринництві жінки й чоловіки виконують різні завдання. Наприклад, жінки відіграють особливо активну роль у виробництві молочної продукції та виконують більшу частину роботи, пов'язаної з доїнням корів та доглядом за худобою, тоді як чоловіки зазвичай відповідають за транспортування та механізовану працю.

Інфраструктура у сільській місцевості

Неналежна інфраструктура домогосподарств у сільській місцевості позначається на всіх членах

домогосподарств, однак особливо впливає на жінок, оскільки збільшує навантаження домашньої праці, яку вони виконують. Сільські домогосподарства частіше стикаються з нестачею палива, а чимала кількість домогосподарств використовує для опалення газові котли, дрова або вугілля, але такі варіанти можуть бути дорогими для деяких домогосподарств. Багато жінок з сільської місцевості повідомляють про те, що в їхніх домівках немає гарячої води, оскільки вони не мають засобів для її підігріву. Хоча все більша кількість сільських домогосподарств має доступ до централізованого водопостачання, близько двох третин домогосподарств, як і раніше, використовують інші джерела води для споживання та приготування їжі: найчастіше це криниці або водорозбірні колонки, розташовані біля їхніх будинків. Внаслідок розподілу праці за гендерною ознакою жінки є основними користувачами води у домогосподарствах (вони використовують воду під час приготування їжі, миття посуду, прибирання, прання та купання дітей), а, отже, вони особливо потерпають, якщо не мають доступу до води безпосередньо у домогосподарстві. Проблеми з водопостачанням означають, що менше 10% сільського населення має доступ до централізованих каналізаційних мереж. Нагальною проблемою сільських мешканців є поганий стан доріг та транспортної інфраструктури, а це означає, що сільські громади відрізані від базових послуг, наприклад, екстреної медичної допомоги, яку надають бригади швидкої медичної допомоги. Для отримання базових послуг жінки більшою мірою користуються громадським транспортом, ніж особистими автомобілями, а якщо такий транспорт відсутній, вони обмежуються закладами, що розташовані в пішій доступності від сіл, в яких зазвичай немає банків або великих магазинів. Відсутність соціальної інфраструктури, перш за все обмежений доступ до закладів дошкільної освіти, обмежує можливості жінок у сільській місцевості займатися трудовою діяльністю, долучатися до навчальних або інших проектів з розвитку чи навіть брати участь у прийнятті рішень на місцевому рівні.

Продовольча безпека та харчування

В Україні невелика частка населення страждає від голоду, проте спостерігається тенденція до зростання кількості людей з ознаками надмірної ваги та ожиріння, що свідчить про погане харчування. Серед дорослого населення чоловіки частіше мають надмірну вагу, але показники ожиріння вищі серед жінок. Крім того, є певні фактологічні дані щодо дефіциту поживних мікроелементів у жінок, передусім під

час вагітності. При підготовці цієї публікації не вдалося знайти інформацію щодо харчування та забезпеченості продовольчими продуктами жінок і чоловіків у сільській місцевості, проте бідність впливає на здатність домогосподарств купувати різноманітні поживні продукти харчування. Порівняно з міськими домогосподарствами, у сільських домогосподарствах споживають менше певних груп продовольчих продуктів (наприклад, м'яса, риби, фруктів та ягід), до того ж щоденний раціон у сільських домогосподарствах більше будується на споживанні хліба, олії та жирів, овочів (особливо картоплі) та цукру. Певну роль у цьому питанні можуть відігравати внутрішні рішення домогосподарств щодо споживання продуктів харчування. В одному з досліджень було висловлене припущення, що існує тенденція більш якісні харчі виділяти передусім чоловікам: вважається, що вони більше потребують якісного

харчування через характер роботи, яку вони виконують.

Зміна клімату в Україні становить загрозу для продовольчої безпеки, оскільки може вплинути на обсяги врожаю сільськогосподарських культур. У межах цього оцінювання не виявлено жодного дослідження наслідків зміни клімату для представників різних гендерних груп в Україні. Однак, загальновідомо, що зміна клімату по-різному позначається на жінках та чоловіках, і гендерна нерівність (наприклад, економічна нерівність, відмінності у доступі до виробничих ресурсів, різні рівні освіти та культурні норми) впливає на їхню спроможність вдало адаптуватись до такої зміни. Необхідно провести додатковий аналіз по цій темі, а також з'ясувати, яким чином жінки можуть сприяти пошуку довгострокових рішень проблеми зміни клімату.

1. Вступ

1.1. Чому гендерні аспекти актуальні для сталого розвитку сільського господарства та сільських територій?

Гендерна рівність має надважливе значення для виконання мандату Продовольчої та сільськогосподарської організації Об'єднаних Націй (ФАО), оскільки такі цілі, як забезпечення продовольчої безпеки, підвищення продуктивності сільського господарства та покращення життя людей у сільській місцевості, залежать від ліквідації соціальної та економічної нерівності між чоловіками та жінками. ФАО визнає багатогранну роль жінок у розвитку сільського господарства та сільських територій, а також їхній потенціал для здійснення позитивних змін.

У всіх країнах світу жінки становлять велику частину робочої сили, зайнятої у сільському господарстві; вони становлять більшість виробників продовольчої продукції, відіграють основні ролі в управлінні природними ресурсами та значним чином сприяють догляду за домогосподарствами. Однак, у кожній країні «жінки стикаються з перепонами, які обмежують їхню спроможність брати участь у сільськогосподарському виробництві та користуватися новими можливостями, які виникають внаслідок змін, що визначають сільську економіку. Вони стикаються з явною та неявною дискримінацією під час отримання доступу до основних виробничих ресурсів, таких як земля та послуги, та набагато частіше за чоловіків працюють на умовах неповної зайнятості, виконують сезонну та/або низькооплачувану роботу, займаючись оплачуваною трудовою діяльністю в сільській місцевості. Крім того, вони часто працюють без отримання оплати праці у сімейних фермерських господарствах» (ФАО, 2013 рік, *Аналітична довідка ФАО щодо гендерної рівності. Досягнення цілей продовольчої безпеки в процесі розвитку сільського господарства та сільських територій*), стор. 3).

Нерівність, з якою стикаються жінки (також називається «гендерний розрив»), не тільки зменшує масштаби участі жінок у сільськогосподарському секторі, знижуючи рівень його продуктивності, але й негативно позначається на добробуті сімей і «[призводить] до великих економічних витрат через втрату продуктивності» (там само). ФАО вважає, що якби жінки мали такий самий доступ до виробничих ресурсів, як і чоловіки, якби гендерний розрив вдалося мінімізувати або навіть усунути, продуктивність сільського господарства зросла би, а це, своєю чергою, призвело би до зменшення рівня бідності, скорочення масштабів голоду, покращення ситуації із безпекою харчових продуктів і сприяло би економічному зростанню.

ФАО, яка входить до системи ООН, доручено сприяти реалізації принципів гендерної рівності та ліквідації дискримінації щодо жінок, які закріплені в основоположних правозахисних документах. Сільські жінки становлять чверть населення світу і є важливими учасниками життя сільських громад та економіки своїх сімей. І все ж, «жінки, які проживають у сільській місцевості, продовжують стикатися з систематичними та постійними перешкодами на шляху до повної реалізації своїх прав людини»; вони непропорційно зазнають бідності та соціальної ізоляції і стикаються з множинними формами дискримінації (Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, 2016 рік, *Загальна рекомендація №34 щодо прав жінок, які проживають у сільській місцевості, CEDAW/C/GC/34*, стор. 3). Надто часто права та потреби жінок, які проживають у сільській місцевості, «досі недостатньо враховуються або повністю ігноруються в законодавчих актах, національній та місцевій політиці, бюджетах та інвестиційних стратегіях на всіх рівнях» (там само). І навіть у тих випадках, коли спеціальні заходи, спрямовані на покращення ситуації жінок, які проживають у сільській місцевості, були розроблені, такі заходи часто не реалізуються в повному обсязі.

Питання гендерної рівності та розширення прав і можливостей сільських жінок та дівчат пов'язані з Порядком денним у сфері сталого розвитку до 2030 року та узгоджуються з міжнародною нормативною базою «Цілі сталого розвитку» (ЦСР). Багато ЦСР можуть бути застосовані до становища сільських жінок, зокрема цілі щодо подолання бідності (Ціль 1), досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства (Ціль 2), досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок (Ціль 5), забезпечення загального доступу до чистої води та санітарії (Ціль 6). Можна говорити про те, що взяте міжнародною спільнотою зобов'язання «не залишити нікого осторонь» є обов'язком враховувати в усьому Порядку денному ситуацію жінок та дівчат з сільської місцевості. ФАО інтегрує гендерну перспективу у всю свою роботу, а практика врахування гендерної проблематики є обов'язковою на національному рівні, «у всіх політиках, стратегіях, планах (у тому числі оперативних планах) та програмах щодо розвитку сільського господарства та сільських територій» (там само, стор. 10). Забезпечення гендерної орієнтованості політик та ініціатив, пов'язаних з розвитком сільського господарства та сільських територій, є найважливішим способом надати сільським жінкам можливість «діяти і бути помітними як зацікавлені сторони, особи, які приймають рішення, та бенефіціари» (там само).

1.2. ФАО в Україні

Україна приєдналася до ФАО у 2003 році. Співпраця між ФАО та Україною переважно фокусується на розбудові потенціалу та передачі технологій. Крім того, у межах цієї співпраці передбачається розробка та реалізація декількох інвестиційних стратегій, пов'язаних з розвитком сільського господарства та сільських територій (під керівництвом Інвестиційного центру ФАО). Відомості щодо допомоги, яку ФАО надає Україні, викладені в оновленій Рамковій програмі співробітництва ФАО для України на 2016-2022 роки. Рамкова програма співробітництва (РПС) була розроблена з Міністерством розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України та орієнтована на роботу у п'яти пріоритетних напрямках, що також відповідають українській Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки. Згідно з Рамковою програмою співробітництва існує 5 напрямків співпраці, висвітлені в Таблиці 1 разом з основними сферами співробітництва та результатами і цільовими показниками для кожного з п'яти пріоритетних напрямків.

Рамкова програма співробітництва привертає увагу до висновку, який міститься у національній Стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки, стосовно того, що сільські жінки, особливо старшого віку, є більш уразливими, ніж чоловіки, і тому необхідно віддавати перевагу вжиттю таких заходів, як підтримка можливостей жінок, які керують сімейними фермерськими господарствами, і розширення економічних можливостей сільських жінок. РПС узгоджується із зобов'язаннями уряду, а передбачені в ній заходи необхідно реалізовувати та моніторити з дотриманням Аналітичної довідки ФАО щодо гендерної рівності; Рамкова програма співробітництва включає декілька цілей щодо участі жінок (в контексті зміцнення потенціалу), передбачає розробку гендерно чутливої стратегії водопостачання/іригації, і спрямована на збільшення економічних можливостей для жінок у постраждалих від конфлікту регіонах на сході України.

У Аналітичній довідці ФАО щодо гендерної рівності передбачаються мінімальні стандарти врахування гендерної проблематики, а у Регіональній стратегії щодо гендерної рівності та Плані дій ФАО для Європи та Центральної Азії (2019-2022 роки) зазначаються пріоритетні напрями роботи ФАО у цьому конкретному регіоні (ФАО, 2019 рік, *Регіональна стратегія щодо гендерної рівності та План дій для Європи та Центральної Азії на 2019-2022 роки*). Стислий огляд цих напрямів майбутньої роботи наведено далі, вони також відображені у Рамковій програмі співробітництва для України на період 2020-2022 років.

- » Розвиток потенціалу та підвищення рівня обізнаності про питання, що стосуються гендерної рівності, соціального захисту та розвитку сільських територій. Мета отримання знань – покращення фактологічної бази для розробки політики.
- » Розширення економічних можливостей жінок через розробку всеохоплюючих та гендерно чутливих ланцюгів вартості, диверсифікації доходів і створення можливостей для зайнятості і підприємницької діяльності з метою покращення ситуації з продовольчою безпекою та рівня життя власників малих сільських господарств у регіонах, що постраждали внаслідок деградації земель та зміни клімату.
- » Врахування гендерної проблематики при наданні технічної підтримки ФАО і, зокрема, технічних рекомендацій та підтримки з метою збору та

Таблиця 1: Пріоритети та напрями співробітництва ФАО і Уряду України, на основі даних РПС на 2020–2022 роки

Пріоритетний напрям	Основні напрями співпраці
(1) Бізнес-клімат, забезпечення дотримання законодавства та створення стабільної нормативно-правової бази	<ul style="list-style-type: none"> » Зміцнення потенціалу зацікавлених сторін щодо вдосконалення систем насінництва та фітосанітарних процедур » Вдосконалення системи управління щодо безпеки продуктів харчування та систем забезпечення якості, особливо у школах, дитсадках та у ланцюгу надання безкоштовної продовольчої допомоги » Підвищення стійкості виробництва продукції тваринництва через зменшення ризиків, пов'язаних з транскордонними захворюваннями тварин та стійкістю до протимікробних препаратів, підтримка виконання та контролю за виконанням ЦСР у галузі тваринництва
(2) Земельна реформа та продовольча безпека, безпечне харчування	<ul style="list-style-type: none"> » Посилення потенціалу об'єднаних територіальних громад (ОТГ) щодо раціонального та сталого землекористування » Вдосконалення національної політики щодо харчування в школах та програм соціального захисту, орієнтованих на харчування
(3) Розвиток ланцюгів виробництва агропродовольчої продукції та доступ до міжнародних ринків	<ul style="list-style-type: none"> » Надання підтримки у розробці моделі економічних дорадчих послуг » Зміцнення потенціалу вітчизняних зацікавлених сторін щодо стимулювання експорту та застосування цифрових технологій в агропродовольчому секторі » Надання підтримки у розробці стратегії зменшення побутових харчових відходів та планів дій з метою вдосконалення системи поводження з відходами в Україні
(4) Навколишнє середовище та управління природними ресурсами, включаючи лісове та рибне господарство	<ul style="list-style-type: none"> » Зміцнення потенціалу профільних міністерств та відповідних зацікавлених сторін щодо сталого управління природними ресурсами » Надання технічної підтримки для впровадження стратегії зрошення/іригації » Зміцнення потенціалу щодо відповідального та стійкого рибного господарства та аквакультури » Зміцнення потенціалу агрометеорологічних служб для зменшення ризику природних лих
(5) Реагування на надзвичайні ситуації та економічне відновлення регіонів східної України, що постраждали внаслідок конфлікту	<ul style="list-style-type: none"> » Включення на справедливих умовах до стійких ланцюгів виробництва уразливих дрібних землевласників і сільських домогосподарств, кооперативів та інших мікро-, малих та середніх підприємств (ММСП) тих, що розташовані у постраждалих внаслідок конфлікту областях, з особливим акцентом на жінках та молоді, що проживають в сільській місцевості » Національні органи влади готові ефективно поглинути наявний координаційний механізм – Кластер продовольчої безпеки та забезпечення засобів до існування

Джерело: ФАО. Рамкова програма співробітництва для України на 2020-2022 роки, 2020 рік.

використання даних з розподілом за статтю для моніторингу прогресу щодо усунення гендерних розривів у основних сферах повноважень ФАО, а також зміцнення потенціалу на національному та регіональному рівнях з метою більш ефективної інтеграції гендерної проблематики до процесів розробки, виконання, моніторингу, звітування та оцінювання інтервенцій у сфері розвитку та гуманітарної допомоги.

1.3. Предмет та мета цього гендерного оцінювання

На виконання вимог щодо врахування гендерної проблематики, при розробці програм для певної країни необхідно проводити оцінювання гендерної ситуації в цій країні, наприклад під час підготовки Рамкової програми співробітництва (FAO, 2013, *FAO*

Policy on Gender Equality. Attaining Food Security Goals in Agriculture and Rural Development [Аналітична довідка ФАО щодо гендерної рівності. Досягнення цілей продовольчої безпеки в процесі розвитку сільського господарства та сільських територій], стор. 10). Крім того, ФАО має провести гендерний аналіз всіх стратегічних цілей на рівні країни та переконатися у тому, що гендерні аспекти беруться до уваги під час розробки, схвалення та реалізації проекту.

Це оцінювання сприяє розширенню інформаційної бази щодо гендерної нерівності, яка позначається на сільськогосподарському виробництві та загалом на житті сільського населення в Україні. За результатами оцінювання надаються рекомендації щодо розвитку сільського господарства та сільських громад, з урахуванням таких моментів, як гендерні

ролі і відмінності у доступі жінок і чоловіків до виробничих ресурсів, матеріалів та інформації. Висновки і рекомендації за результатами цього оцінювання гендерної ситуації в Україні призначені переважно для співробітників ФАО з метою забезпечення ефективного врахування гендерної проблематики у РПС на 2020-2022 роки. Супутня ціль полягає в посиленні інтеграції гендерної перспективи у процеси розробки, реалізації, моніторингу та оцінювання програм і проєктів. Крім того, результати цього дослідження призначені для використання у якості інформаційних матеріалів при наданні допомоги з боку ФАО вітчизняним партнерам, а також в ході співпраці з урядом України та іншими донорами.

Цей звіт може бути корисним іншим агентствам ООН, неурядовим організаціям (НУО) і дослідникам, а також різноманітним спеціалістам у сфері розвитку сільського господарства та сільських територій. Це дослідження гендерної ситуації в країні вперше проведено ФАО щодо України.

1.4. Методологія

Методологія, яка використовувалася для підготовки цього звіту, відповідає формату, рекомендованому у внутрішніх рекомендаціях ФАО щодо підготовки оцінювання гендерної ситуації в країнах (FAO. 2017. *Guide to prepare a country gender assessment of agriculture and the rural sector* [FAO. 2017 рік. *Посібник з питань підготовки гендерного оцінювання сільського господарства та сільських територій в країнах*]). До процедури оцінювання входили такі елементи: збір і аналіз кількісних та якісних даних на основі огляду літературних джерел і добірок статистичної інформації, інтерв'ю з експертами з основних українських інституцій, а також аналіз даних обстежень, які стосуються регіонів, що постраждали внаслідок конфлікту.

Під час огляду літературних джерел увага переважно приділялась матеріалам щодо розвитку сільського господарства та сільських територій у широкому сенсі, але через обмежену кількість гендерно чутливих досліджень цих тем джерелом інформації також стали загальні дослідження з питань гендерної нерівності в Україні. Широко використовувались дослідницькі та аналітичні матеріали міжнародних організацій з питань розвитку, які працюють в країні, у тому числі матеріали ФАО та інших агентств ООН, організацій-донорів, НУО і наукових інститутів. Крім того, ще одним джерелом інформації щодо обмежень, з якими стикаються жінки і чоловіки

у секторах, пов'язаних з розвитком сільського господарства та сільських територій, стали урядові програмні документи та офіційна звітність у відповідності до міжнародних конвенцій, зокрема Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок та Платформи дій (за результатами Четвертої всесвітньої конференції зі становища жінок).

За можливості, використовувалися офіційні дані, зібрані Державною службою статистики України. Проте існують деякі прогалини у даних, що стосуються сільськогосподарського виробництва та життєдіяльності сільського населення, внаслідок чого важко презентувати чітку картину ситуації з гендерною нерівністю. По-перше, Державна служба статистики декілька років не готувала єдиний збірник гендерної статистики (останні набори даних «Жінки і чоловіки України» датуються 2018 роком). Останній збірник гендерної статистики не містить жодних показників, пов'язаних з сільським господарством, а дані наводяться з розподілом за регіонами, а не за сільською/міською місцевістю.

По-друге, в Україні не проводився загальний сільськогосподарський перепис. Однак, Державна служба статистики щорічно публікує статистичну інформацію щодо показників сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості, підготовлену на основі даних обстежень домогосподарств. У цьому статистичному продукті дані за основними показниками наводяться з розподілом для очолюваних чоловіками домогосподарств та очолюваних жінками домогосподарств. Останнє з таких обстежень проводилось у 2019 році, були опитані 28 500 домогосподарств у сільській місцевості (розмір вибірки становив 0,6% усіх сільських домогосподарств України). Ці дані дають добре уявлення про гендерні розриви на сільському рівні, але в них не відображені повні чи деталізовані базові відомості щодо участі жінок і чоловіків у сільському господарстві.

До того ж, дуже незначна частина статистичних даних, які оприлюднюються Державною службою статистики України, наводиться з розподілом і за статтю, і за типом поселення. Дані, для яких доступні перехресні посилання, наводяться щодо показників, пов'язаних з демографічними відомостями (наприклад, склад домогосподарства, очікувана тривалість життя), але такі дані відсутні щодо основних показників, які стосуються ринку праці або доступу до соціального захисту. Слід також зазначити, що у

статистичних збірках, опублікованих Державною службою статистики України, не містяться дані щодо Криму та частин Донецької й Луганської областей (Державна служба статистики України, 2020х).

За відсутності даних Державної служби статистики використовувались джерела інформації про сільські домогосподарства та дослідження, в яких основна увага приділялась жінкам з сільської місцевості. В одному обстеженні, присвяченому ситуації жінок з сільської місцевості (яке було проведено за спільної підтримки ПРООН та Офісу Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини), наводились дані та відомості щодо становища сільських жінок та обмежень, з якими вони стикаються. Обстеження було проведено у 2014 році, у ньому взяли участь 2 000 жінок, які є представницями всіх регіонів України, за виключенням непідконтрольних уряду територій.

Всі ці обмеження щодо даних означають, що різноманітні статистичні відомості, наведені у доповіді «Оцінювання гендерної ситуації в Україні», не підлягають прямому порівнянню, оскільки вони отримані із застосуванням різної методології та різних метаданих. Тим не менш, якщо розглядати їх в цілому, ці дані дають можливість отримати уявлення про гендерні розриви щодо сільського господарства та життя населення у сільській місцевості в Україні. Крім того, вони дають можливість визначити ті сфери, в яких необхідно зібрати додаткові дані або провести додаткові дослідження.

У представленій доповіді «Оцінювання гендерної ситуації в Україні» використовуються дані обстеження постраждалих внаслідок конфлікту територій Донецької та Луганської областей, проведеного ініціативою REACH.² Обстеження REACH, яке проводилось з лютого по березень 2019 року, було спрямоване на моніторинг впливу затяжного конфлікту на сході України на економічну безпеку домогосподарств. Такий моніторинг здійснювався через оцінювання змін на рівні домогосподарств за допомогою декількох основних соціально-економічних індикаторів. Спеціалісти ініціативи REACH дозволили експертам, які проводили дослідження

і готували доповідь «Оцінювання гендерної ситуації в Україні», запропонувати декілька індикаторів, орієнтованих на врахування гендерної специфіки, до включення у опитувальник обстеження. Обстеження здійснювалось через проведення особистих інтерв'ю з головами або іншими представниками домогосподарств. Для обстеження застосовувалась стратифікована вибірка з розподілом на чотири зони: 5-кілометрова/20-кілометрова зона уздовж лінії розмежування, з розподілом на підконтрольні уряду території (ПУТ) та непідконтрольні уряду території (НПУТ) і сільські/міські поселення. Розмір вибірки обстеження становив 820 учасників (535 жінок та 285 чоловіків), рівень достовірності склав 95%, похибка – 7%. Дані обстеження REACH наводяться лише у розділі 4 цієї доповіді, який присвячений пов'язаності гендерних аспектів та життєдіяльності сільського населення на постраждалих внаслідок конфлікту територіях.

Дані та відомості, знайдені у вторинних джерелах інформації, доповнювались матеріалами інтерв'ю, проведених з декількома українськими експертами щодо життєдіяльності сільського населення, сільського господарства та гендерної рівності. Опитані експерти є представниками таких структур: Міністерство соціальної політики, Спілка сільських жінок України, Інститут демографії Національної академії наук України, проєкт Ради Європи «Захист національних меншин, у тому числі ромів, та мов меншин в Україні». Експерти, з якими проводились інтерв'ю, виклали свою точку зору та надали якісну інформацію на основі власного досвіду роботи в галузях, пов'язаних з гендерною проблематикою.

Незважаючи на те, що у представленій тут доповіді «Оцінювання гендерної ситуації в Україні» використовуються наявні дані та матеріали досліджень щодо ситуації сільських жінок, які були отримані з низки джерел, слід зазначити, що ця інформація не була повною. Відсутня деяка інформація щодо різноманіття ролі жінок у сільськогосподарському секторі. Крім того, було помічено особливу тенденцію – деякі з небагаточисленних статей про українських жінок в сільському господарстві з'являються лише напередодні 8 березня (Міжнародний жіночий день). Цей висновок може здатися неважливим, однак він дозволяє припустити, що про участь жінок у сільськогосподарському секторі згадують переважно раз на рік, та що в інший час не докладаються значні зусилля для визнання ролі сільських жінок і жінок у сільському господарстві.

2 REACH є спільною ініціативою Ініціатив IMPACT, Агентства з технічного співробітництва та розвитку (ACTED) та Програми оперативних супутникових програм ООН (UNOSAT). Це гуманітарна ініціатива, що надає дані та інформацію про гуманітарну ситуацію постраждалого в наслідок конфлікту населення.

2. Огляд ситуації в Україні

2.1. Гендерна рівність на макрорівні

Аналіз індексів, якими вимірюється рівень людського розвитку та різниці в рівні людського розвитку свідчить про те, що в Україні досягнуто прогресу у скороченні гендерної нерівності, але також і про те, що така нерівність все ще зберігається. Індекс людського розвитку (ІЛР) – це показник, що використовується Програмою розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН), який враховує такі аспекти: довготривале та здорове життя; середню кількість років навчання; гідний рівень життя (рівень доходу на душу населення) (ПРООН, 2018 рік, Індекси та показники людського розвитку: оновлена статистика за 2018 рік, стор. 18). Значення ІЛР України (0,779) відповідає показникам країн з високим рівнем людського розвитку, Україна посідає 74 місце серед 189 країн³. За період з 1990 по 2019 рік значення ІЛР України збільшилося на 7,4%. (ПРООН, 2020 рік).

Індекс гендерного розвитку (ІГР) передбачає оцінювання гендерних відмінностей життя людей у конкретній країні відносно глобального показника через порівняння індексів людського розвитку, які вираховуються окремо для жінок і чоловіків, у таких трьох сферах: здоров'я, освіта, розширення економічних можливостей (контроль над економічними ресурсами)⁴. Значення ІЛР для жінок в Україні становить 0,776, значення для чоловіків таке саме, а отже значення ІГР становить 1000. Таким чином показники для України перевищують середнє значення ІГР для країн Європи та Центральної Азії разом, а саме 0,953 (ПРООН, 2020). З урахуванням трьох сфер, на основі яких обчислюється ІГР, людський розвиток жінок в Україні ускладнюється через їх значно більш обмежений доступ до економічних ресурсів, а чоловіків – їхнім нижчим середнім показником очікуваної тривалості життя.

Таблиця 2: Значення Індексу гендерної нерівності (ІГН) України у порівнянні зі значеннями в певних регіонах (2019 рік)

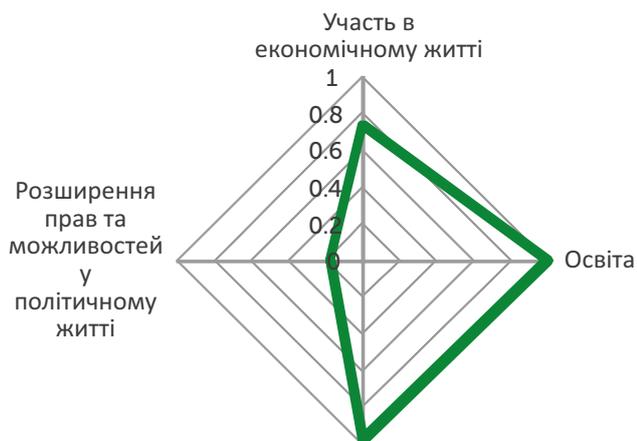
	2019 Значення ІГН	Відносний показник материнської смертності (кількість випадків смерті на 100 000 живонароджених)	Показник кількості пологів у підлітковому віці (кількість пологів на 1 000 жінок у віці 15-19 років)	Частка місць у парламенті (% місць, які обіймають жінки)	Населення, яке має певну середню освіту (% осіб у віці від 25 років)		Показник участі у робочій силі (% осіб у віці 15 років та старше)	
					Жінки	Чоловіки	Жінки	Чоловіки
Україна	0,234	19,0	23,7	20,5	94,0	95,2	46,7	63,1
Європейський та Центрально- азіатський регіон	0,256	19,9	27,8	23,1	79,9	88,1	45,0	70,0
Країни ОЕСР	0,205	18,0	22,9	30,8	84,1	87,0	52,1	69,1

Джерело: ПРООН, 2020, стор. 357, стор. 364).

³ Простими словами, значення ІЛР варіюється від 1,00 (найвищий можливий рівень людського розвитку) до 0 (найнижчий рівень людського розвитку).

⁴ Для ІГР використовується така сама шкала, як для ІЛР.

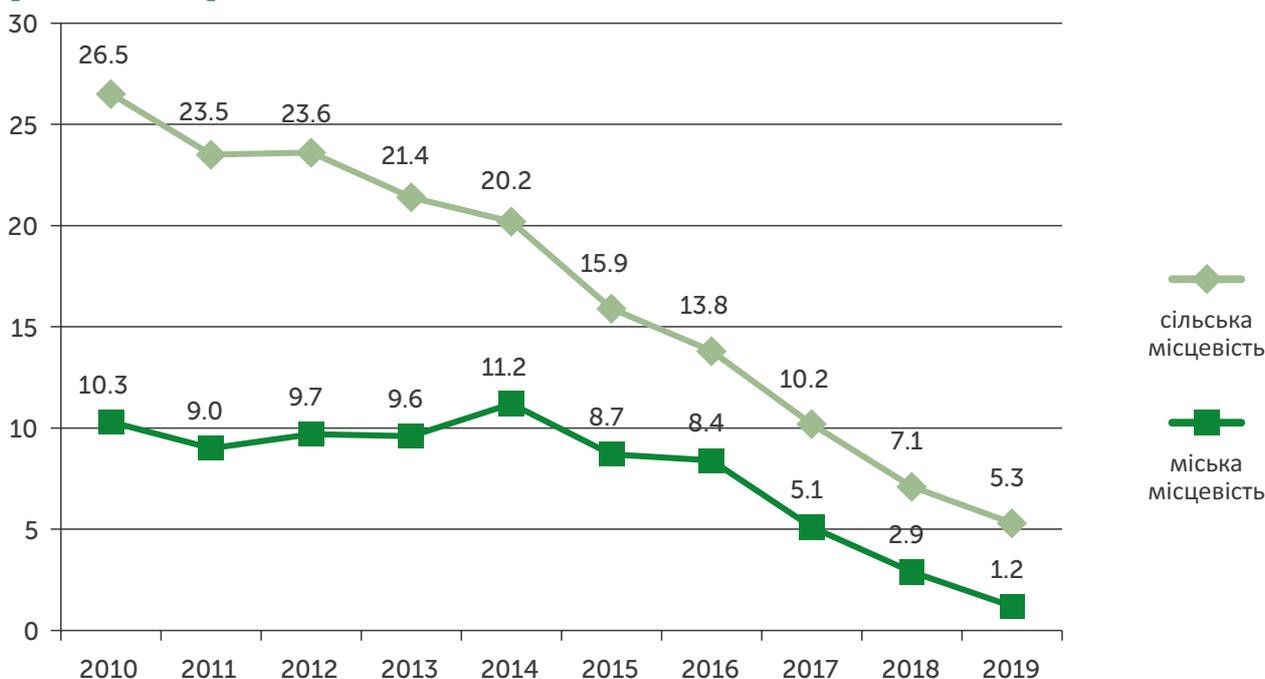
Діаграма 1: Оцінки Глобального гендерного розриву для України, з розподілом за сферами оцінки (2020 рік)

Джерело: Всесвітній економічний форум, 2020, стор. 347.

у рейтингу серед 162 країн). Показник ІГН було впроваджено у 2010 році, і з того часу зміни значення ІГН для України свідчать про покращення ситуації з гендерною рівністю (у 2010 році значення ІГН становило 0,334⁶). І все ж, як свідчать дані, наведені у Таблиці 2, позитивні значення певних показників в Україні (наприклад, наближеність до гендерного паритету у показниках рівня грамотності) нівелюються за рахунок низького рівня представництва жінок в українському політикумі та розриву у показниках участі в робочій силі, що зумовлює зменшення загального значення ІГН і зниження позиції країни в рейтингу. Значення ІГН України свідчить про вищий рівень гендерної рівності порівняно з середнім значенням по регіону та для країн Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) разом, але

Діаграма 2: Частка населення із рівнем середньомісячного доходу на душу населення у грошовому еквіваленті, який є нижчим за межу бідності, для сільської та міської місцевості, з розподілом за роками (% від загальної чисельності населення)

Джерела: Всі дані були зібрані Державною службою статистики України та наведені у Статистичних щорічниках за 2014 рік (дані за 2010-2014 роки), 2016 рік (дані за 2017 рік), Статистичному збірнику «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2019 році» (дані за 2018-2019 роки), стор. 328-329.

Індекс гендерної нерівності (ІГН) вимірює втрату у потенціальному людському розвитку через різницю у досягненнях жінок і чоловіків у трьох сферах (репродуктивне здоров'я, розширення прав та можливостей, економічна активність, які обчислюються як комбінація п'яти показників)⁵. У 2019 році значення ІГН України становило 0,234, що означає втрату на рівні 23% у людському розвитку через гендерну нерівність (52 позиція

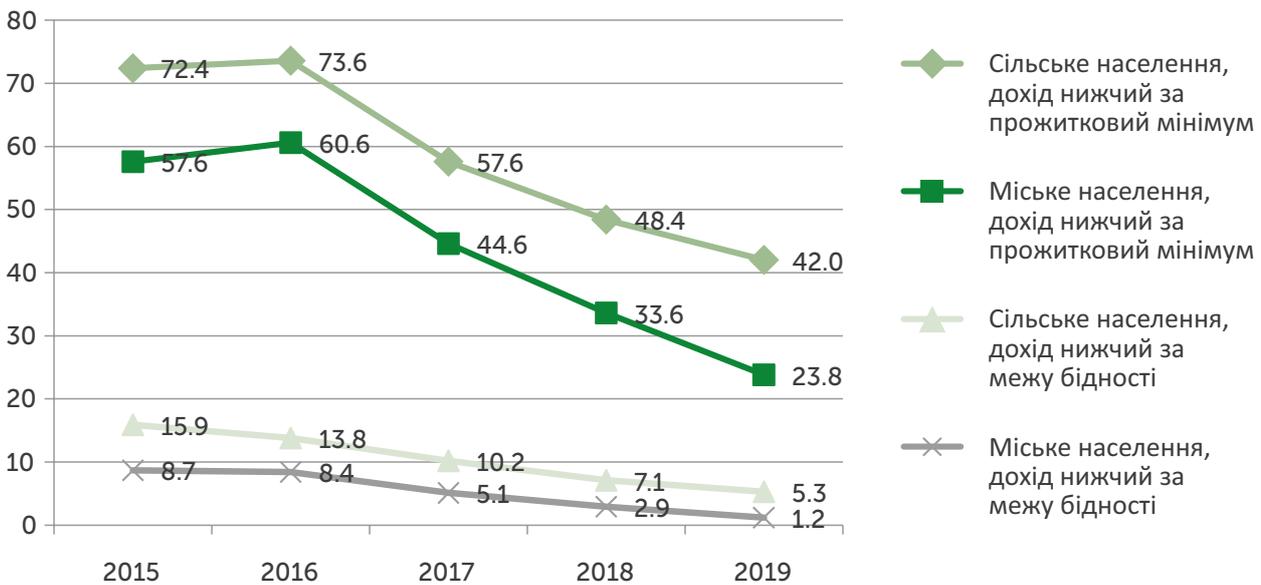
нижчий рівень, ніж спостерігається для країн ОЕСР разом (особливо у сферах представництва жінок у парламенті та участі у робочій силі).

І нарешті, показник Глобального гендерного розриву, розроблений Всесвітнім економічним форумом, дозволяє проаналізувати прогрес у досягненні гендерного паритету у чотирьох сферах: економічна участь та можливості, рівень освіти,

⁵ Для ІГН значення 0 свідчить про повну рівність, а значення 1,00 відповідає найвищому ступеню нерівності.

⁶ Див. Дані ПРООН щодо людського розвитку (1990-2017), доступ за адресою: <http://hdr.undp.org/en/data>.

Діаграма 3: Частка населення із рівнем середньомісячного доходу на душу населення у грошовому еквіваленті, який є нижчим за прожитковий мінімум, для сільської та міської місцевості, з розподілом за роками (% від загальної чисельності населення)

Джерело: Всі дані були зібрані Державною службою статистики України та наведені у Статистичних щорічниках за 2016 рік (дані за 2015-2016 роки), 2018 рік (дані за 2017-2018 роки) та 2019 (дані за 2019 рік).

здоров'я та тривалість життя, а також розширення прав та можливостей у політичному житті. У 2020 році оцінка Глобального гендерного розриву України становила 0,721⁷, що відповідає 59 позиції зі 153 країн (Всесвітній економічний форум, 2020). Аналізуючи показники кожної сфери окремо, можна зазначити, що найбільш віддаленими від гендерного паритету є показники України у сфері розширення можливостей у політичному житті, за цим критерієм слідує доступ до економічних можливостей, як представлено далі на Діаграмі 1.

Індекси дають макроуявлення про ситуацію щодо гендерної рівності та нерівності в Україні, а, отже, допомагають загальному орієнтуванню процесів стратегічного планування та розробки програм. Однак вони не відображають належним чином значні відмінності у житті сільського та міського населення та не надають аналітичної інформації щодо того, як гендерні аспекти пов'язані, зокрема, з сільськогосподарським сектором.

2.2. Характеристика ситуації в соціально-економічній сфері

Україна відома своїми родючими чорноземами, колись її називали «житницею Радянського Союзу», а тепер – Європи. Сільське господарство є важливим рушієм економіки, а сільськогосподарські галузі дають 10,2% ВВП країни, що є третім

показником після показників оптової та роздрібної торгівлі і переробної промисловості (Державна служба статистики України, 2019 рік).

Україна досягла прогресу у скороченні масштабів бідності. Відбувся злам тенденції зростання бідності через дворазове підвищення з 1 січня 2017 року розміру мінімальної заробітної плати, що стало основним чинником зниження монетарної бідності. У 2018-2019 роках підтримувалося співвідношення мінімальної заробітної плати із соціальними трансфертами, що забезпечило подальше зменшення масштабів монетарної бідності, проте вже нижчими темпами (Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, 2020 рік). З того часу тенденція зниження цього показника зберігається як для міського, так і для сільського населення. Однак, існують значні відмінності у показниках бідності, причому масштаби бідності є вищими у сільській місцевості. На Діаграмі 2 представлено дані щодо частки населення, яка за рівнем доходів опиняється нижче національної межі бідності (яка визначається на рівні 75% середнього доходу).

Хоча зниження показника бідності є позитивною тенденцією, значна частина населення продовжує жити за межею мінімального прожиткового мінімуму – показника, який розраховує Міністерство соціальної політики з метою відображення змін споживчих цін. На Діаграмі 3 наочно представлено дані щодо різниці між цими двома показниками бідності для сільського та міського населення.

⁷ Оцінка 1,00 відповідає гендерному паритету, а оцінка 0 – повній нерівності.

Бідність у сільській місцевості пов'язана з відсутністю можливостей для працевлаштування. Крім того, ця ситуація також ускладнюється через обмеження прав власності, зокрема внаслідок мораторію на продаж землі. Для сільської місцевості характерна також ситуація немонетарної бідності, показники якої в цій місцевості вищі, ніж у містах та селищах міського типу. «Проживання родини у сільській місцевості робить ризик немонетарної бідності у 2,5 рази вищим, ніж в середньому по Україні» (ПРООН в Україні, 2015 рік, Цілі розвитку тисячоліття, Україна: 2000-2015. Національна доповідь, стор. 21). Немонетарна бідність включає такі категорії, як бідність за умовами життя (також називається депривація), соціальна ізоляція та відсутність безпеки. Сільські мешканці більш гостро відчують депривацію, коли стикаються з відсутністю доступу до основних товарів, у тому числі продовольчих та непродовольчих, базової інфраструктури та послуг (наприклад, до медичних, освітніх та соціальних послуг, а також транспортного сполучення, систем постачання чистої води та забезпечення санітарії), можливостей для працевлаштування та участі у житті суспільства або громади (там само).

Зазвичай бідність в Україні не вважається «фемінізованою», як у деяких інших країнах, тобто якщо проаналізувати становище всього жіночого та чоловічого населення, показники бідності ледь відрізняються за гендерною ознакою. Ця тенденція показана далі на діаграмі, створеній на основі даних щодо національної межі бідності.

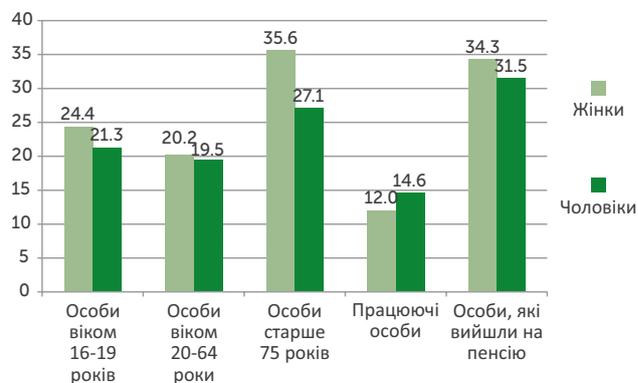
Більші відмінності між чоловічим та жіночим населенням спостерігаються під час аналізу вікових груп: жінки дещо частіше є бідними на початку свого трудового життя та після виходу на пенсію. І

Діаграма 4: Відносні показники рівня бідності жінок і чоловіків, з розподілом за місцевістю (2017 рік)

Джерело: Дані надані Інститутом демографії Національної академії наук України, березень 2019 року.

Діаграма 5: Частка населення із рівнем місячного доходу на душу населення у грошовому еквіваленті, який є нижчим за прожитковий мінімум, з розподілом за статтю та віком (% від загальної чисельності населення, 2019 рік)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік, стор. 335.

все ж, частка жінок і чоловіків, які за рівнем свого місячного доходу опиняються поза межею бідності або поза межею мінімального прожиткового мінімуму, відрізняється не дуже сильно. Див. далі Діаграму 5.

Утім, можна навести аргументи на користь того, що багато категорій населення, уражених бідністю в Україні, по суті, зумовлені гендерною приналежністю. Жінки частіше стикаються з багатовимірною бідністю. Наприклад, на ринку праці середній заробіток жінок є нижчим від середнього заробітку чоловіків. Показники бідності підвищуються із збільшенням кількості дітей у домогосподарстві, а домогосподарства, які очолюють одинокі жінки, особливо наражаються на ризик бідності. Літні жінки також можуть ставати бідними із досягненням пенсійного віку через більш низькі заробітки протягом життя, менші пенсії та довшу очікувану тривалість життя. Особливо це стосується жінок похилого віку, які проживають наодинці. Жінки також більш залежні від соціальних виплат та послуг, оскільки вони, як правило, відповідають за управління домашніми господарствами і догляд сім'ї – відображення стереотипів за статтю (Міністерство економічного розвитку, торгівлі та сільського господарства, 2020). Внаслідок конфлікту продовжують утворюватися нові депривації, наприклад відсутність безпечного житла, доходів та доступу до послуг. Такі депривації особливо гостро відчують жінки, які не тільки становлять більшість внутрішньо переміщених осіб, але й несуть основний тягар догляду за дітьми, літніми людьми, особами з інвалідністю або хворими. (Місія «Актуалізація, прискорення та підтримка політики», 2018).

Сільські жінки особливо уразливі щодо різних форм бідності: монетарна бідність, численні депривації та соціальна ізоляція. Насправді багато з цих «факторів ризику» бідності поєднуються для жінок у сільській місцевості. Наприклад, показники старіння свідчать про те, що найбільшу групу осіб похилого віку в Україні становлять жінки, які проживають у сільській місцевості, а частка вдів похилого віку є вищою у сільській місцевості, ніж у міських поселеннях (Український центр соціальних реформ та Фонд ООН у галузі народонаселення (UNFPA), 2014 рік, Становище жінок похилого віку в Україні, Аналітичний звіт, стор. 14, 16). Фактори, які сприяють наявності такої специфічної проблеми, як фемінізація бідності у *сільській місцевості* (наприклад, низький рівень оплати праці, робота у неформальному секторі економіки та неоплачувана праця, недоступність базової інфраструктури та послуг, старіння і удівство), більш детально розглядаються у наступних розділах цього звіту.

2.3. Характеристика ситуації у політичній та інституційній сферах

За десятиріччя, що минули після оголошення про незалежність від Радянського Союзу, Україна взяла на себе низку міжнародних зобов'язань щодо сприяння забезпеченню прав жінок та розробила національну законодавчу базу і основні засади політики з цією ж метою. Укладення Україною Угоди про асоціацію з Європейським Союзом у 2014 році стало додатковим стимулом для активізації виконання зобов'язань щодо гендерної рівності та забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків.

В Україні відбувається низка масштабних реформ, і всі вони сприяють сталому розвитку країни до 2030 року. Деякими з найбільш важливих реформ, які мають значення для цієї доповіді, є комплексна стратегія «Україна-2020», в якій передбачаються реформи та державні програми фактично у кожному секторі, у тому числі реформа сільського господарства та рибного господарства, земельна реформа, а також процес децентралізації. У межах процесу децентралізації змінюється система територіального управління країни, і органи місцевого самоврядування набувають все більш важливої ролі. Однією з загальних цілей децентралізації є зміцнення потенціалу на місцевому рівні з метою вирішення таких нагальних питань, як погіршення якості публічних послуг, зношеність інфраструктури (енергетичні, водопостачальні та каналізаційні мережі), демографічні проблеми (наприклад, депопуляція сільської місцевості) та реформування практики

управління земельними ресурсами (Кабінет Міністрів, 2014 рік, Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні). Отже, хоча децентралізація стосується всієї країни, цей процес має конкретні наслідки для сільської місцевості.

Зобов'язання щодо забезпечення гендерної рівності повинні означати таке: реформи реалізуються таким чином, що у жінок і чоловіків є рівні можливості брати участь у програмі реформ та що зрештою представники обох статей користуватимуться здобутками національних зусиль у сфері розвитку.

2.3.1. Основні міжнародні зобов'язання щодо гендерної рівності

Україна ратифікувала **Конвенцію ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW)** у 1981 році, ще у статусі Української Радянської Соціалістичної Республіки. Україна подала вісім періодичних доповідей щодо реалізації положень цього договору, розгляд останньої доповіді відбувся у 2017 році. Окрім стандартів недопущення дискримінації, передбачених у самій Конвенції, додаткові рекомендації щодо обов'язків України за цією Конвенцією наводяться у загальних рекомендаціях Комітету CEDAW, наприклад щодо прав жінок, які проживають у сільській місцевості (Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, 2016 рік). Крім того, Україна взяла на себе зобов'язання щодо просування порядку денного **Пекінської декларації та Платформи дій** (які передбачають декілька стратегічних цілей щодо ризику бідності та соціальної маргіналізації, з якими стикаються жінки у сільській місцевості та віддалених районах, а також рекомендацію для урядів щодо розробки та реалізації політики, у відповідності до якої розширюється доступ жінок, які працюють в сфері виробництва продукції сільського та рибного господарства, до низки виробничих ресурсів).

Для України усунення гендерних розривів стане основним фактором прискорення досягнення **Цілей сталого розвитку**. Місія «Актуалізація, прискорення та підтримка політики» (MAPS) під керівництвом ООН визначила, що відмінності у рівні участі жінок у економічному та політичному житті і стійкість гендерних стереотипів є основними проблемами, які необхідно вирішити для «розкриття у повній мірі потенціалу і жінок, і чоловіків» і для прискорення сталого людського розвитку. (Місія «Актуалізація, прискорення та підтримка політики», стор. 60).

Уряд України адаптував Цілі сталого розвитку до національних умов, встановив цільові показники та визначив відповідні базові показники для моніторингу. Окрім визначення національних пріоритетів, у 2016 році відбулася серія консультацій з метою сприяння подальшій адаптації та локалізації Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року та ЦСР на регіональному рівні. Варто зазначити, що протягом консультацій питання гендерної рівності (Ціль 5) займало низьку позицію як серед національних, так і серед регіональних пріоритетів (серед останньої третини цілей з 17 ЦСР) (Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2016 рік, *Локальні консультації щодо адаптації Цілей сталого розвитку (ЦСР) в Україні*, стор. 4), але теми гендерної рівності та гендерних стереотипів піднімалися у зв'язку з декількома іншими цілями (наприклад, пов'язаними з освітою, гідною роботою та економічним зростанням, інфраструктурою, залученням всіх верств населення, охороною здоров'я, подоланням голоду та розвитком малого підприємництва). Така, здавалося б, суперечність свідчить про те, що у роботі на національному рівні поки що «гендерна рівність не розглядається в якості інструменту для прискорення прогресу у досягненні ЦСР», а отже принцип гендерної рівності та цільові показники ЦСР 5 не дуже добре інтегровані до політики держави (там само, стор. 62).

Україна визначила шість цільових показників для Цілі 5 на національному рівні, і всі вони особливо актуальні для жінок з сільської місцевості. Цільові показники для Цілі 5 на національному рівні охоплюють такі теми: дискримінація; гендерно зумовлене насильство; гендерний баланс у домашніх обов'язках; представництво у політичному та суспільному житті; послуги планування сім'ї; та економічні можливості жінок (Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017 рік, Цілі сталого розвитку: Україна, Національна доповідь, 2017 рік, стор. 38-39). У дослідженні місії «Актуалізація, прискорення та підтримка політики» висловлюється занепокоєння з приводу того, що для низки національних цільових показників (наприклад, показники, пов'язані з репродуктивним здоров'ям та заохоченням до поділу відповідальності за домашню працю і догляд за дітьми) «не передбачено державної політики або програми, спрямованої на підтримку їх досягнення» (Місія «Актуалізація, прискорення та підтримка політики», стор. 62).

Для досягнення Цілі 5 Україна використовує підхід, спрямований на врахування гендерної проблематики, рекомендуючи «брати до

уваги різноманітні гендерні пріоритети під час забезпечення досягнення всіх ЦСР» (там само, стор. 43). Декілька цільових показників ЦСР, актуальних для тем, охоплюваних у цьому оцінюванні, передбачають приділення уваги жінкам та дівчатам (наприклад, цільові показники для Цілі 1 щодо подолання бідності спрямовані на забезпечення рівності щодо власності та розпорядження земельними і природними ресурсами; у Цілі 2 щодо подолання голоду передбачений цільовий показник, пов'язаний з харчовими потребами жінок, крім того, ця Ціль спрямована на подолання голоду та сприяння розвитку сталого сільського господарства; у Цілі 6 щодо сталого управління діяльністю в сфері водопостачання та санітарії зазначається, що необхідно приділяти особливу увагу жінкам та дівчатам в уразливому становищі). Інші ЦСР, актуальні для цього гендерного оцінювання країни та пов'язані зі сталим розвитком промисловості і захистом екосистем, впливають на способи ведення сільського господарства та можуть мати різні наслідки для жінок-фермерок та чоловіків-фермерів, але відповідні національні цільові показники є гендерно нейтральними.

У відповідності до **Угоди про асоціацію з Європейським Союзом**, укладеної між ЄС та Україною, необхідно вжити заходів на національному рівні для забезпечення гендерної рівності та недопущення дискримінації. Імплементация Угоди про асоціацію стосується не лише основних директив ЄС щодо гендерних питань, а повинна охоплювати всі основні стандарти ЄС та відбуватися із використанням підходу, спрямованого на врахування гендерної проблематики, який схвалюється ЄС. Наприклад, до Спільної аграрної політики ЄС на 2014-2020 роки⁸ включений принцип гендерної рівності як засіб сприяння сталому економічному зростанню та розвитку сільських територій, а держави-члени ЄС зобов'язані враховувати особливе становище жінок у своїх національних ініціативах щодо розвитку сільських територій.

Як член **Ради Європи**, Україна ратифікувала основні європейські документи щодо захисту прав людини, у відповідності до яких гарантується гендерна рівність та свобода від дискримінації (зокрема, Європейську конвенцію з прав людини та Європейську соціальну хартію). Крім того,

⁸ Додаткову інформацію про аграрну і сільську політику ЄС можна знайти на вебсайті Європейського інституту з питань гендерної рівності: <https://eige.europa.eu/gender-mainstreaming/policy-areas/agriculture-and-rural-development>.

у Резолюції Парламентської асамблеї 1806 (2011) «Сільські жінки у Європі» визначається низка напрямів, у яких держави-члени повинні вжити заходів з метою вирішення проблеми, пов'язаної з тим, що жінки у сільській місцевості стикаються з багатьма перепонами під час користування своїми правами; і ця проблема стає ще більш серйозною, коли держави не «забезпечують належного врахування гендерної проблематики в процесі розробки та виконання законодавчих та програмних заходів стосовно до сільського господарства та сільської місцевості» (Парламентська асамблея, 2011 рік, Резолюція 1806 (2011) «Сільські жінки у Європі», стор. 1).

Що стосується рівня розробки політики, то заходи, рекомендовані Радою Європи та ЄС до вжиття урядами країн, знайшли відображення у Політиці ФАО щодо гендерної рівності. Ці заходи орієнтовані на досягнення таких основних цілей:

- » зменшення гендерних розривів у доступі до виробничих ресурсів та послуг за допомогою конкретних правових заходів, політики, програм і проєктів – іншими словами, за допомогою застосування гендерно чутливого підходу до розвитку сільського господарства та сільських територій;
- » забезпечення того, аби жінки і чоловіки з сільської місцевості брали участь у процесах розробки політики та прийняття рішень; ця ціль передбачає вагомий участь в органах управління та інших відповідних органах (наприклад, сільськогосподарські асоціації, кооперативи);
- » забезпечення повного використання жінками і чоловіками з сільської місцевості своїх економічних можливостей для покращення власного благополуччя та добробуту домогосподарства;
- » уточнення статистичних даних та інформації з метою розробки політики, яка більшою мірою відповідає ситуації та умовам життя жінок у сільській місцевості.

2.3.2. Національне законодавство та політика

Законодавча основа рівності жінок і чоловіків на національному рівні встановлюється у Конституції України, у якій передбачаються рівні права жінок і чоловіків та рівне ставлення без привілеїв чи обмежень за ознакою статі (Конституція України, Частина II, стаття 24). Принципи гендерної рівності та недопущення дискримінації повторюються у трьох законах:

- » Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» (2005 рік).
- » Закон «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2012 рік).
- » Закон «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання та протидії дискримінації» (2014 рік).

Для реалізації передбачених у законодавстві стандартів уряд України прийняв також такі програмні документи:

- » Стратегія запобігання та протидії дискримінації в Україні на 2014-2017 роки та План дій з реалізації цієї Стратегії (також на 2014-2017 роки).
- » Національна стратегія у сфері прав людини та відповідний План дій (2016-2020 роки).
- » Національний план дій з виконання рекомендацій, викладених у Заключних зауваженнях Комітету CEDAW, на період до 2021 року.
- » Державна соціальна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року.

Варто зазначити, що у деяких національних програмах та планах приділяється увага становищу жінок та дівчат з сільської місцевості та міститься заклик до збору більш детальних даних про їхнє становище (наприклад: Кабінет Міністрів України. Державна соціальна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2018 року, стор. 10). Національна політика спрямована на вирішення різноманітних проблем, які впливають на становище жінок з сільської місцевості: від підвищення рівня їхньої обізнаності про їхні права і боротьби з гендерними стереотипами, до покращення доступу до можливостей отримання освіти, медичних послуг та базової інфраструктури і боротьби з бідністю. Деякі з запланованих дій перегукуються з пріоритетними напрямами діяльності та сферою компетенції ФАО, наприклад: можливості підготовки для жінок з питань розвитку малого підприємництва, ведення фермерського господарства та сільських кооперативів; розширення прав та можливостей жінок з метою прийняття ними активної участі у розробці планів та стратегій щодо сільських територій; розширення доступу жінок та дівчат до роботи у формальному секторі економіки та оплачуваної роботи (див., в загальному сенсі,

Національний план дій з виконання рекомендацій, викладених у Заключних зауваженнях CEDAW, на період до 2021 року та Державну соціальну програму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року).

Теоретично, реформи у відповідності до стратегії «Україна-2020» повинні включати гендерну перспективу. У відповідності до одного з трьох векторів, за яким рухатиметься країна у процесі проведення реформ (вектор відповідальності), відзначається, що кожен громадянин, незалежно від статі/гендеру, матиме доступ до високоякісних послуг в державному та приватному секторах (Стратегія сталого розвитку «Україна-2020»). Проте експерти відзначають, що гендерна проблематика здебільшого не враховується і що «в процесі реформ практично повністю виключаються питання забезпечення гендерної рівності та зв'язки з міжнародними і національними зобов'язаннями щодо прав жінок; жіночі групи та організації не беруть участі в жодних форумах з прийняття рішень або консультаціях з приводу реформ» (Команда Організації Об'єднаних Націй в Україні, 2017 рік, Подання до Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок, стор. 5). Окрім обмеженої спроможності врахування гендерної проблематики у тих секторах, в яких проводиться реформа, державні посадовці часто «соромляться» піднімати гендерні питання, пов'язані з «важкими» секторами, такими як сільське господарство, промисловість та енергетика, які «традиційно [не] асоціюються з жінками» (Е. Дюбан, 2017 рік, Доповідь про гендерний аналіз, USAID/Україна, стор. 34).

Тенденцію до «ізолювання» національної стратегії щодо гендерної рівності від інших, більш широких зусиль з реформування можна зауважити завдяки тому факту, що до Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року включено низку деталізованих цілей щодо покращення життя жителів сільської місцевості (від сприяння розвитку неаграрного бізнесу у сільській місцевості до забезпечення доступності закладів дошкільної освіти). Проте у цій стратегії не враховуються ані різниця у функціях та обов'язках жінок і чоловіків з сільської місцевості, ані жодні потенційні різні наслідки проєктів розвитку сільських територій⁹.

Незважаючи на повільний прогрес у процесі включення гендерної перспективи до процесу

загальнодержавного реформування, в Україні є позитивні напрацювання стосовно врахування гендерної проблематики у процесі розвитку сільського господарства та сільських територій. Наприклад, у 2015 році Міністерство аграрної політики та продовольства провело громадські консультації та організувало вісім робочих груп з метою створення інформаційної основи для підготовки Єдиної комплексної стратегії та Плану дій щодо розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки. У проєкті стратегії зазначається необхідність диверсифікації можливостей працевлаштування для жінок у сільському господарстві та підтримки жінок, які керують сімейними фермерськими господарствами, як малих виробників сільськогосподарської продукції. Однак, стосовно інших питань (наприклад, земельна реформа, доступ до фінансових ресурсів та місцевого управління) гендерні відмінності не розроблені. Крім того, питання, пропоновані у відповідності до плану дії описуються з використанням нейтральних термінів, без зазначення конкретних заходів, призначених для жінок. Для того, аби цей стратегічний документ вважався таким, в якому повною мірою враховується гендерна проблематика, слід визначити гендерні розриви за основними темами стратегії та запланувати вжиття належних заходів.

2.3.3. Органи державної влади, відповідальні а гендерну політику та покращення становища жінок

В контексті продовження реформ, у тому числі зусиль з децентралізації, CEDAW висловив занепокоєння з приводу того, що реструктуризація уряду «ослабила національний механізм щодо покращення становища жінок і призвела до відсутності наступності в реалізації політики щодо гендерної рівності» (Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, 2017 рік, Заключні зауваження до восьмої періодичної доповіді України, пункт 22). У відповідь уряд визнав необхідність консолідувати та укріпити національний механізм щодо покращення становища жінок на національному та місцевому рівнях. До конкретних заходів, згаданих у національному плані дій з виконання рекомендацій Комітету CEDAW, відносяться такі: утворення структурних підрозділів в центральних органах виконавчої влади з метою нагляду за реалізацією політики рівних прав та рівних можливостей та відновлення системи радників з питань рівних прав та можливостей (радників з гендерних питань) у центральних та місцевих органах виконавчої влади (Національний план дій з виконання рекомендацій,

⁹ До деяких регіональних стратегій розвитку включені дані з розподілом за статтю, що свідчить про вищий рівень гендерної чутливості.

викладених у Заключних зауваженнях CEDAW, на період до 2021 року, стор. 23-25).

Станом на 2019 рік, на момент проведення цього оцінювання гендерної ситуації в Україні, у системах законодавчої та виконавчої влади існують структури, пов'язані з просуванням гендерної політики. Віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції при Кабінеті Міністрів України несе відповідальність за координацію державної політики щодо гендерної рівності. Постановою Кабінету Міністрів від 7 червня 2017 року запроваджено посаду Урядового уповноваженого з питань гендерної політики та затверджено Положення про Урядового уповноваженого з питань гендерної політики. Відповідно до нього основними завданнями Урядового уповноваженого є: сприяння забезпеченню реалізації єдиної державної політики, спрямованої на досягнення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства; участь відповідно до компетенції у координації роботи міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади з зазначеного питання; проведення моніторингу щодо врахування принципу гендерної рівності під час прийняття нормативно-правових актів Кабінетом Міністрів України; співпраця та взаємодія з громадянським суспільством тощо. Міністерство соціальної політики є уповноваженим органом виконавчої влади з питань рівних прав та можливостей жінок і чоловіків і є головним координаційним органом уряду. Міністерство соціальної політики не має спеціального підрозділу, який опікувався би питаннями жінок з сільської місцевості (або питаннями будь-яких інших підгруп жінок), але використовує щодо цих питань міжсекторальний підхід.

Відповідно до Закону «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» 2005 року, кожен центральний орган виконавчої влади (у тому числі профільні міністерства) та регіональні адміністрації зобов'язані призначити координаторів з гендерних питань. Цей захід підтверджується у національному плані дій. На практиці цю функцію зазвичай виконує заступник керівника відповідної інституції. У нещодавньому звіті MAPS зроблено такі висновки: «Далеко не у кожному міністерстві є координатори з гендерних питань. У тих міністерствах, де такі координатори є, багато з них опікуються питаннями гендерної рівності лише як додатковим завданням та не обов'язково отримують відповідну підготовку, а інші роблять це з особистої зацікавленості» (Місія «Актуалізація, прискорення та підтримка політики»,

стор. 63). У межах цього оцінювання можливо було підтвердити лише те, що у Міністерстві соціальної політики та у Міністерстві внутрішніх справ є координатори з гендерних питань.

Незалежно від того, чи буде у повному обсязі відновлено систему радників/координаторів з гендерних питань, у Державній соціальній програмі забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків визначають профільні міністерства, відповідальні за реалізацію програмних видів діяльності. До цього переліку включено як Міністерство аграрної політики та продовольства, так і Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства. У відповідності до даної програми, на ці конкретні міністерства покладаються обов'язки щодо управління діяльністю та/або фінансування діяльності, яка передбачає збір даних, здійснення оцінювань гендерного впливу і гендерного аналізу, а також проведення підготовки для жінок із сільської місцевості, – і для виконання всіх цих видів діяльності необхідні співробітники, які мають професійний досвід у цих питаннях.

У Парламенті України є Комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин. У цьому Комітеті є сім підкомітетів, один з яких – Підкомітет з питань гендерної рівності та недискримінації. При Комітеті з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва функціонує Підкомітет з питань дотримання Україною міжнародних зобов'язань у сфері захисту прав людини та гендерної політики. Крім того, в Секретаріаті уповноваженого парламенту з прав людини (інститут омбудсмена України) є Департамент, який займається моніторингом рівних прав та свобод. У складі цього Департаменту є підрозділ з питань дискримінації, а в ньому – відділ, який займається питаннями гендерної рівності.

У зв'язку з процесом децентралізації вкрай важливо передати досвід у сфері гендерних питань на місцевий рівень, оскільки багато практичних проблем, які впливають на життя жінок з сільської місцевості, вирішуватимуть місцеві органи влади. Центральні та місцеві органи влади повинні координувати свої дії щодо реалізації гендерної політики, і такої координації повинна сприяти підготовка державних службовців та посадовців органів місцевого самоврядування з питань гендерної рівності та врахування гендерної проблематики. Міністерство соціальної політики планує внести зміни до наказу Міністерства щодо регіональної політики, аби додати гендерну складову до методологічних рекомендацій щодо

формування та реалізації програмних документів соціально-економічного розвитку об'єднаних територіальних громад (ОТГ). У результаті, процеси складання планів та програм на місцевому рівні стануть більш чутливими до особливих потреб жінок і чоловіків.

2.4. Характеристика демографічної ситуації

2.4.1. Населення, співвідношення статі та склад домогосподарств

Чисельність наявного населення України становить 41,9 мільйони осіб (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2020 року», стор. 5)¹⁰. Практично третина населення проживає у сільській місцевості (30,5%, або 12,8 мільйонів осіб), 32,5% від загальної кількості домогосподарств є сільськими (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2019 році», стор. 38). Чисельність населення України зменшується від початку 2000 років, і в країні відбуваються демографічні зміни у формі депопуляції сільської місцевості. Економічний спад, бідність та погіршення соціальних умов у сільській місцевості – це ті фактори, які сприяли зменшенню частки людей, що проживає у сільській місцевості. Від'ємний приріст чисельності сільського населення почасти зумовлюється економічною міграцією (як в межах країни, так і за кордон) та зниженням показників народжуваності. У 2019 році кількість живонароджених у сільській місцевості зменшилась з 147 112 до 106 171 особи, а дані щодо міської місцевості зменшились з 238 014 до 202 646 осіб (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Природний рух населення України за 2019 рік», стор. 7-8).

Деякі регіони країни є значно більш урбанізованими, ніж інші. Зокрема, області, в яких менше половини населення проживає у міських населених пунктах (Івано-Франківська, Закарпатська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька), всі розташовані на заході країни. Водночас, розвиток важкої промисловості на сході країни (наприклад, у Дніпропетровській, Донецькій, Луганській, Харківській областях) означає, що більшість населення в цих регіонах – більше 80% – проживає у міській місцевості.

¹⁰ Дані на 1 січня 2020 року.

Інформаційний блок 1.

Визначення: Сільське населення

В адміністративних цілях Україна поділяється на міські та сільські населені пункти, які, в свою чергу, поділяються на міста або «селища міського типу» (зазвичай англійською перекладаються як «towns») та села або «селища»¹⁰. Статус населеного пункту визначає національний парламент, виходячи з чисельності населення та інших факторів.

Міністерство аграрної політики та продовольства зазначає, що не існує єдиного правового визначення термінів «сільська місцевість» або «розвиток сільських територій», але в одному із законів міститься таке пояснення: «сільська місцевість» – територія, що розташована за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови¹¹.

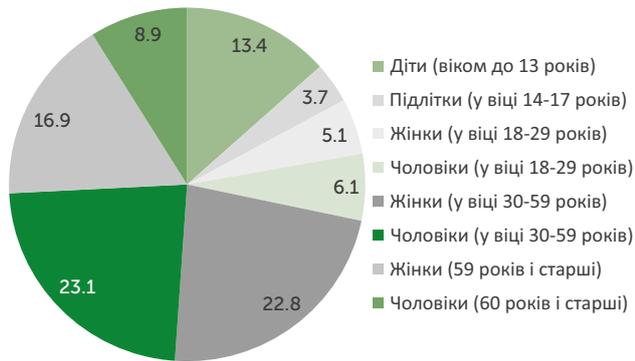
Необхідно зазначити, що з 2015 року в межах процесу реформи децентралізації невеликі місцеві громади/ради були реорганізовані, а на їхній основі створені більші об'єднані територіальні громади (ОТГ), які мають бути спроможними більш ефективно організувати, фінансувати та надавати основні послуги. Станом на 2019 рік, невеликі громади кількістю 4 081 (у більшості з яких середня чисельність населення становить близько 1 500 осіб) були об'єднані у 878 більших ОТГ (в яких проживає приблизно 9 мільйонів осіб) (Онлайн-портал Уряду України, <https://decentralization.gov.ua/en/about>). Не всі ОТГ розташовані у сільській місцевості, але їхнє створення змінить ситуацію на селі через вирішення проблеми депопуляції сіл та передачі більше повноважень органам місцевого самоврядування.

У всіх вікових групах жінки становлять 53,6% від загальної чисельності населення і 52,5% від загальної чисельності сільського населення (з 12,8 мільйона жителів сільської місцевості 6,7 мільйонів – жінки) (Державна служба статистики України. 2019 рік. Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2020 року», стор. 26, 32). Жінки в Україні мають довшу середню очікувану тривалість життя, ніж чоловіки, і для сільського населення

¹¹ Українською мовою: місто (city); селище міського типу (urban-type settlement/ town); село (village); селище (rural settlement).

¹² Це визначення взяте із Закону «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» (2004 рік). Міністерство аграрної політики та продовольства, Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки, Робоча група №7, Матеріали щодо розвитку сільських територій, доступ за адресою: <http://minagro.gov.ua/en/node/15828>

Діаграма 6: Середньостатистичний склад сільських домогосподарств, з розподілом за статтю та віком членів домогосподарств (% , 2019 рік)

Зверніть увагу, що дані щодо дітей і підлітків наведені без розподілу за статтю.

Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2019 році», стор. 39.

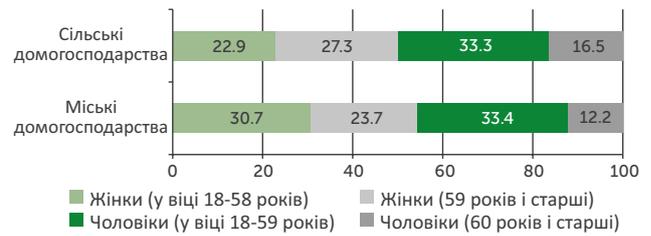
цей розрив досягає десяти років (очікувана тривалість життя сільських жінок становить 76,2 років, а сільських чоловіків – 65,6 років¹³) (Державна служба статистики України. 2020 рік. Демографічний щорічник «Населення України за 2019 рік», стор. 57). Через більшу тривалість життя (а, можливо, і як відображення моделей еміграції) жінки похилого віку вважаються «типovими» жителями сільської місцевості. Жінки становлять 67% населення у сільській місцевості у віці 65 років і старше; ця цифра сягає 74% для осіб у віці 80 років і старше (там само, стор. 34).

Сільські домогосподарства є трохи більшими за міські (у середньому 2,67 члена у сільському домогосподарстві та 2,54 члени у міському домогосподарстві), але у сільській місцевості, як правило, більше, ніж у міській місцевості, домогосподарств, до складу яких входить одна особа, та домогосподарств, до складу яких входять п'ятеро або більше осіб (Державна служба статистики України. 2020 рік). Сільські та міські домогосподарства аналогічні за складом, тобто жінки і чоловіки майже порівну представлені у певних вікових групах, але, як зазначено вище, кількість жінок пенсійного віку (59 років і старше) значно перевищує кількість чоловіків пенсійного віку (60 років і старше), як продемонстровано далі на Діаграмі 6.

Відповідно до офіційних даних щодо домогосподарств, жінки і чоловіки практично порівну представлені як голови домогосподарств.

¹³ Тема гендерного розриву між показниками середньої очікуваної тривалості життя жінок і чоловіків розглядається більш детально у розділі 2.5 цієї доповіді, який присвячений охороні здоров'я.

Діаграма 7: Дані щодо голів домогосподарств з розподілом за статтю та віком, для сільських та міських домогосподарств, (%)

Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2019 році», стор. 52..

Див. далі Діаграму 7. Насправді, деякі домогосподарства, очолювані жінками, – це домогосподарства, в яких немає чоловіків. Наприклад, із загальної кількості домогосподарств України, до складу яких входить один з батьків, по 96% у сільській та міській місцевості є домогосподарствами з самотніми матерями (там само, стор. 45). Крім того, якщо аналізувати дані зважаючи на вікові групи, кількість жінок-голів домогосподарств перевищує кількість чоловіків-голів домогосподарств тільки у тих випадках, коли вони досягають пенсійного або старшого віку, що є відображенням довшої середньої очікуваної тривалості життя жінок.

Експерти відзначають, що однією з нагальних проблем щодо розвитку сільських територій є наявність таких сіл, у яких проживають виключно самотні жінки похилого віку, які фактично ізольовані від членів сім'ї, соціальної інфраструктури та життя решти країни.

2.4.2. Міграція

Переважними моделями міграції в Україні є переміщення в межах країни (з сільської місцевості до міст та селищ міського типу) та міграція за кордон, які переважно зумовлюються економічними факторами та бажанням жити у кращих умовах. Експерти зазначають, що хоча середній рівень доходу у містах не набагато вищий, ніж у сільській місцевості, мігранти керуються бажанням уникнути бідності, яка є більш вираженою у сільській місцевості. Молоді люди з сільської місцевості також зацікавлені у міграції, аби скористатися можливостями отримання освіти. Зауважте, що в Україні відбувається масштабне переміщення населення внаслідок конфлікту, але це питання розглядається у розділі 4 цієї доповіді, який присвячений пов'язаності гендерних аспектів та життєдіяльності сільського населення на постраждалих внаслідок конфлікту територіях.

Що стосується зовнішньої міграції, то з метою працевлаштування до інших країн виїжджає більше сільських жителів, ніж міських, незалежно від вікової групи (в середньому 8% сільського населення та 3,5% міського населення у віці від 20 до 64 років). (Національна академія наук України, 2018 рік, Українське суспільство: міграційний вимір, Національна доповідь, стор. 13).

Кількість жінок і чоловіків серед мігрантів залежить від того, який вид міграції розглядається – внутрішня чи зовнішня. Відповідно до офіційних даних, жінок було трохи більше ніж половина всіх мігрантів у 2017 році (56,9%), але чоловіки частіше виїжджають як мігранти за кордон, їх частка становила 65,1% мігрантів, які виїхали з України (там само, стор. 92). Дані, зібрані Міжнародною організацією з міграції, свідчать про те, що міграція за межі України з часом стає менш фемінізованим явищем, тобто за останнє десятиріччя частка жінок серед мігрантів зменшилась (там само, стор. 93). Крім того, ці зміни, здається, поглиблюються внаслідок конфлікту; наприклад, до 2013 року жінки становили 67% трудових мігрантів, які виїжджали з України до Польщі, але після 2014 року це співвідношення змінилося – чоловіки становлять 58% мігрантів (О. Гуліна, 2018 рік, Захід чи схід: (не) передбачуваний вибір українських мігрантів, серія публікацій «Kennan Cable», №31, березень 2018 року, стор. 3).

Категорії жінок і чоловіків з числа мігрантів відрізняються, так само, як і види роботи, яку вони виконують. Серед тих осіб, які виїжджають за кордон, жінки в середньому старші за віком, частіше є розлученими та мають вищі рівні освіти, ніж мігранти-чоловіки (Е. Лібанова та О. Малиновська, 2012 рік, Соціальні наслідки еміграції та міграція село-місто у Центральній та Східній Європі, Заключна доповідь щодо України, стор. 21). Жінки-мігрантки значно рідше за чоловіків працюють у тих галузях, які відповідають їхній кваліфікації. В одному дослідженні встановлено, що більше половини жінок-мігранток з України працюють на роботі, яка не відповідає їхній кваліфікації (Національна академія наук України, 2018 рік, Українське суспільство: міграційний вимір, Національна доповідь, стор. 109). Щодо різних країн призначення, то жінки найчастіше знаходять роботу у Польщі, після чого за цим критерієм слідує Італія та Російська Федерація. Водночас, приблизно однакова кількість чоловіків виїжджає в якості мігрантів до Російської Федерації та Польщі, і трохи менше чоловіків-мігрантів працює у Чеській Республіці (там само, стор. 99). Дані щодо країн призначення є відображенням ситуації,

зумовленої тим, що жінки і чоловіки виконують різні види роботи. Жінки зазвичай виконують домашню роботу, але також працюють у сільському господарстві (особливо у Польщі), промисловості, торгівлі та секторі послуг. На відміну від них, чоловіки переважно працюють на будівництві та у сільському господарстві, менша кількість чоловіків працює у промисловості чи торгівлі (там само, стор. 111-112).

Наслідки міграції для різних гендерних груп відрізняються. Звісно, є позитивні моменти у тому, що трудові мігранти можуть утримувати свої сім'ї надсилаючи грошові перекази¹⁴. Але існує також і небезпека роз'єднання сім'ї, коли хтось із членів родини працюватиме в іншій країні. Зокрема, жінки-мігрантки, як правило, проводять за кордоном значно більше часу, ніж чоловіки, через нерегульований статус своєї зайнятості та вид роботи, яку вони виконують, і такий стан речей «має серйозні наслідки для стосунків у сім'ї та виховання дітей» (Е. Лібанова та О. Малиновська, 2012 рік, Соціальні наслідки еміграції та міграція село-місто у Центральній та Східній Європі, Заключна доповідь щодо України, стор. 21). Трудова міграція впливає на ролі у сім'ї: коли відсутні чоловіки і жінки вимушені фактично взяти на себе роль голови домогосподарства; коли жінки виїжджають і тому не виконують свої традиційні функції з догляду (ба навіть вважаються такими, що нехтують цими функціями).

Трудові мігранти є уразливою категорією щодо умов нелегальної або неформальної зайнятості. Жінки-мігрантки з України частіше за чоловіків-мігрантів працюють на нестабільній та «непомітній» роботі (тобто працюють неофіційно без належного правового статусу), наприклад виконують домашню або доглядову працю. Нелегальна робота і міграція можуть бути пов'язані з торгівлею людьми, особливо коли люди користуються неофіційними каналами для пошуку роботи за кордоном. З початку 2000 років Україна була однією з основних країн, з яких походили особи, що постраждали внаслідок торгівлі людьми. Коли у 1999 році було прийнято першу національну програму запобігання торгівлі людьми, більшістю виявлених осіб, що постраждали від цього явища, виявилися жінки, незаконно вивезені за межі України з метою сексуальної експлуатації. І жінкам, і чоловікам загрожує небезпека трудової експлуатації, і по мірі викриття в Україні більш складних моделей

¹⁴ За оцінками, обсяги грошових переказів у відношенні до ВВП України варіюються від 6 до 10% (за оцінками Світового банку на 2017 рік).

торгівлі людьми виявляється більше чоловіків, які постраждали від торгівлі людьми з метою трудової експлуатації. Експерти висловлюють занепокоєння з приводу того, що погіршення економічної ситуації і триваючий конфлікт у певних регіонах країни створюють умови, які можуть сприяти нелегальному влаштуванню людей на роботу, а також торгівлі людьми, особливо серед внутрішньо переміщених осіб (ВПО).

Незважаючи на багаторічну роботу уряду і організацій громадянського суспільства, спрямовану на запобігання торгівлі людьми та надання допомоги постраждалим від цього явища особам, вважається, що українське суспільство в цілому все ще не має достатньо інформації про ризики потрапляння у ситуацію торгівлі людьми та, як правило, асоціює з цим явищем сексуальну експлуатацію жінок, не визнаючи інші форми торгівлі людьми, зокрема трудову експлуатацію або примусову працю (Національна академія наук України, 2018 рік, Українське суспільство: міграційний вимір, Національна доповідь, стор. 13). Крім того, зазначається, що в заходах уряду, спрямованих на протидію торгівлі людьми, не приділяється достатня увага проблемі торгівлі людьми всередині країни і уразливості сільського населення щодо сексуальної та трудової експлуатації (Група експертів із заходів протидії торгівлі людьми, 2014 рік, Доповідь про впровадження Україною Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, стор. 22).

2.4.3. Групи національних меншин

Гендерна приналежність та інші особисті ознаки або характеристики (наприклад, етнічна приналежність, вік, наявність/відсутність інвалідності, місце проживання, соціально-економічне становище, сексуальна орієнтація тощо) чинять значний взаємопов'язаний та сукупний вплив на життя людей. Множинна, або інтерсекціональна дискримінація означає, що права та можливості жінок, які належать до груп меншин, ще більш обмежені порівняно з правами та можливостями чоловіків або жінок, які відносяться до груп більшості. З точки зору розробки політики та програм, важливо не тільки враховувати гендерні відмінності, але й виявляти і розуміти інтерсекціональні види нерівності. Іншими словами, гендерний аналіз повинен також включати аналіз інших даних щодо становища меншин.

В Україні спостерігається різноманітний склад населення: нараховується більше 130 етнічних груп

(відповідно до останнього перепису населення), а також мовних груп меншин. Проте, крім даних перепису, офіційна статистика не передбачає розподілу за групами національних меншин.

В українській державній політиці щодо покращення становища жінок визнається особливе становище жінок та дівчат, які належать до ромської національної меншини¹⁵. Точні дані щодо чисельності ромського населення в Україні відсутні; за даними перепису 2001 року (останній перепис, до якого включалося таке запитання), більше 47 000 осіб зазначили свою національність як «роми». За іншими даними з неофіційних джерел, чисельність ромського населення оцінюється у розмірі від 200 000 до 400 000 осіб, близько половини з них – жінки (Європейський центр з прав ромів / Міжнародна благодійна організація «Ромський жіночий фонд «Чіріклі», 2016 рік, *Письмові зауваження щодо України для розгляду Комітетом з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок*, стор. 3). Те, що у багатьох ромських жінок немає документів про реєстрацію актів цивільного стану (наприклад, свідоцтв про народження або паспортів) також означає, що адміністративні дані (якщо у таких записах необхідно зазначати етнічну належність) не відображатимуть точні облікові дані щодо населення жіночої статі.

Ромські домогосподарства є як в міських, так і в сільських регіонах країни, але через дискримінацію та упереджене ставлення до ромської громади їх часто виштовхують «на задвірки [українського] суспільства» (там само). Через маргіналізоване становище представників ромської громади їхні потреби часто не розуміють або не враховують у контексті проектів реформ, у тому числі проектів щодо розвитку сільських територій.

Представники ромської громади переважно живуть ізольовано від загальної громади, а у сільській місцевості ромське населення ще менше інтегроване до життя села. Більше того, між громадами можуть виникати конфлікти. Якщо сільські жінки загалом стикаються з деприваціями, яких не відчувають жінки у міській місцевості, то ромські жінки у сільській місцевості стикаються навіть з більшою маргіналізацією, ніж інші сільські мешканці. Вони живуть у важких

¹⁵ У 2013 році Україна прийняла національну Стратегію захисту та інтеграції в українське суспільство ромської національної меншини на період до 2020 року, а також відповідний план з реалізації цієї Стратегії. Хоча в обох документах охоплюються ті сфери, в яких жінки перебувають у невідгданому становищі (наприклад, освіта, зайнятість та соціальний захист), в жодному з них немає спеціального розділу, присвяченого гендерним аспектам або потребам ромських жінок та дівчат.

умовах, характерних для сільської місцевості, та відчувають обмеження у доступі до базових послуг, можливостей отримання освіти та працевлаштування. Однак, їхня ізоляція ще більше загострюється через відсутність соціальних програм, в яких враховувалися б їхні потреби як ромських жінок.

Якщо конкретна інформація щодо становища ромських жінок та дівчат у сільській місцевості була доступна, її було включено до цієї доповіді. До того ж, мета цієї публікації – описати становище різноманітних категорій сільських жінок, до яких можуть відноситися жінки, які стикаються з перехресними формами дискримінації або маргіналізації (наприклад, літні жінки, жінки, які живуть з ВІЛ, або жінки з інвалідністю). Проте ця доповідь не повинна замінити собою більш детальний аналіз становища сільських жінок з числа різноманітних груп меншин, який варто було б провести в межах будь-якої майбутньої діяльності ФАО з розробки програм або політики.

2.5. Охорона здоров'я

Декілька основних національних пріоритетів в сфері охорони здоров'я, зазначених у ЦСР 3 щодо здоров'я і благополуччя, які мають особливий гендерний вимір, це: зниження материнської смертності; зупинення епідемії ВІЛ/СНІД та туберкульозу; зниження передчасної смертності від неінфекційних захворювань; зниження рівня отримання травм та смертності внаслідок дорожньо-транспортних пригод; зниження поширеності тютюнопаління. Національні цільові показники, пов'язані з охороною здоров'я, є загальними для всієї країни, тому відсутність доступних офіційних даних щодо індикаторів, пов'язаних з охороною здоров'я, які наводяться з розподілом за типом поселення, може перешкоджати врахуванню основних моментів в сфері охорони здоров'я, що викликають занепокоєння сільського населення.

Що стосується здоров'я населення, то середня очікувана тривалість життя при народженні в Україні становить 72 роки, що трохи менше аналогічних середніх показників для Європейського та Центральноазіатського регіону (в сукупності) та майже на 10 років менше, ніж середній показник для країн ОЕСР (ПРООН, 2018 рік, Індeksi та показники людського розвитку: оновлена статистика за 2018 рік, стор. 25). В Україні середня очікувана тривалість життя жінок більша за середню очікувану тривалість життя

Таблиця 3: Очікувана тривалість життя при народженні, з розподілом за статтю та типом поселення (2019 рік)

Очікувана тривалість життя при народженні (років)					
Сільське населення		Міське населення		Населення разом	
жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки

76,2 65,6 77,3 67,7 77,0 66,9

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Демографічний щорічник «Населення України за 2019 рік», стор. 57-59.

чоловіків, відповідна різниця становить близько десяти років. Цей гендерний розрив аналогічний показникам, які фіксуються в інших пострадянських країнах з високим рівнем людського розвитку (наприклад, у Грузії, Молдові та Російській Федерації), але майже вдвічі більший за показники відповідного розриву, який відмічається у країнах Західної Європи (наприклад, у Австрії, Бельгії та Німеччині розрив у очікуваній тривалості життя чоловіків/жінок становить близько п'яти років). В Україні як жінки, так і чоловіки, які проживають у сільській місцевості, мають меншу очікувану тривалість життя, ніж мешканці міської місцевості, а гендерний розрив у очікуваній тривалості життя є більшим щодо сільського населення (див. Таблицю 3).

Низькі показники тривалості життя та гендерний розрив у очікуваній тривалості життя є підставами для занепокоєння, особливо той факт, що найбільша різниця спостерігається серед молодого населення працездатного віку. Для групи населення у віці від 20 до 29 років показник смертності серед чоловіків є втричі більшим, ніж показник смертності серед жінок (Світовий банк, 2016 рік, Оцінювання гендерних питань в Україні, стор. 36). Хоча однією з причин меншої очікуваної тривалості життя чоловіків є біологічний аспект, в Україні менш тривале здорове життя чоловіків безпосередньо зумовлене чинниками, яких можна запобігти, а також вибором способу життя. Наприклад, більшість смертей чоловіків трапляється внаслідок травм, самогубства або отруєння, чоловіки частіше вдаються до ризикованої поведінки (це, наприклад, зловживання наркотиками, алкоголем та тютюном і небезпечне керування транспортним засобом) – це призводить до більш високих показників їхньої смертності. На цю ситуацію впливають також соціально-культурні фактори.

Гендерні норми та очікування щодо «належної чоловічої ролі» деякою мірою змушують

чоловіків братися за ненадійну та небезпечну роботу і можуть призводити до посилення стресу. Відповідно до даних одного з опитувань українських чоловіків, 38% працюючих респондентів повідомили, що вони «часто перебувають у стані стресу чи депресії», оскільки не мають достатньо роботи та/або достатніх заробітків від своєї зайнятості (Фонд ООН у галузі народонаселення, 2018 рік, Сучасне розуміння маскуліності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок, стор. 29). Чоловіки схильні шукати порятунку від стресу, вдаючись до нездорових харчових звичок і зловживання психоактивними речовинами, а високі рівні фрустрації чоловіків можуть призвести до міжособистісних конфліктів. Водночас, уявлення про маскуліність заважають чоловікам звертатися по медичну допомогу щодо проблем зі здоров'ям – не тільки у зв'язку з захворюваннями та травмами, але, головним чином, за медичною допомогою в зв'язку з проблемами в сфері психічного та сексуального здоров'я. У відповідності до даних вищезгаданого опитування, близько половини респондентів (43%) не користувались медичними послугами протягом попереднього року, і лише кожен сьомий чоловік відвідував медичний заклад більше п'яти років тому, до проведення обстеження (там само, стор. 31).

Аналізуючи більш детально дані щодо певних проблем зі здоров'ям, можна зазначити, що паління та надмірне вживання алкоголю є більш поширеними проблемами серед чоловіків, ніж серед жінок. Із загальної кількості дорослих, які самі повідомили про те, що наразі вживають тютюнові вироби, було 40,1% чоловіків і 8,9% жінок (ВООЗ, 2017 рік, Глобальне опитування дорослих щодо вживання тютюну, Інформаційний бюлетень: Україна, 2017 рік, стор. 1-2). Крім того, жінки частіше за чоловіків повідомляють про те, що кинули паління більше шести місяців тому або намагалися кинути протягом останнього року.

Споживання алкоголю на душу населення серед чоловіків більш ніж у два рази перевищує споживання алкоголю жінками (для чоловіків у віці 15 років і старше – 20,5 літрів, а для жінок у віці 15 років і старше – 7,1 літра), а поширеність епізодичного пияцтва (яке визначається як споживання принаймні 60 грамів або більше чистого спирту щонайменше один раз за останні 30 днів) становить 29,6% для чоловічого населення і 7,6% для жіночого населення (ВООЗ, 2018 рік, Алкоголь та здоров'я: доповідь про стан справ у світі, стор. 297). Наслідки зловживання алкоголем є дуже серйозними: показники смертності чоловіків

внаслідок дорожньо-транспортних пригод та цирозу печінки є значно вищими.

Хоча Україна досягла прогресу у скороченні масштабів поширення як епідемії ВІЛ/СНІД, так і епідемії туберкульозу, показники захворюваності на ці хвороби лишаються дуже високими порівняно з іншими країнами Європи. Спочатку поширення епідемії ВІЛ відбувалось за рахунок вжиття ін'єкційних наркотиків і переважно інфікувалися чоловіки, але за останнє десятиріччя передача ВІЛ статевим шляхом стала основним шляхом поширення цієї епідемії серед осіб, яким загрожує інфікування ВІЛ, та їхніх сексуальних партнерів. Ці тенденції пояснюють причини збільшення частки жінок серед нових ВІЛ-інфікованих, які заразилися внаслідок передачі інфекції статевим шляхом. З біля 240 000 дорослих (особи старші 15 років), які живуть з ВІЛ, кількість жінок (45,8% населення, яке проживає з ВІЛ) та чоловіків (51,2%) є практично однаковою. У 2017 році жінки становили 42,5% всіх нових ВІЛ-інфікованих серед дорослого населення (UNAIDS, 2017 рік, Інформаційні бюлетені щодо ситуації в країнах світу, Україна). Крім того, кількість нових випадків інфікування ВІЛ збільшується у сільській місцевості. Однак, із 151 закладу лікування від наркоманії (зокрема, замісна терапія хворих із залежністю від опіатів) лише 13 розташовані в селах, в зв'язку з чим сільським жителям, які живуть з ВІЛ, дуже важко отримати необхідне лікування (Г. Скіпальська [рік], ВІЛ+ та сільські жінки, які пережили насильство: що працює в українських громадах?).

Серед груп населення, які найбільше страждають від ВІЛ, – особи, які вживають ін'єкційні наркотики, працівники секс-індустрії, геї та інші чоловіки, які займаються сексом з чоловіками, а також ув'язнені. Ці групи не обов'язково є взаємовиключними. Чоловіки і жінки з кожної з цих груп наражаються на особливі ризики, пов'язані з гендерними ролями та нормами. Для визначення гендерних аспектів епідемії ВІЛ необхідно провести спеціальне дослідження, але деякі основні моменти висвітлюються в даному розділі.

Хоча чоловіків набагато більше серед осіб, які вживають ін'єкційні наркотики, поширеність ВІЛ-інфекції більша серед жінок, які вводять наркотики ін'єкційно. Це можна пов'язати з тим, що принаймні кожна п'ята жінка, яка вживає ін'єкційні наркотики, також повідомляє про заняття «комерційним сексом», – це зумовлює підвищені ризики інфікування ВІЛ для таких жінок (Організація AVERT. Глобальна інформаційно-освітня ініціатива з питань ВІЛ та СНІД, ВІЛ та СНІД у Україні). Як

правило, основними сексуальними партнерами чоловіків, які вживають ін'єкційні наркотики, є жінки, які не вживають наркотиків. Але такі фактори, як домашнє насильство у відносинах з секс-партнером, знижують рівень незалежності жінок та їхньої спроможності домовитися про безпечні сексуальні практики, що призводить до їх уразливості до інфекцій, які передаються статевим шляхом, та ВІЛ. Аналогічним чином, той факт, що працівниці секс-індустрії повсюдно стикаються з фізичним та сексуальним насильством, зменшує імовірність спроможності вжити запобіжних заходів щодо інфікування ВІЛ. Крім того, через стигму та правові санкції працівники секс-індустрії часто не хочуть повідомляти про свій рід занять, що означає, що дані щодо поширеності ВІЛ можуть бути неточними.

Чоловіки, які займаються сексом з чоловіками, стикаються зі значною стигматизацією, що також не сприяє точності даних щодо показників поширеності ВІЛ серед цієї групи населення. Стигма заважає чоловікам, які займаються сексом з чоловіками, звертатися по допомогу, що означає, що вони рідше користуються профілактичними послугами, роблять тести або отримують консультації і часто не знають про те, що інфіковані ВІЛ. Нарешті, внаслідок того, що законом передбачена кримінальна відповідальність за вживання наркотичних засобів, часто мають місце випадки ув'язнення та інфікування ВІЛ серед чоловіків; ув'язнені часто вдаються до ризикованої поведінки, перебуваючи у тюрмах, де лікувальні заклади є неналежними. Крім того, ув'язнення поглиблює проблему поширення туберкульозних інфекцій. Насправді, чоловіки становлять непропорційно велику кількість осіб, які страждають від туберкульозу (у 2018 році чоловіки становили 68,3% серед осіб, у яких було діагностовано активну форму туберкульозу) (Державна служба статистики України. 2019 рік. Статистичний збірник «Жінки і чоловіки в Україні» 2018 рік, стор. 28). Деякі види шкідливої для здоров'я поведінки, наприклад тютюнопаління, також можуть підвищувати сприйнятливість чоловіків до туберкульозної інфекції.

Покращення доступу до високоякісних послуг у сфері охорони здоров'я – це нагальна потреба для сільських громад і особливо для літніх мешканців, які мають більше потреб у цій сфері. За оцінками, незабезпечені потреби осіб похилого віку з сільської місцевості в амбулаторному лікуванні становлять в середньому 47%, у реабілітаційному поліклінічному лікуванні – 81%, у стаціонарному лікуванні на дому – 71%, у швидкій медичній допомозі – 32%

(С.В. Полякова, 2017 рік, Бідність літніх людей в Україні: основні тенденції та рекомендації до політики, стор. 119. Журнал «Демографія та соціальна економіка», 2017 рік, №3(31)). Обмежена медична інфраструктура у сільській місцевості і, що навіть більш важливо, відсутність транспортного сполучення між селами та розташованими поблизу медичними закладами мають негативні наслідки для всіх сільських мешканців.

Цікаво, що моделі поведінки чоловіків щодо звернення по медичну допомогу не відрізняються у міській та сільській місцевості, що свідчить про те, що їхні причини для того, аби не відвідувати медичні заклади, зумовлюються більшою мірою культурними або психологічними факторами, ніж проблемами з інфраструктурою. З іншого боку, сільські жінки не звертаються по медичну допомогу з різних причин, у тому числі через закриття фельдшерських пунктів (ФАП), які надають основні послуги (включаючи акушерські послуги), відсутність спеціалізованих послуг та обмежені транспортні можливості. Проте найбільш поширеним варіантом відповіді на запитання «якими є основні проблеми у сфері охорони здоров'я у вашому селі», що надали 48% сільських жінок в одному з досліджень, був «неможливість оплатити ліки та медичні послуги», після чого слідував варіант «відсутність гінекологів та акушерів, сімейних лікарів і стоматологів» (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 28). Експерти зазначають, що жінки з сільської місцевості потребують спеціалізованих видів лікування через важкі умови, в яких вони проживають, та тяжку фізичну працю, яку вони виконують. Наприклад, гінекологічні проблеми жінок загострюються через те, що об'єкти водопостачання та санітарії не відповідають стандартам. Утім, жінки з сільської місцевості схильні нехтувати власним здоров'ям через труднощі, пов'язані з поїздкою до медичних центрів, та через бідність.

Деякі групи жінок мають особливі проблеми, пов'язані з отриманням доступу до медичної допомоги. Наприклад, ромські жінки зазвичай не мають офіційних документів, що означає, що вони не можуть отримати безкоштовні послуги. До того ж, через дискримінацію з боку медичних спеціалістів ромські жінки, зі свого боку, недовіриливо та неохоче навіть звертаються по медичну допомогу (ООН Жінки, 2018 рік, Права ромських жінок в Україні). Аналогічним чином, люди з інвалідністю, які проживають у сільській місцевості, мають обмежений доступ до

медичних закладів, ліків або спеціалізованих послуг (наприклад, реабілітація або планування сім'ї), що також загострюється через відсутність доступного транспорту. Організації осіб з інвалідністю зазначили, що в країні взагалі необхідно адаптувати діючі процедури з метою забезпечення потреб жінок з інвалідністю у сфері сексуального та репродуктивного здоров'я (наприклад, спеціального обладнання не вистачає, а медичним спеціалістам необхідно отримати додаткову підготовку), а потреби сільських жінок і дівчат з інвалідністю переважно не задовольняються (Комітет з прав осіб з інвалідністю, 2015 рік, Заключні зауваження стосовно першої доповіді України, стор. 7; та Всеукраїнська громадська організація осіб з інвалідністю та ін., 2015 рік, Відповіді на Перелік питань стосовно Першої доповіді України, Комітет з прав осіб з інвалідністю, стор. 24). Деякий прогрес був досягнутий стосовно покращення доступу всіх осіб з інвалідністю до послуг в сфері репродуктивного здоров'я, але незрозуміло, наскільки ці покращення охоплюють жінок з сільської місцевості. Супутнє питання, яке варто розглянути, – це навантаження догляду за членами сім'ї з інвалідністю, який покладається на сільських жінок, особливо стосовно забезпечення потреб таких членів сім'ї у сфері охорони здоров'я.

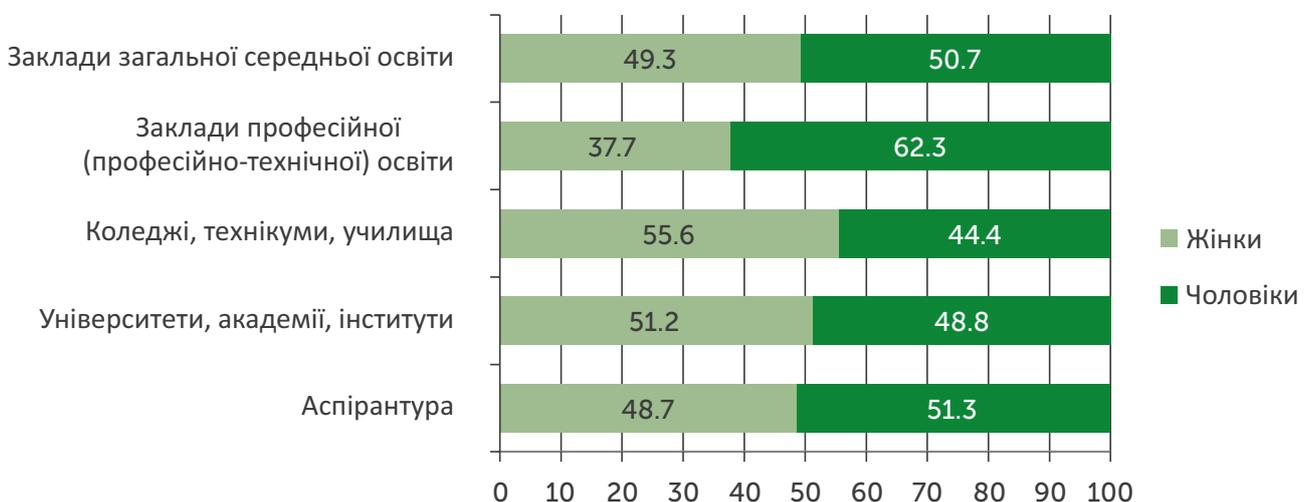
2.6. Освіта

Система обов'язкової освіти передбачає навчання з першого по дванадцятий класи (здобувається дітьми у віці від 6 до 17 років), потім йде вища освіта. З точки зору гендерної рівності, в Україні є багато позитивних показників, у тому числі гендерний паритет у зарахуванні до закладів

освіти, – від закладів дошкільного рівня до закладів вищої освіти. Найпомітнішим виключенням є більш низький показник навчання жінок після закінчення середньої освіти (не вищої), що пояснюється почасти гендерним розривом на користь жінок серед осіб, зарахованих до закладів вищої освіти (на рівні бакалаврів, спеціалістів та магістрів) (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Загальна середня та професійна (професійно-технічна освіта) в Україні у 2019 році», табл. 1.3.). Найбільші гендерні диспропорції спостерігаються у зарахуванні до закладів професійної (професійно-технічної) освіти. Як показано далі на Діаграмі 8, у 2019/20 навчальному році частка жінок становила менше 37,7% серед учнів, слухачів, зарахованих до таких закладів;. Постійне зменшення частки жінок серед студентів, які здобувають професійно-технічну освіту та підготовку, пов'язане з тим, що жінки віддають перевагу отриманню вищої освіти «внаслідок зниження престижу професійної підготовки та їхньої зацікавленості у здобутті освіти більш високого рівня, а також через сталу гендерну сегрегацію сфер зайнятості» (Світовий банк, 2016 рік, Оцінювання гендерних питань в Україні, стор. 30).

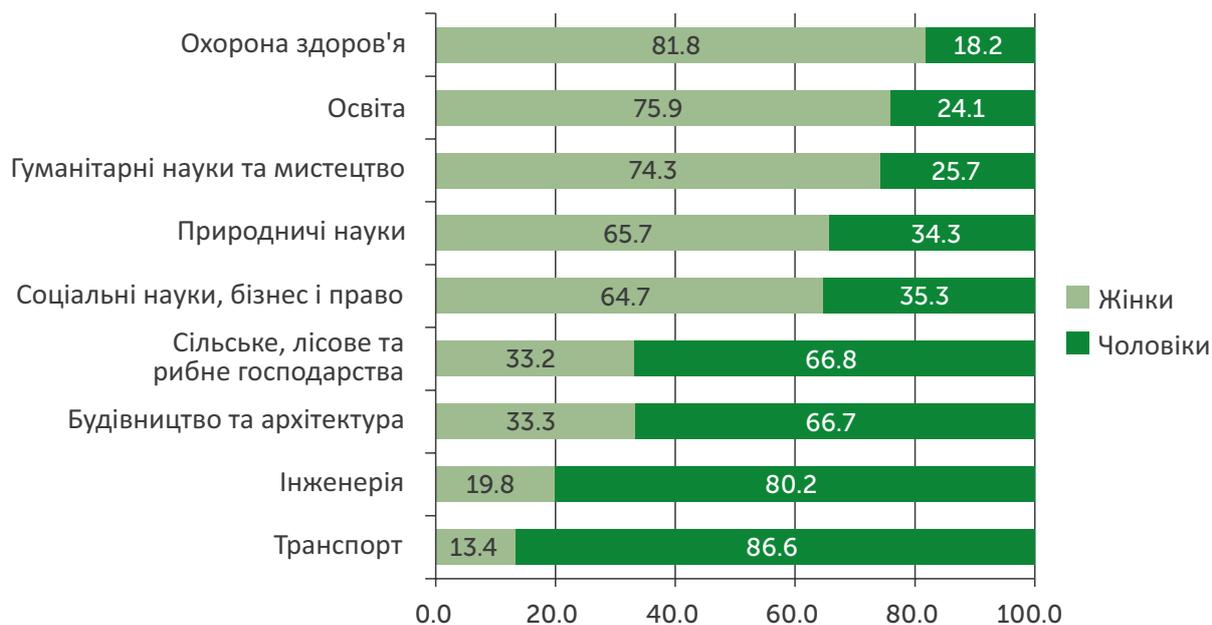
На показники гендерних розривів у зарахуванні до закладів вищої освіти впливає також рівень доходу домогосподарств. Дані обстеження домогосподарств свідчать про те, що показники кількості зарахованих чоловіків ледь відрізняються в залежності від матеріального становища домогосподарства, але показники кількості зарахованих жінок є значно нижчими для найбідніших домогосподарств (Світовий банк, 2016 рік, Оцінювання гендерних

Діаграма 8: Показники участі жінок і чоловіків у навчанні на початок 2019/20 навчального року, з розподілом за рівнем освіти (%)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Діти, жінки та сім'я в Україні», стор. 204.

Діаграма 9: Розподіл студентів та студенток коледжів, технікумів, училищ за галузями знань (2019/20 навчальний рік), (%)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Вища освіта в Україні у 2019 році», табл. 1.41-1.42.

питань в Україні, стор. 31). З огляду на те, що бідністю більшою мірою уражені домогосподарства в сільській місцевості, жінкам може більше загрозувати ризик неможливості отримання вищої освіти або продовження освіти. Так, майже половина учасниць обстеження з сільської місцевості, які були зацікавлені у підвищенні рівня своєї професійної (професійно-технічної) освіти, заявили, що не мають коштів для оплати такого навчання або проживання у місті під час навчання (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 39). З іншого боку, відповідно до пануючих уявлень, однаково важливе значення надається освіті дівчат і хлопців (згідно з результатами дослідження, які показують, що менше 10% опитаних чоловіків погодились із висловлюванням «якщо бракує коштів на навчання, їх краще витратити на хлопців») (Фонд ООН у галузі народонаселення, 2018 рік, Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок, стор. 67).

Гендерна сегрегація за навчальними дисциплінами під час отримання професійної (професійно-технічної) та вищої освіти прямо впливає на «поглиблення професійної сегрегації та концентрації жінок у менш оплачуваних галузях» (Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017 рік, Цілі сталого розвитку: Україна, Національна доповідь, 2017 рік, стор. 35). Студентки обирають такі напрями підготовки, як соціальні науки, бізнес і право, охорона здоров'я, освіта, гуманітарні науки та мистецтво. Студенти-чоловіки становлять переважну більшість осіб, зарахованих на технологічні та промислові

напрями підготовки, наприклад: транспортна та інженерна галузі (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Вища освіта в Україні у 2019 році», табл. 1.10-1.11).

Особливий інтерес у межах проведеної оцінки викликає той факт, що жінки становлять лише близько чверті студентів коледжів, технікумів, училищ і, в сукупності, близько третини студентів університетів, академій, інститутів, які навчаються за такими напрямами підготовки, як сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство (див. діаграми 9 та 10). З урахуванням даних щодо спеціальностей у напрямі підготовки «Сільське господарство і лісництво», студентки, як правило, зосереджені на таких спеціальностях, як виробництво і переробка сільськогосподарської продукції, їх значно менше на таких спеціальностях, як рибне господарство та аквакультура.

Гендерно зумовлені відмінності у напрямках навчання відображають поширені стереотипи щодо того, що певні професії є «жіночими» або «чоловічими». Уявлення про те, що робота агронома є «чоловічою» спеціальністю, а не «жіночою» професією, пояснює той факт, що небагато жінок працюють агрономами. І все ж, постаті декількох жінок-агрономів (деякі з них працюють у цій професії більше двох десятиліть)¹⁶, надають натхнення, позаяк

¹⁶ Наприклад, у статті «Справа всього життя. Чи легко бути жінкою-агрономом?» (7 березня 2017 року) наводиться інформація щодо значущої участі чотирьох жінок-агрономів. Див.: вебсайт SuperArgonom.com, <https://superargonom.com/articles/50-sprava-vsogo-jittya-chi-legko-buti-jinkoyu-agronomom>.

їхні історії свідчать про те, що на заваді успішній кар'єрі жінок у сфері сільськогосподарських наук переважно стоять такі чинники як відсутність взірців для наслідування та помилкове уявлення про те, що ця робота – не для жінок.

Уряд визнає, що сама система освіти часто сприяє закріпленню гендерних стереотипів, і тому ліквідація дискримінаційних стереотипів і «патріархальних уявлень про роль та обов'язки жінок і чоловіків у сім'ї та суспільстві» є частиною процесу розробки національних планів (наприклад, у межах реалізації національного плану дій з виконання рекомендацій, викладених у Заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок на період до 2021 року, а також відповідно до ЦСР 4 щодо забезпечення якісної освіти). Особливу увагу слід приділяти усуненню стереотипів щодо освіти жінок та їхньої зайнятості у роботах, пов'язаних із сільським господарством.

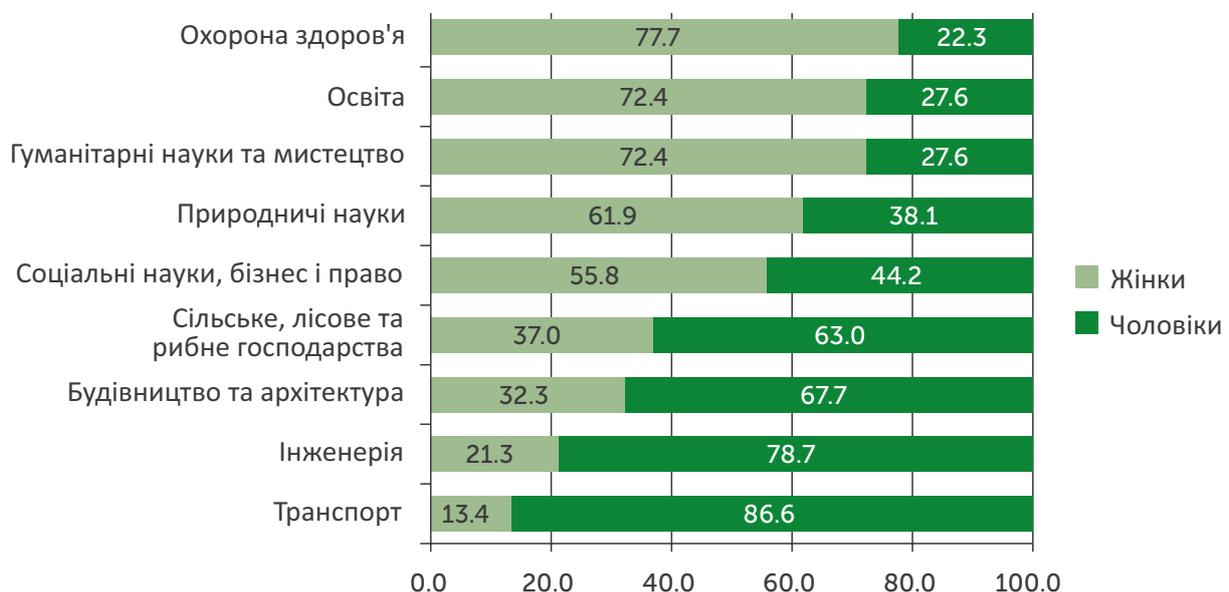
Важливо пам'ятати про те, що моделі охоплення освітою суттєво відрізняються для представників ромської громади, а ромські дівчата втрачають багато можливостей у сфері освіти. Встановлено, що менша кількість ромських дівчат ходить до закладів дошкільної освіти, особливо коли родини обмежені у коштах для сплати шкільних зборів. Лише 73% хлопців та 75% дівчат відвідують початкову школу. Високим є і показник невідвідування середньої школи ромськими дітьми, проте спостерігається також значний Гендерний розрив: школу відвідують тільки 65%

хлопчиків і 59% дівчаток (Європейський центр з прав ромів/Міжнародна благодійна організація «Ромський жіночий фонд «Чірклі», 2016 рік, *Письмові зауваження щодо України для розгляду Комітетом з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок*, стор. 3). Ранні шлюби, дискримінація у школах та той факт, що батьки віддають пріоритет освіти хлопчиків – усе це причини, через які ромські дівчата не закінчують обов'язкову освіту. Низький рівень освіти ромських жінок ще більше ускладнює для них пошук гідної роботи та сприяє їх маргіналізації. Наразі не вистачає можливостей освіти та підготовки для дорослих ромських жінок, особливо тих, які проживають у сільській місцевості.

2.7. Гендерно зумовлене насильство

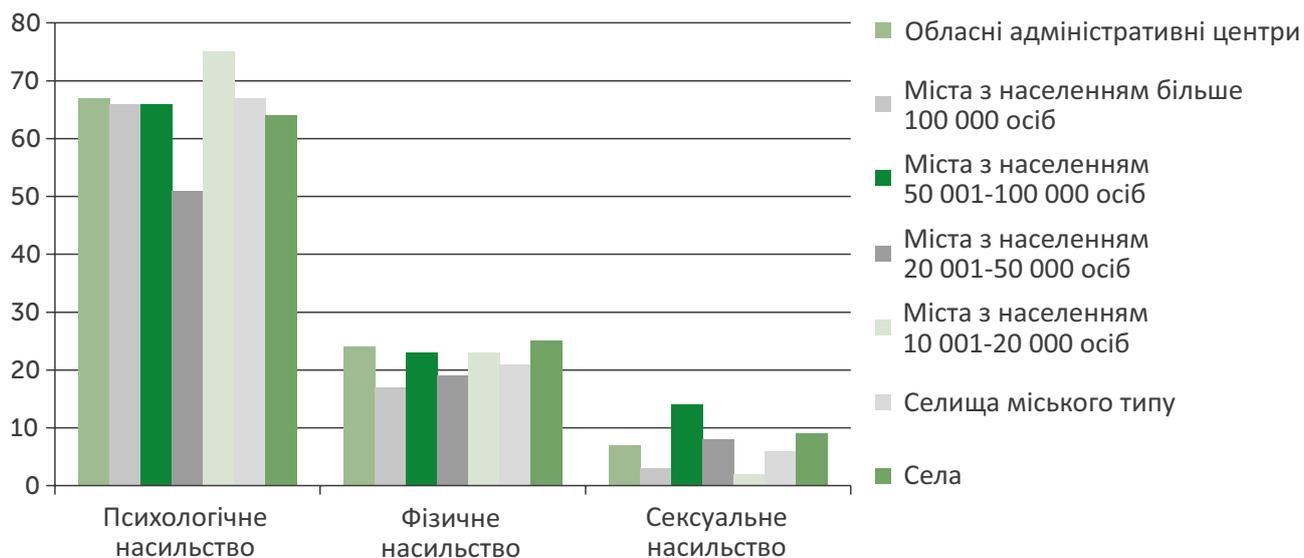
Проблема гендерно зумовленого насильства (ГЗН) вирішується в Україні проведенням правової реформи та реформуванням політики. Україна стала першою державою на пострадянському просторі, яка прийняла закон щодо протидії домашньому насильству (у 2001 році). З того часу Україна підписала Конвенцію Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція), була вдосконалена нормативно-правова база та внесені зміни до національного законодавства (2017 рік), а також розроблені конкретні заходи з метою вирішення проблеми гендерно зумовленого насильства у національному плані дій з виконання рекомендацій Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок.

Діаграма 10: Розподіл студентів та студенток університетів, академій, інститутів за галузями знань (2019/20 навчальний рік), (%)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Вища освіта в Україні у 2019 році», табл. 1.43-1.44.

Діаграма 11: Дані щодо жінок, які повідомили про те, що зазнали певної форми насильства, з розподілом за типом населеного пункту, 2018 (%)

Примітка: Дані стосуються форм насильства, вчинених партнером або колишнім партнером. Київ включено до складу обласних адміністративних центрів, а категорія «Міста з населенням більше 10 000 осіб» не включає обласні адміністративні центри.

Джерело: Адаптовано з ОБСЄ, 2018, с. 92.

Гендерно зумовлене насильство є як порушенням прав жінок, так і перешкодою для досягнення гендерної рівності. ГЗН може приймати різні форми, у тому числі проявлятися у формі фізичного, сексуального та емоційного насильства, до якого вдається член сім'ї, інтимний партнер або інші особи. Домашнє насильство, як одна з форм насильства з боку інтимного партнера, є найбільш поширеною формою насильства, від якої страждають жінки. З 2016 року на національну «гарячу лінію» з питань ГЗН надійшло понад 82 000 дзвінків, 82% з них стосувались домашнього насильства (Організація Об'єднаних Націй в Україні, 2018 рік, Інформаційний бюлетень «16 днів активізму проти гендерно зумовленого насильства в Україні», стор. 3). За даними загальнодержавного дослідження з питань поширеності ГЗН встановлено, що 67% жінок в Україні зазнали психологічну, фізичну або сексуальну форму насильства з боку партнера або будь-якої іншої особи у віці від 15 років та близько третини жінок зазнали щонайменше однієї з форм насильства протягом 12 місяців до опитування (ОБСЄ, 2018).

Не існує особливо міцного взаємозв'язку між кількістю випадків ГЗН та місцем проживання постраждалих осіб, хоча сільські жінки дещо частіше за жінок у міських поселеннях повідомляють про те, що зазнали різних форм насильства. Наприклад, 10% жінок з сільської місцевості (порівняно з 8% міських жінок) повідомили про те, що зазнали певної форми насильства протягом року, який передував року проведення дослідження щодо поширеності насильства. Цей показник зростає до 20% (сільські жінки) та 19% (міські жінки), коли аналізуються дані

щодо насильства, з яким жінки стикались протягом всього життя (там само, стор. 18-19).

Наприклад, одне опитування показало, що поширеність сексуального насильства нижча в міських районах ніж у сільській місцевості (ОБСЄ, 2018), тоді як інше опитування свідчить, що відсоток сільських жінок, що зазнали психологічного насильства вищий у порівнянні з жінками, що проживають у містах (Волосевич та ін., 2014). На Діаграмі 11 наведено більш детальний розподіл поширеності форми насильства над жінками в різних районах проживання.

Аналізуючи більш детально конкретні форми насильства, можна зазначити, що проживання у сільській місцевості не є чинником, що визначає потенційний ризик насильства для жінки або ступінь контролюючої поведінки чоловіка або партнера. Як сільські, так і міські жінки повідомляють про те, що стикаються з контролюючою поведінкою з боку чоловіка, яка варіюється від прояву ревності та злості, якщо жінки говорять з іншими чоловіками, до заборони проводити час з родиною та друзями і заборони мати будь-які гроші (майже однакові показники) (там само, стор. 28-29).

Лише частина постраждалих від ГЗН звертається по допомогу. Відповідно до даних одного з опитувань, 40% респондентів, які знають когось, хто постраждав від домашнього насильства, заявили, що така особа не повідомляла про відповідний випадок жодному офіційному органу, який міг би вжити заходів щодо кривдника (Офіс

віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, 2018 рік, Національне опитування з питань рівності між чоловіками та жінками в Україні, липень 2018 року, стор. 37). Жінки не повідомляють про насильство через сукупність різноманітних факторів, таких як: почуття сорому та небажання оприлюднення інформації щодо міжособистісного насильства; оскільки в суспільстві здебільшого поширене толерантне ставлення до домашнього насильства¹⁷; через відсутність інформації щодо того, куди звертатися по допомогу, та через недовіру до правоохоронних органів. Сільська місцевість, як правило, характеризується більш традиційними цінностями, і це може означати, що жінки, які там проживають, не виявляють бажання повідомляти про насильство (ОБСЄ, 2018).

Жінки з сільської місцевості, які пережили ГЗН, стикаються з різними іншими перепонами під час доступу до спеціалізованої допомоги та захисту. Хоча у країні існують національні телефонні «гарячі лінії», на які можна безкоштовно звернутися з будь-якої частини країни, багато центрів, у тому числі притулків, які надають більш інтенсивні і спеціалізовані послуги, розташовані у містах та більш крупних селищах міського типу, при цьому

допомога у сільській місцевості дуже обмежена або навіть взагалі відсутня. Багато жінок з сільської місцевості не зможуть безперешкодно дістатися до кризового центру або притулку, розташованого у міських поселеннях. У 2015 році Фонд ООН у галузі народонаселення запустив пілотний проєкт з метою надання якісної допомоги особам, які пережили ГЗН, для чого залучаються мобільні групи, які надають соціально-психологічну підтримку особам, які проживають у віддалених куточках країни і які інакше є недосяжними для соціальних служб. Групи, до складу яких входять спеціаліст-координатор, психолог та соціальний працівник, виїжджають на місця, відстежують стан справ у родинях та допомагають особам, які пережили насильство, зв'язатися з іншими надавачами соціальних послуг, юристами та притулками в 5 областях на сході України. З тих пір Кабінет Міністрів України затвердив нормативно-правові акти, відповідно до яких ця модель допомоги стане частиною загальнодержавних заходів реагування на ГЗН. В даний час, місцеві ради та міські адміністрації утворюють мобільні групи в усіх областях України, що сприятиме запобіганню та посиленню захисту для сільських жінок, які зазнали насильства (Уряд України, 2019).

¹⁷ За результатами опитування, проведеного у 2018 році, яке стосувалося ставлення чоловіків до насильства щодо жінок, встановлено, що чоловіки часто виправдовують застосування насильства за певних обставин (наприклад, коли дружина зраджує чоловікові або коли жінка поводить себе «провокаційно», наприклад, перебуває в стані сп'яніння чи є нерозбірливою у стосунках). Див., для загального уявлення, Фонд ООН у галузі народонаселення, 2018 рік, Сучасне розуміння маскулінності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок. Київ.

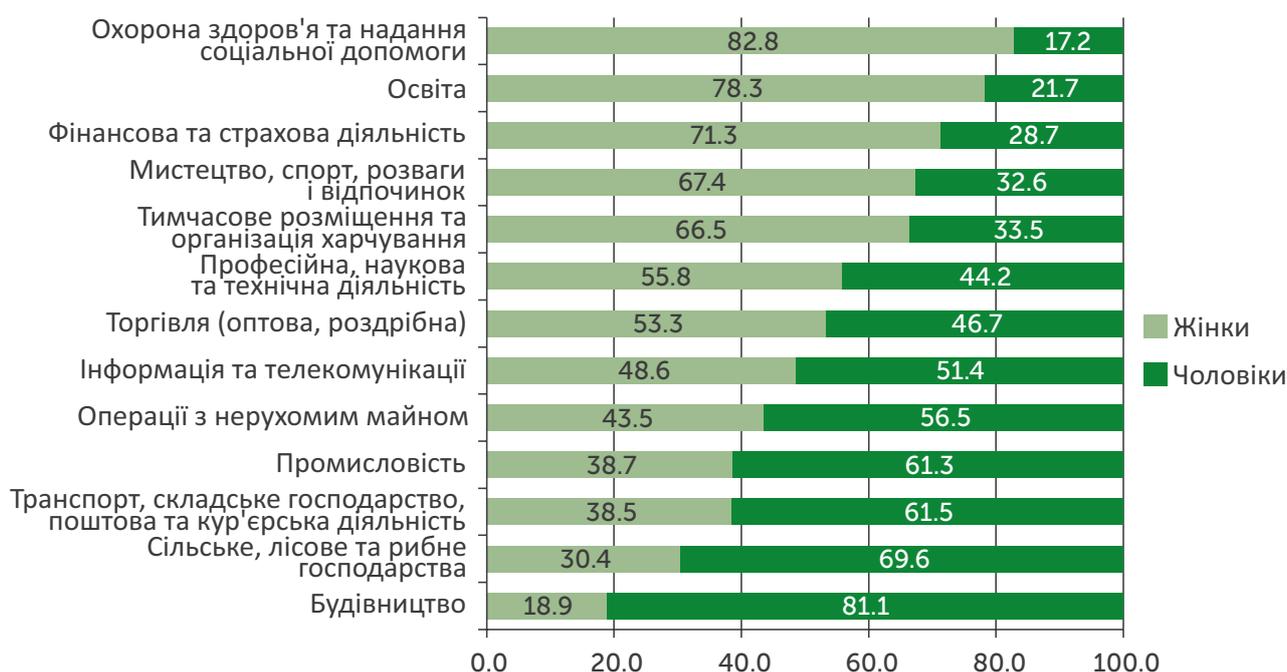
3. Гендерні аспекти у сільських домогосподарствах та сімейних фермерських господарствах

3.1. Ринок праці України, зайнятість у сільській місцевості та сільському господарстві

Робоча сила України (особи у віці від 15 до 70 років) становить 18 мільйонів осіб. 57,5% жінок та 69,9% чоловіків із населення працездатного віку були

економічно активними у 2019 році (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Робоча сила України 2019», стор. 146-147). Іншими словами, 43% жінок не входять до складу робочої сили, тобто не мають роботи та не шукають роботу. Аналогічний показник для чоловіків становить 30%. У міській місцевості рівень участі

Діаграма 12: Дані щодо зайнятості населення у основних секторах ринку праці, з розподілом за статтю (% від загальної кількості зайнятих осіб) (2019 рік)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Праця України у 2019 році», стор. 38.

населення в робочій силі є більшим (64,3%), ніж у сільській місцевості (61,5%).

Розрив у показниках участі в робочій силі (частка жінок від загальної чисельності економічно неактивного населення у 2018 році становила 61%) (Державна служба статистики України. 2019 рік. Статистичний збірник «Жінки і чоловіки в Україні» 2018 рік, Таблиця 4.5) аналогічний розриву, який спостерігається у ЄС. Як для жінок, так і для чоловіків періоди економічної неактивності відповідають періодам, коли вони отримують освіту або виходять на пенсію. Але жінки також стають економічно неактивними через сімейні або домашні фактори, наприклад через вступ до шлюбу або виконання батьківських обов'язків. Дані обстеження робочої сили свідчать про те, що найбільший гендерний розрив у показниках економічної активності спостерігається серед осіб, які перебувають у шлюбі (Світовий банк, 2016 рік, Оцінювання гендерних питань в Україні, стор. 46), що відповідає моменту звільнення жінок з роботи через необхідність виконання сімейних обов'язків та виховання дітей, у той час як чоловіки переважно займаються фінансовим забезпеченням сім'ї. Ці висновки свідчать про те, що традиційні гендерні ролі є нормою в Україні.

Ринок праці можна розглянути через «гендерну призму». Під час такого аналізу виявляється горизонтальна (або професійна) сегрегація та вертикальна сегрегація. Горизонтальна сегрегація є відображенням того факту, що конкретні види роботи тісно асоціюються чи то з жінками, чи з чоловіками. Жінки переважають на роботі у державному секторі (наприклад, у сфері охорони здоров'я, сфері освіти та на роботі у закладах культури), де їх близько 80% від усього кадрового

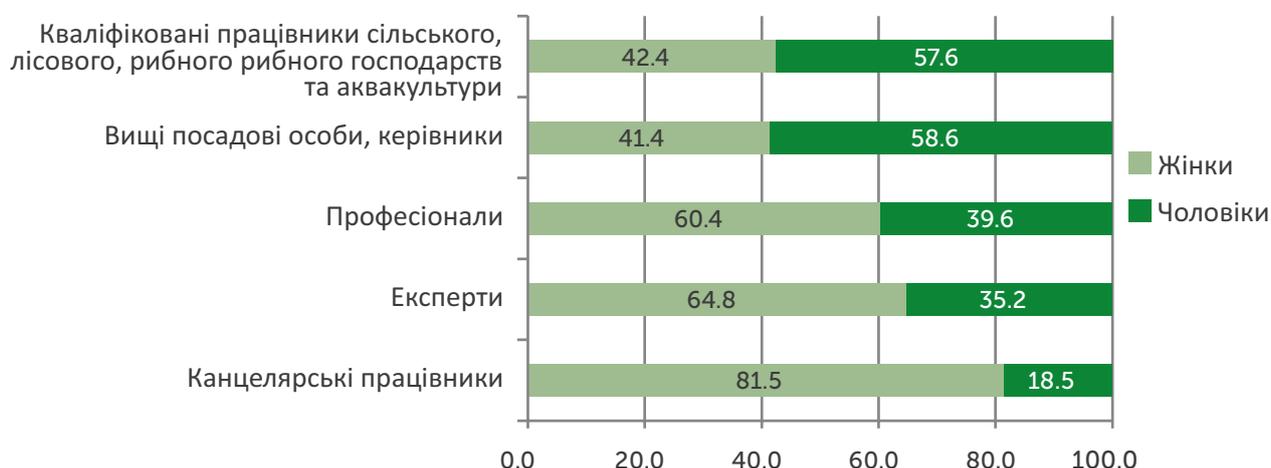
складу. Чоловіки зайняті у більш вузькому колі професій, але також становлять близько трьох чвертей всіх працівників у промисловій та технічній сфері, наприклад на роботі у будівельній, транспортній та виробничій сфері.

Особливе значення має той факт, що частка чоловіків становить 69,6% від кількості всіх працівників, зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Праця України у 2019 році», стор. 38). Див. далі Діаграму 12. Зауважте, що ці дані стосуються формальної зайнятості у сільськогосподарському секторі. Як розглядається більш детально, жінки частіше виконують неофіційну роботу у цьому секторі.

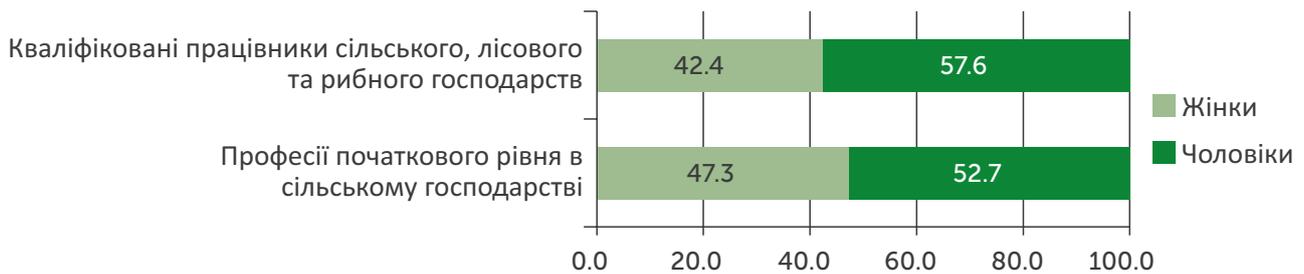
Вертикальна сегрегація ринку праці означає, що жінки менше представлені на вищих керівних посадах та посадах з більшим обсягом повноважень, ніж на роботі з адміністративними функціями. Як показано на діаграмі 13, жінки добре представлені серед експертів та канцелярських працівників, але відіграють менш помітну роль серед керівників старшої ланки.

Сегрегація ринку праці, особливо переважання жінок у низькооплачуваних секторах економіки, призводить до гендерного розриву в оплаті праці в Україні. Згідно з даними офіційної статистики, у 2019 році жінки заробляли у середньому 9 237 гривень на місяць, а чоловіки – 11 961 гривень. Іншими словами, середня заробітна плата жінок становила 77,2% від середньої заробітної плати чоловіків (Державна служба статистики України, 2020 рік, Статистичний збірник «Праця України у 2019 році», стор. 105). Ця цифра несуттєво змінилась з 2008 року, коли гендерний розрив в оплаті праці становив 75,2 %.

Діаграма 13: Зайняті жінки і чоловіки, з розподілом за професійними групами, 2019 рік (%)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Робоча сила України 2019», стор. 85-87.

Діаграма 14: Зайняте населення, з розподілом за професійними групами та статтю (% , 2019 рік)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Робоча сила України 2019», стор. 91.

Розмір розриву в оплаті праці є різним в залежності від видів економічної діяльності. Цей розрив є меншим у секторі сільського, лісового та рибного господарства (де заробітна плата жінок становить в середньому на рівні 79,9% від розміру заробітної плати чоловіків) та виключно у секторі сільського господарства (заробітна плата жінок становить 78,5% від розміру заробітної плати чоловіків) (там само). Однак, не варто надавати надмірного значення тому факту, що у секторі сільського господарства спостерігаються більш паритетні заробітні плати чоловіків і жінок, позаяк велика частина сільськогосподарської роботи виконується у неформальному секторі або може характеризуватися як індивідуальна підприємницька діяльність/самозайнятість. До того ж, експерти стверджують, що точно вирахувати розмір розриву в оплаті праці важко, оскільки «статистика заробітної плати враховує лише офіційну заробітну плату і не зважає на оплату в «конверті» чи незареєстровану самостійну зайнятість» (Компанія ВАІТЕ, 2016 рік, Жінки і чоловіки на ринку праці України: порівняльне дослідження України та ЄС, стор. 15).

Професійна сегрегація є відображенням гендерних стереотипів в українському суспільстві, проте вона пов'язана також і з наявністю захисного законодавства, яке історично перешкоджало виконанню жінками певних видів роботи¹⁸. У 2017 році такі заборони (які позбавляли жінок можливості працювати за 458 професіями, виконувати нічну роботу і деякі форми надурочних робіт, а також виїжджати у відрядження) були офіційно скасовані. До заборонених видів праці переважно відносились такі роботи, які передбачають важку фізичну працю або вважаються небезпечними чи шкідливими для здоров'я; у відповідному переліку є підрозділи, до яких увійшли роботи у сільському, лісовому та рибному господарстві (наприклад, керування певними видами тракторів, робота у бійнях, лісозаготівельні роботи та деякі форми обробки риби). Навіть після введення в дію відповідного

законодавства деякі жінки були зайняті на таких роботах, але, по суті, працювали неофіційно, що означає, що вони не обов'язково отримували заробітну плату або пенсії у повному обсязі, який відповідає таким роботам. Офіційна заборона використовувалася також як привід для того, аби не приймати жінок на певні посади та не підвищувати їх на такі посади. Зараз, коли трудове законодавство приведене у відповідність до стандартів недопущення дискримінації, мають відкритися нові можливості навчання та працевлаштування жінок у сфері сільського господарства.

Сільська праця та робота у сільськогосподарському секторі

У подальших розділах наводиться інформація щодо видів праці, яку виконують сільські жінки і чоловіки. Однак, слід зазначити, що офіційні статистичні дані наводяться з розподілом або за статтю, або за місцем проживання, але немає комбінованих даних щодо основних показників зайнятості, які стосуються сільських жінок. На жаль, спеціальних досліджень, присвячених зайнятості сільських жінок, не проводилось.

Процес ліквідації державних колгоспів та їх перетворення на приватні сільськогосподарські підприємства призвів до зменшення кількості робочих місць у сільській місцевості. Ринок праці у сільській місцевості не достатньо диверсифікований, і для сільського населення є невелика кількість робочих місць, не пов'язаних із сільським господарством. У дослідженні, проведеному в 2013 році, 53% сільського населення назвали безробіття основною проблемою у їхньому селі (С. Мороз, 2015 рік. Зайнятість у сільській місцевості України: тенденції та можливості, стор. 41). Для більшості жителів сільської місцевості єдиним джерелом доходу є те, що вони можуть отримати зі своїх присадибних ділянок та від неофіційної роботи. Що стосується офіційної роботи, не пов'язаної з сільським господарством, то існують певні можливості у торгівлі та

¹⁸ Обмеження щодо праці жінок були засновані на Кодексі законів про працю та конкретному наказі Міністерства охорони здоров'я.

приватному бізнесі, а також у сфері обробки сільськогосподарської продукції. Встановлено, що розвиток туристичної галузі має потенціал для створення робочих місць у сільській місцевості, але поки що не зрозуміло, чи зможуть жінки і чоловіки скористатися новими можливостями. Як відзначалося у попередньому розділі цієї доповіді, велика частина сільського населення не працює за місцем проживання, а натомість мігрує до селищ міського типу або за кордон.

Можливості формальної та оплачуваної зайнятості особливо обмежені для сільських жінок, тому багато жінок розраховують на роботу в невеликих містах, до яких вони можуть їздити. Експерти відзначають таке явище: сільські жінки декілька днів на тиждень працюють у Києві та інших містах, не облаштовуючись там і, по суті, не мігруючи зі своїх сіл. Невідомо, скільки жінок з сільської місцевості працюють таким чином, а також як саме такі умови роботи позначаються на них або їхніх сім'ях. Однак, такі умови роботи є важкими для жінок, які «витрачають багато часу та грошей на дорогу на роботу» і при цьому справляються з «територіальними незручностями... нестачею місцевого транспорту, поганою якістю доріг та відсутністю соціальної інфраструктури», наприклад закладів догляду за дітьми (дитячих садочків) та літніми членами сім'ї (Жіночі та правозахисні організації, об'єднані у ініціативу «Гендерна стратегічна платформа», 2016 рік, Альтернативна доповідь НУО по виконанню Україною Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, стор. 22).

Незважаючи на значні зміни, які відбулися у системі колективного ведення сільськогосподарської діяльності в Україні, сільське господарство лишається одним з основних джерел робочих місць та можливостей заробітку для жителів сільської місцевості. Із загальної кількості всіх працюючих людей в Україні кожний шостий працює у секторі, який охоплює сільське, лісове та рибне господарство. У 2019 році цей показник становив орієнтовно 3 мільйони осіб (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Робоча сила України 2019», стор. 83).

Статистичні дані щодо ролі жінок і чоловіків, зайнятих у сільськогосподарському секторі, дуже обмежені, але аналізуючи дані щодо кваліфікованих працівників та працівників, зайнятих на «низькокваліфікованих роботах» у цьому секторі, можна зробити висновок про практично рівне представництво жінок і чоловіків. Жінки становлять 42,4% кваліфікованих працівників у

сільськогосподарській сфері (там само, стор. 91). Проте, значна частина сільськогосподарської роботи, фактично, є некваліфікованою, і частка жінок, зайнятих як некваліфікований сільськогосподарський персонал, є трохи більшою за частку жінок, які представлені у кваліфікованих професійних групах. Див. далі Діаграму 14. Крім того, варто зазначити, що робота у формальному секторі становить лише малу частину всієї сільськогосподарської праці, яка також включає самозайнятість та неформальну зайнятість. Низькокваліфіковані роботи зазвичай присутні у неформальному секторі.

До того ж, дані щодо показників формальної зайнятості у секторі сільського господарства не відображають точно всі способи участі сільського населення у сільськогосподарському виробництві, навіть тих, кого вважають безробітними. Як свідчать дані одного з досліджень, офіційно працевлаштовані чоловіки витрачають 7,5 годин на день працюючи у формальному секторі та 4 години працюючи у своїх приватних господарствах (разом – 11,5 годин сільськогосподарської роботи на день). Показник для офіційно зайнятих жінок майже такий самий (11,3 години). Однак, *безробітні* чоловіки і жінки мають робочі дні аналогічної тривалості: 11,8 годин на день (чоловіки) та 12,1 годин на день (жінки) (А. Толстокорова, 2009 рік, Множинна маргіналізація: гендерні аспекти бідності у сільській місцевості, стор. 7-8). Ці цифри свідчать про велике робоче навантаження у приватних господарствах. Але дискримінаційний характер таких умов роботи стає очевидним з урахуванням того факту, що сільські жінки значно рідше зареєстровані як власники приватного господарства та мають обмежені можливості щодо оплачуваної зайнятості. Отже, в приватних господарствах розраховують на значну та неоплачувану участь жінок.

Неформальна зайнятість

Кількість людей, зайнятих у неформальному секторі, зменшилась, але у 2019 році все ще було 3,5 мільйонів осіб, які працювали неофіційно, що дорівнює 20 відсоткам всього зайнятого населення (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Робоча сила України 2019», стор. 105).

Неформальна зайнятість є більш поширеним явищем у сільській місцевості, ніж у міській місцевості. У 2019 році 36,3% всього зайнятого населення у сільській місцевості (показник неформальної зайнятості серед чоловіків (у віці від 15 до 70 років) також є вищим за аналогічний

Інформаційний блок 2.**Визначення: Неформальна зайнятість**

До неформально зайнятих належать такі категорії населення: працівники підприємств неформального сектору; незареєстровані самозайняті особи; члени сім'ї, які працюють (безкоштовно) на підприємствах формального сектору; особи, які працюють неофіційно на підприємствах формального сектору (тобто не мають офіційного контракту або соціальних гарантій, зокрема пенсійних виплат, щорічної відпустки, лікарняного, декретної відпустки тощо)¹⁸. Зауважте, що у ЄС віддають перевагу терміну «незадекларована праця». Найбільш актуальними для України формами незадекларованої праці є¹⁹:

- » неформальна зайнятість у формальному секторі;
- » зайнятість у неформальному секторі;
- » заниження даних щодо фактично відпрацьованих годин/розміру заробітної плати;
- » прихована зайнятість (наприклад, заміна трудових договорів);
- » незаявлена допоміжна зайнятість

показник для жінок (23,8% зайнятих чоловіків та 17,7% зайнятих жінок)). Див. Таблицю 4. Однак, вочевидь, різні моделі залежать від того, який тип незадекларованої праці аналізується, який сектор економіки досліджується та як діють у сукупності фактори статі і місця проживання.

Аналізуючи спочатку дані щодо *неформальної зайнятості у формальному секторі*, можна зазначити, що більшість жінок, зайнятих на таких умовах, працюють у сферах тимчасового розміщування і організації харчування або торгівлі, в той час як більшість чоловіків працює у сфері будівництва, після чого за кількістю чоловіків, неформально зайнятих у формальному секторі, слідує вищезгадані галузі (Міжнародна організація праці, 2018 рік, Зміцнення адміністрації праці з метою покращення умов праці і подолання незадекларованої праці, стор. 53). У формальному сільськогосподарському секторі дуже невелика кількість неформальних робочих місць, як, по суті, і у сільській місцевості в цілому. Що вражає стосовно неформальної зайнятості у формальному секторі –

це те, що кількість осіб, зайнятих на таких умовах, зменшується серед жінок і чоловіків України, за одним виключенням – збільшення неформальної праці жінок у формальному секторі сільського господарства (з 3,6% у 2015 році до 4,2% у 2016 році) (там само, стор. 52).

Абсолютно інакша картина складається під час аналізу даних щодо *зайнятості у неформальному секторі*, де показники цього типу праці є вищими у секторі будівництва та сільського господарства. Насправді, сільськогосподарському сектору притаманний високий ступінь неформальності, порівняно з кількістю наявних офіційних робочих місць. Робота у сільському, лісовому та рибному господарстві є найбільш поширеною роботою, виконуваною неформально зайнятим населенням (42,3% неформально зайнятих осіб у цьому секторі) (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Робоча сила України 2019», стор. 109). У неформальному сільськогосподарському секторі показник зайнятості жінок є значно вищим, ніж показник зайнятості чоловіків – половина неформально зайнятих жінок та трохи більше третини неформально зайнятих чоловіків (50% та 37,1%) (там само, стор. 109-110). Неформально зайняті чоловіки практично так само часто працюють у неформальному секторі будівництва, як і у сільському господарстві. Дані цифри свідчать про те, що чоловіки мають більше різноманітності як у формальній, так і у неформальній праці, і дозволяють припустити, що жінки з сільської місцевості мають менше варіантів влаштування на неформальну роботу в іншому секторі, окрім сільськогосподарського.

Таблиця 4: Населення, зайняте у формальному і неформальному секторах, з розподілом за статтю та місцем проживання (2019 рік)

	Формальна зайнятість (%)	Неформальна зайнятість (%)
Разом	79,1	20,9
Жінки	82,3	17,7
Чоловіки	76,2	23,8
Сільська місцевість	63,7	36,3
Міська місцевість	86,1	13,9

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Робоча сила України 2019», стор. 105.

¹⁹ Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Робоча сила України 2019», стор. 13.

²⁰ Міжнародна організація праці, 2018 рік, Зміцнення адміністрації праці з метою покращення умов праці і подолання незадекларованої праці, стор. 11.

Очікувано, показники зайнятості у неформальному секторі сільського господарства, як і у неформальному секторі будівництва, значно вищі у сільській місцевості, ніж у міській. Майже всі особи, зайняті у неформальному секторі сільського господарства (90,5% у 2016 році), є жителями сільської місцевості; водночас більшість неформально зайнятих працівників загалом розташовані у міській місцевості (Міжнародна організація праці, 2018 рік, Зміцнення адміністрації праці з метою покращення умов праці і подолання незадекларованої праці, стор. 57).

Неформальна зайнятість становить небезпеку і для чоловіків, і для жінок, оскільки вона не врегульована. Жінки часто віддають перевагу неофіційній роботі, адже її умови можуть бути гнучкими, а отже жінки можуть легко поєднувати роботу та виконання домашніх обов'язків. Але маючи неофіційну роботу жінки лишаються незахищеними щодо отримання відпусток у зв'язку з вагітністю і догляду за дитиною, а їхня праця не зараховується при розрахунку пенсії. Так, 17% опитаних жінок з сільської місцевості заявили, що їхні роботодавці не оплачували їм час відсутності за лікарняним, а 14% жінок не отримували оплату відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 77). Слід зазначити, що у даному дослідженні не уточнюється, що ці жінки працюють неофіційно, але це типові проблеми, з якими зазвичай стикаються жінки, які працюють у неформальному секторі.

Неоплачувана праця

Зайнятість у сільському господарстві також охоплює неоплачувану працю у приватних господарствах.

Згідно з даними Українського лонгітюдного моніторингового дослідження, яке останній раз проводилось у 2007 році, жінки становлять більшість серед працівників селянських господарств, зайнятих на неоплачуваній роботі (А. Грушецький та Н. Харченко, 2009 рік, Бідність, гендер та копінг-стратегії в Україні, стор. 3). Жінок, які виконують неоплачувану роботу, можуть офіційно відносити до категорії безробітних або вони можуть поєднувати сільськогосподарську роботу з іншою роботою поза селянським господарством.

Обов'язок виконання неоплачуваної роботи являє собою значне навантаження для сільських жінок і передбачає виконання не тільки

Інформаційний блок 3.

Визначення: Неоплачувана праця

«Неоплачувану працю» переважно виконують жінки. Цей термін не визначений в українському законодавстві, проте Міжнародна організація праці надає йому таке визначення: «робота, яка виконується для підтримання благополуччя членів домогосподарства, наприклад приготування їжі, прибирання, а також догляд за дітьми, членами сім'ї похилого віку або хворими; значна частина неоплачуваної роботи не визнається ні у статистичних даних, ні з економічної точки зору». Крім того, неоплачувана праця передбачає спільну сімейну працю у економічній одиниці (сімейний бізнес або селянське господарство), а також добровільну роботу, збір води або палива для споживання у домогосподарстві²⁰.

сільськогосподарської праці у приватних господарствах, значна частина якої виконується вручну (наприклад, прополка особистих земельних ділянок, годівля худоби, доїння корів тощо), але також повсякденну хатню роботу (яка ще більше ускладнюється внаслідок того, що у значній частині домівок у сільській місцевості немає належного водопостачання), догляд за дітьми та, можливо, за іншими членами сім'ї. Незважаючи на роль жінок у сільськогосподарській діяльності, їх рідко офіційно визнають «фермерками» (коли говорять про голову фермерського підприємства). Їх участь є непомітною, а самі жінки не отримують соціального захисту в зв'язку з виконанням цієї роботи.

Наприкінці 2018 року були запроваджені важливі законодавчі зміни, що впливають на роботу сімейних фермерських господарств та повинні забезпечити фермерам, які обробляють свою землю, більший соціальний захист та пенсії. Ці законодавчі зміни можуть мати позитивні наслідки для жінок, але необхідно провести предметний гендерний аналіз, аби краще зрозуміти, як саме вирішуватимуться проблеми безкоштовно працюючих членів сімей.

Дані обстеження робочої сили свідчать про те, що загалом жінки переходять від неоплачуваної праці до самостійної зайнятості, що є позитивною тенденцією в Україні. Утім, низькооплачувана або взагалі неоплачувана самостійна зайнятість, як

²⁰ Міжнародна організація праці. 2014 рік. Довідник з гендерних питань у політиці щодо зайнятості та ринку праці. Женева, стор. 21, 85.

і раніше, є формою уразливої зайнятості і може сприяти поширенню такого явища, як «бідність працюючого населення» (Е.М. Лібанова, ред., 2012 рік, Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України, стор. 18).

3.2. Право власності на землю та організаційно-правові форми фермерських господарств

Понад 70% території України класифікується як сільськогосподарські угіддя (41,3 мільйони гектарів, з яких 32,8 мільйони гектарів – це рілля) (Державна служба статистики України, 2020 рік. Статистичний збірник «Україна у цифрах 2019», стор. 4).

Придбання та продаж землі сільськогосподарського призначення в Україні як громадянами, так і юридичними особами обмежено згідно з законодавством. У 2001 році, відповідно до Земельного кодексу України, встановлено мораторій на продаж або відчуження земельних ділянок сільськогосподарського призначення, окрім як в цілях передачі у спадщину, обміну та вилучення земель приватної власності для суспільних потреб. Мораторій передбачався як тимчасовий захист прав громадян, які отримали землю після того, як колишні колгоспи були розпущені і поки не було розроблено інфраструктуру ринку землі та систему кадастру. У 2020 році до законодавства внесено зміни згідно з Законом «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обігу земель сільськогосподарського призначення» з 1 липня 2021 року вводиться ринок землі в Україні і, згідно з законом, громадяни України, юридичні особи, територіальні громади та держава можуть набувати право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

Через дію мораторію не існувало офіційного ринку землі сільськогосподарського призначення, але тим не менше земля «продається» і «купується» через укладання неофіційних домовленостей. Крім того, землю можна взяти в оренду у приватних власників або у держави. Тож сільськогосподарські компанії в Україні користуються землями сільськогосподарського призначення «на підставі орендних угод з великою кількістю малих землевласників фізичних осіб», укладених на довгий строк (Національна інвестиційна рада України, 2018 рік, Сільськогосподарський сектор України, забезпечення глобальних поставок

продовольства, стор. 16). Велика частина орендних платежів здійснюється у натуральній формі (О. Нів'євський та ін., 2013 рік, Огляд сільськогосподарської політики України, стор. 53).

Гендерна рівність під час реалізації права власності на землю та здійснення контролю над землею «сприяє економічній ефективності та має позитивний ефект мультиплікатора для досягнення низки цілей... у тому числі подолання бідності (Ціль 1), досягнення продовольчої безпеки (Ціль 2) та благополуччя домогосподарств, громад і країн (Цілі 3, 11 і 16 та інші)» (ФАО, 2018 рік, Розуміння місцевих традицій з метою досягнення цілей Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року, стор. 2) ФАО є відповідальним агентством за виконання індикаторів 5.a.1 і 5.a.2 ЦСР 5 (щодо права власності жінок на землю сільськогосподарського призначення та рівні права жінок на власність на землю). ФАО надає підтримку в розбудові потенціалу з питань звітування та отримання статистичних даних щодо цих індикаторів.

Визначення моделей доступу жінок і чоловіків до землі і здійснення ними контролю над землею (в якості власників або орендарів), а також розміру їхніх земельних ділянок ускладнюється в зв'язку з відсутністю у відкритому доступі даних щодо цих показників з розподілом за статтю. Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру на даний момент розглядає питання стосовно методів відстежування даних щодо статі землевласників в Україні в цілях визначення індикаторів ЦСР 5a, але результати цього процесу поки що не оприлюднені.

Дані щодо гендерних моделей власності на землю, досліджені у межах цього «Оцінювання гендерної ситуації в Україні», дають таку картину. З часу набуття Україною незалежності у 1991 році і до 2017 року близько 35,2 мільйонів гектарів землі були передані у приватну власність, у тому числі 27 мільйонів гектарів земель сільськогосподарського призначення надані колишнім членам державних колгоспів (Д. Башлик та Д. Нізалов, 2018 рік, Використання податкових даних для оцінювання стану забезпечення гендерної рівності у сфері власності на землю: уроки для України і не тільки. Презентація). В результаті надання кожному члену колгоспу земельної ділянки частка жінок серед власників малих земельних ділянок становила 53%. Однак, з того часу надійшли повідомлення про те, що нині жінки володіють 60% земельних ділянок приватної власності в

Україні, через різницю у очікуваній тривалості життя²². (Компанія «Chemonics International Inc.», 2013 рік, Гендерний аналіз: можливості зміцнення сімейних фермерських господарств та сільськогосподарський сектор України, стор. 28).

Більш актуальні дані, обраховані Державною службою України з питань геодезії, картографії та кадастру з використанням ідентифікаційного податкового номеру, в якому зазначається стать особи, свідчать про те, що жінки становлять 51,6% зареєстрованих власників землі і що в середньому розмір земельної ділянки, зареєстрованої на жінку, становить 1,7 гектари, а середній розмір земельної ділянки, зареєстрованої на чоловіка, становить 1,6 гектари (Д. Башлик та Д. Нізалов, 2018 рік, Використання податкових даних для оцінювання стану забезпечення гендерної рівності у сфері власності на землю: уроки для України і не тільки. Презентація).

З огляду на те, що мораторій не дозволяє операції з купівлі-продажу землі, початковий гендерно справедливий розподіл земельних ділянок, вочевидь, зберігається. Однак, експерти з гендерних питань з обережністю ставляться до цих даних, оскільки реєстрація землі та офіційне володіння землею не обов'язково означають рівний доступ до землі або контроль над нею. Право власності на землю як таке також не свідчить про те, чи перетворюється володіння земельними ресурсами у отримання жінками фінансової вигоди.

Дані щодо сільських домогосподарств свідчать, наприклад, про те, що середній розмір земельної ділянки, яка належить очолюваному жінкою домогосподарству, є меншим за середній розмір земельної ділянки, яка належить очолюваному чоловіком домогосподарству (0,96 гектари порівняно з 1,46 гектарів), і зокрема щодо земель сільськогосподарського призначення, то очолювані жінками домогосподарства мають трохи меншу частку ріллі (90,7% земель сільськогосподарського призначення, які належать очолюваним чоловікам домогосподарствам, є ріллею, в той час як в очолюваних жінками домогосподарствах цей показник становить 86,7% земель сільськогосподарського призначення) (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні сільськогосподарські

характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2019 році», стор. 1). Матеріали другого дослідження надають додаткову інформацію. Більшість жінок з сільської місцевості, які брали участь у обстеженні (86%), є землевласниками, але лише 9% вирощували на своїй землі сільськогосподарську продукцію на продаж; така ситуація склалася внаслідок різноманітних причин, і багато з них розглядається у інших розділах цієї доповіді (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 78).

Із збільшенням масштабів суб'єктів агробізнесу висловлювалося занепокоєння з приводу практики загарбання земель користуючись уразливістю землевласників. У деяких випадках жінки змушені «продавати свої земельні ділянки за низькою ціною, оскільки це єдине для них джерело готівкових коштів» (Жіночі та правозахисні організації, об'єднані у ініціативу «Гендерна стратегічна платформа», 2016 рік, Альтернативна доповідь НУО по виконанню Україною Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, стор. 22). У даному випадку «продаж» землі стосується де-факто ситуації, за якої жінки надають в оренду свої земельні ділянки за довгостроковими угодами. Фіксувалися випадки, коли уразливі особи, як правило, літні, одинокі або овдовілі жінки ставали об'єктами тиску з боку великих сільськогосподарських концернів, на них «систематично чинили тиск», їм «погрожували», аби вони підписали орендні угоди (Н. Коломієць та Ф. МакГрат, 2015 рік, Чорнозем. Агробізнес в Україні та маргіналізація сільських громад, стор. 29). Великі сільськогосподарські концерни укладають орендні угоди одразу на термін до 49 років, а орендні платежі часто здійснюються через компенсації в натуральній формі (частка вирощених сільськогосподарських культур) або виплати грошовими коштами. Процедура оренди землі особливо вигідна для інвесторів, оскільки орендні платежі нижчі порівняно з потенційною ринковою вартістю землі та сумою податків, які сплачують землевласники (за деякими оцінками, орендні платежі становлять 30-50 євро за гектар), тому інвестори мають змогу економити «мільйони доларів, які інакше знадобились би для безпосереднього придбання землі» (Е. Фрейзер та Ф. Муссо, 2014 рік, Корпоративне захоплення українського сільського господарства, стор. 3).

Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру планує провести додаткові оцінювання гендерних відмінностей у таких сферах: види користування та володіння землею

²² Видається, що ці цифрові дані отримані з базового обстеження з питань власності та прав на землю, яке на замовлення проекту USAID АгрІнвест провели у 2012 році Центр соціальних досліджень, Інститут соціології Національної академії наук.

(наприклад, оренда та постійне користування), операції на ринку землі (наприклад, продаж, оренда, успадкування), реєстрація землі у сільській місцевості та міських поселеннях (Д. Башлик та Д. Нізалов, 2018 рік, Використання податкових даних для оцінювання стану забезпечення гендерної рівності у сфері власності на землю: уроки для України і не тільки. Презентація). Такий майбутній аналіз має надати інформацію щодо стану забезпечення гендерної рівності у сфері володіння землею. Однак, для визначення гендерних диспаратів у сільськогосподарському секторі необхідні також дані, які дозволять отримати чітке уявлення про власників земель сільськогосподарського призначення, земель, які використовуються в сільськогосподарських цілях, а також про розмір та якість цих земель.

3.2.1. Володіння та управління фермерськими господарствами

Внаслідок процесів приватизації в Україні утворились два основні види сільськогосподарських структур: сільськогосподарські підприємства (юридичні особи або агрохолдинги) та сільські домогосподарства. **Сільськогосподарське підприємство** – це суб'єкт господарювання, який здійснює діяльність у галузі сільськогосподарського виробництва. До цієї категорії відносяться фермерські господарства – суб'єкти підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Сільське господарство України» 2019, стор. 223). Натомість, дуже багато **сільських домогосподарств** використовують власні земельні ділянки для сільськогосподарського виробництва (як для забезпечення власних потреб, так і на продаж), але не вважаються комерційними суб'єктами. До сільських мешканців, які займаються сільськогосподарською діяльністю у такій формі, також можуть відноситися фізичні особи-підприємці, які здійснюють свою діяльність у галузі сільського господарства (там само, стор. 222).

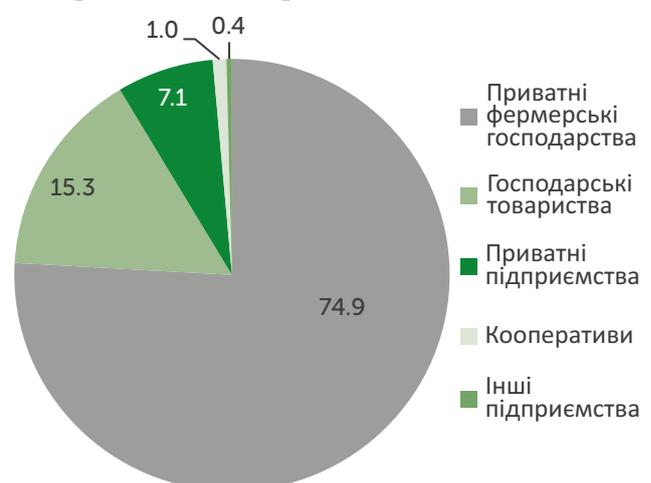
Часто для позначення цих сільгоспвиробників використовуються різні не цілком точні терміни, такі як «індивідуальні фермерські господарства», «сільські фермерські господарства», «сімейні фермерські господарства», «малі господарства» або «підсобні господарства», що може призвести до плутанини між термінами «малі приватні

фермерські господарства» та «некомерційні сільські домогосподарства». Насправді, сільські домогосподарства (малі господарства) утворюються членами сім'ї і функціонують за рахунок праці членів сім'ї, але донедавна вони не мали правового статусу фермерських господарств, а отже перебували за межами системи соціального захисту. Лише нещодавно, із внесенням у 2018 році змін до Податкового кодексу України, термін «сімейне фермерське господарство» був офіційно введений як форма юридичної особи.

В інших розділах доповіді «Оцінювання гендерної ситуації в Україні» термін «сімейне фермерське господарство» використовується в загальному сенсі при розгляді питань щодо ролі жінок у підтримці фермерської діяльності малих господарств, як підприємницької діяльності або в межах сільського домогосподарства. Проте, у цьому розділі проводиться різниця між сільськогосподарськими підприємствами та сільськими домогосподарствами, які виробляють сільськогосподарську товарну продукцію.

Більшість юридичних осіб, які беруть участь у сільськогосподарському виробництві, – це приватні підприємства, і лише невелика кількість – підприємства, які перебувають у державній власності. Відповідно до офіційних статистичних даних, у 2019 році було 48 504 зареєстрованих сільськогосподарських підприємств, найбільш поширеною організаційно-правовою формою серед них є приватні фермерські господарства, які становлять майже три чверті всіх сільськогосподарських підприємств (66,9 %

Діаграма 15: Частка підприємств, які беруть участь у сільськогосподарському виробництві, з розподілом за типом підприємства (2017 рік)

Джерело: Державна служба статистики України, 2018 рік, Сільське господарство України, Статистичний збірник за 2017 рік, стор. 171.

Інформаційний блок 4. Агрохолдинги в Україні

Кількість приватних фермерських господарств насправді зменшується внаслідок злиття та об'єднання малих фермерських господарств у нову організаційно-правову форму – агрохолдинги, практично всі з яких контролюються українськими інвесторами. Декілька найкрупніших холдингів отримали позики від міжнародних фінансових установ. Значний обсяг іноземних інвестицій з боку транснаціональних корпорацій також сприяв зростанню цих компаній. Хоча крупні агропідприємства мають потенціал для забезпечення таких необхідних можливостей працевлаштування у сільській місцевості, активісти висловлюють занепокоєння з приводу того, що вони негативно впливають на життєдіяльність малих підприємств у сфері сільського господарства, а також становлять загрозу для дрібних фермерів, серед яких є багато жінок (див., наприклад, Національний екологічний центр України, 2015 рік, Наступ агропромисловості в Україні: жінки та навколишнє середовище, соціально-гендерний вплив агропромислових об'єктів на жінок у сільській місцевості). Постають також інші питання, дотичні до розширення крупних сільськогосподарських концернів, наприклад: відсутність консультацій з місцевими зацікавленими сторонами; використання методів тиску для отримання угод про оренду землі; питання охорони здоров'я та безпеки працівників; потенціальне забруднення навколишнього середовища. Хоча у межах цього оцінювання гендерної ситуації в Україні неможливо у повному обсязі дослідити питання розширення агробізнесу, необхідно більш ретельно проаналізувати гендерні наслідки інвестицій у крупні агрохолдинги.

Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Сільське господарство України» 2019, стор. 163). Див. далі Діаграму 15.

Приватні фермерські господарства переважно належать фермерам – приватним підприємцям, які в сукупності обробляють близько 13% загальної площі ріллі в Україні (Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2015 рік, Єдина комплексна стратегія та План дій щодо розвитку сільського господарства та сільських територій України на 2015-2020 роки, *проект*, стор. 12).

Оціночні дані щодо представництва жінок у сільськогосподарських підприємствах різняться в

залежності від джерела, а також конкретного типу підприємства, який розглядається. Відповідно до оцінки 2013 року, яка спиралася на офіційні дані та базове дослідження, жінки становили третину зі 132 000 зареєстрованих в Україні фермерів, а чоловіків на керівних посадах фермерських господарств – в чотири рази більше, ніж жінок (чоловіки становили 70% «голів фермерських господарств») (Компанія «Chemonics International Inc.», 2013 рік, Гендерний аналіз: можливості зміцнення сімейних фермерських господарств та сільськогосподарський сектор України, стор. 3, 26). Найостанніші з доступних офіційних даних свідчать про те, що з 46 929 фермерських господарств, наявних у країні у 2019 році, 9 606 господарств, або 20 %, очолювали жінки (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Частка юридичних осіб, керівниками яких є жінки (у % до загальної кількості юридичних осіб в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України)». Що стосується більш крупних фермерських підприємств, тут картина інша: за оцінками, жінки керують лише десятою частиною (11,4%) всіх великих та середніх агропідприємств в Україні (Жіночі та правозахисні організації, об'єднані у ініціативу «Гендерна стратегічна платформа», 2016 рік, Альтернативна доповідь НУО по виконанню Україною Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, стор. 22).

У вищезгаданій базовій оцінці зазначається, що важко визначити точну роль, яку відіграють жінки, у ролі «фермера». По-перше, може бути важко визначити різницю між «фермерами (власниками)» та «керівниками фермерських господарств», з огляду на різні варіанти відповідей у опитуванні в залежності від статі респондентів, а також відсутності даних з розподілом за статтю, які могли би підтвердити цю інформацію. Крім того, як зазначено вище, в Україні переважають малі приватні фермерські господарства, і термін «фермер», який застосовується до окремої особи, не відображає об'єктивно той факт, що чимало членів сім'ї виконують фермерську працю і приймають рішення щодо сільськогосподарського виробництва, незалежно від того, чи є вони офіційно власниками або керівниками фермерських господарств. Жінки, які працюють у таких фермерських господарствах, можуть офіційно відноситися до категорії «безробітні» або «пенсіонери». Інші жінки поєднують роботу у місцевих підприємствах чи установах з роботою у фермерському господарстві або виконують сільськогосподарську працю сезонно. Отже, доцільно розглянути різні форми участі жінок і чоловіків у сільськогосподарському виробництві,

а не лише в ракурсі формального володіння або управління фермерським господарством.

Незважаючи на те, що українські жінки є серед власників та керівників фермерських господарств, типове сприйняття щодо того, хто є «фермером» у приватному фермерському господарстві, що належить подружжю, – це чоловік як голова домогосподарства. Лише в разі смерті чоловіка-голови домогосподарства або розлучення вважається, що фермерське господарство очолює жінка; в інших випадках вона вважається дружиною фермера (Т. Роббінс і Ю. Галустян. 2017 рік. Гендерний аналіз. Проєкт USAID «Підтримка розвитку сільського господарства та сільських територій» (ARDS). стор. 12). У цьому є пояснення причини старшого віку «типових» жінок-фермерок, якщо порівнювати з середнім віком чоловіків-фермерів (40-65 років). Жінки-фермерки зазвичай мають більш високий рівень освіти (університет або коледж), дуже часто за спеціальністю в галузі сільського господарства (Компанія «Chemonics International Inc.», 2013 рік, Гендерний аналіз: можливості зміцнення сімейних фермерських господарств та сільськогосподарський сектор України, стор. 3-4). Цей висновок має спростувати будь-які уявлення про те, що жінки є менш кваліфікованими, щоб бути фермерками, всього лиш через те, що їх рідше визнають у цій ролі.

Приватні фермерські господарства, які очолюють жінки, є зазвичай меншими, ніж очолювані чоловіками приватні фермерські господарства (в середньому, кожне очолюване жінкою фермерське господарство займає 105,7 гектарів землі сільськогосподарського призначення, а очолюване чоловіком – 141,6 гектарів), тому в складі таких земельних ділянок менша і кількість ріллі у гектарах (але не у відсотках від загальної площі) (Державна служба статистики України, 2016 рік, Сільське господарство України, Статистичний збірник, стор. 152).

Варто також зазначити, що історично під час приватизації землі в Україні утворити приватні фермерські господарства могли дві групи осіб: сільська еліта, зазвичай чоловіки, які обіймали впливові посади (у колективних сільськогосподарських підприємствах або органах місцевого самоврядування), або особи, що перебували на задвірках сільського суспільства, до яких належали самотні жінки середнього віку та інші особи, які займали низьке становище у колгоспах (Д. Алліна-Пісано, 2004 рік, Земельна реформа та соціальне походження приватних фермерів у Росії та Україні, журнал «The Journal of

Peasant Studies»). Цією конкретною особливістю, а також гендерними стереотипами, може пояснюватися низький рівень представництва жінок у агробізнесі та їх менш помітна роль в офіційному управлінні фермерськими господарствами, незважаючи на достатньо велику кількість жінок серед землевласників.

Окрім фермерських підприємств, виробниками сільськогосподарської продукції є також численні сільські домогосподарства. У 2018 році 4,6 мільйони сільських домогосподарств були зареєстровані як такі, що використовують свої земельні ділянки для ведення сільського господарства не у комерційних цілях; середній розмір земельної ділянки, яку обробляють такі домогосподарства, становить 1,5 гектари (Державна служба статистики України, 2018 рік, Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2018 році, статистична інформація; та Міністерство аграрної політики та продовольства, Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки, Робоча група №7, Матеріали щодо розвитку сільських територій). Така форма ведення фермерського господарства вважається самозайнятстю. Значна частка сільських домогосподарств виробляє товари лише для власного споживання (понад 40%). Близько 30% продають незначну кількість сільськогосподарської продукції у комерційних цілях, часто місцевим дистриб'юторам, оскільки в них немає засобів для транспортування своєї продукції на ринки. Більшість таких малих господарств веде натуральне фермерське господарство та напівтоварне фермерське господарство; лише близько 20% малих господарств можна вважати ринково орієнтованими або потенційно успішними комерційними фермерськими господарствами (Міністерство аграрної політики та продовольства, Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки, Робоча група №7, Матеріали щодо розвитку сільських територій). За підрахунками Міністерства аграрної політики та продовольства, до останньої категорії входять 800 000 – 900 000 малих домашніх господарств.

Незважаючи на невеликі масштаби на рівні окремих домогосподарств, цей згаданий вище тип сільськогосподарського виробництва є важливим видом діяльності, який забезпечує потреби багатьох сільських сімей та значним чином допомагає країні в цілому. У 2019 році виробництво таких домогосподарств становило 33,9% загального обсягу сільськогосподарського виробництва

Діаграма 16: Питома вага сільських домогосподарств, очолюваних жінками і чоловіками, з розподілом за площею земельної ділянки (2020 рік)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2019 році», стор. 1

в Україні (а також 30,1% і 48,7% виробництва продукції рослинництва і тваринництва, відповідно) (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Сільське господарство України» 2019, стор. 52).

Уряд визнав потенціал перетворення таких малих господарств на сімейні фермерські господарства, і набуття цього статусу призведе до посилення соціального захисту таких фермерів і, що важливо, охоплення пенсійною системою. У відповідності до вищезгаданих змін до Податкового кодексу, внесених у 2018 році, спрощено процедуру реєстрації сільських мешканців як фізичних осіб-підприємців та створення сімейних фермерських господарств, за умови їхньої відповідності певним критеріям (вони здійснюють виключно вирощування сільськогосподарської продукції, членами фермерського господарства є лише члени домогосподарства, а площа земельних ділянок повинна становити не менше двох гектарів, але не більше 20 гектарів)²³.

Існує обмежена кількість даних з розподілом за статтю за показниками, які стосуються малих господарств у сільській місцевості і дають уявлення про різний досвід жінок і чоловіків в процесі ведення фермерського господарства такого типу, порівняно з тим обсягом даних, який можна було б отримати завдяки проведенню сільськогосподарського перепису. Однак, Державна служба статистики України щорічно проводить спостереження сільськогосподарської

діяльності серед певної вибіркової кількості сільських домогосподарств. Відповідно до останніх результатів, очолювані жінками домогосподарства мають в середньому менші земельні ділянки, ніж очолювані чоловіками домогосподарства у сільській місцевості, як показано на Діаграмі 16. Як чоловіки, так і жінки, які є головами таких сільських домогосподарств, – це переважно літні люди, але жінки, в середньому, старші за чоловіків (середній вік жінок становить 62 роки, а чоловіків – 56 років) (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2019 році», стор. 1).

Інші дані, з розподілом за статтю голови домогосподарства, за такими показниками, як сільськогосподарське виробництво (рослинництво та тваринництво) та доступ до матеріалів і ресурсів, досліджуються у подальших розділах цього дослідження з метою отримання повної картини гендерних відмінностей у веденні фермерської діяльності.

3.3. Становище жінок з сільської місцевості: гендерні ролі, лідерство та розширення прав і можливостей

Уявлення про гендерні ролі та гендерні стереотипи можуть обмежувати можливості жінок у сім'ї та суспільстві. Наприклад, незважаючи на підтримку суспільством концепції рівної участі жінок і чоловіків у процесах прийняття рішень у сім'ї та поділу численних домашніх зобов'язань (наприклад, догляд за літніми батьками і управління сімейним бюджетом), у свідомості людей залишається чітке розмежування, що деякі зобов'язання (наприклад, прибирання дому та приготування їжі) є відповідальністю жінок, а інші функції (наприклад, забезпечення сім'ї, патрулювання та оборона країни) входять до сфери відповідальності чоловіків (Офіс віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції, 2018 рік, Національне опитування з питань рівності між чоловіками та жінками в Україні, липень 2018 року, стор. 25).

Жінки виконують непропорційну частку неоплачуваної доглядової і домашньої праці, внаслідок чого стикаються з «подвійним» або навіть «потрійним навантаженням» (якщо вони виконують оплачувану роботу, неоплачувану роботу (наприклад, у сімейному фермерському господарстві) та домашні обов'язки). Насправді, в Україні із вступом в шлюб час, який витрачають

²³ Див., наприклад, Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств, Відомості Верховної Ради України, 2018 рік, №37, стор. 276) (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2497-19>).

Таблиця 5: Відповіді жінок на запитання «Хто приймає остаточне рішення щодо використання землі для вирощування сільськогосподарської продукції на продаж?»»

	Живуть з чоловіком або партнером	Живуть без чоловіка або партнера
Ваш чоловік або інший родич чоловічої статі	48%	32%
Ви	34%	41%
Ваша родичка	5%	15%

Джерело: І. Волосевич та ін., 2015 рік, *Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості*, стор. 49.

жінки на виконання домашніх обов'язків, збільшується, а час, який витрачають чоловіки на виконання хатньої роботи, зменшується. Тобто, якщо заміжні жінки, які також працюють поза домом, витрачають в середньому 24,6 годин на тиждень на виконання домашніх обов'язків (за виключенням догляду за дитиною), то одружені чоловіки на виконання хатньої роботи витрачають в середньому 14,5 годин на тиждень (С. Аксьонова, 2013 рік, *Домашня праця: гендерні відмінності витрат часу на домашню роботу*, стор. 136).

Дані, які дозволили б припустити, що гендерні стереотипи відрізняються або є більш поширеними у сільській місцевості порівняно з міською місцевістю, відсутні. Насправді, оцінювання даних щодо використання часу свідчать про те, що моделі його використання значно більше відрізняються за статтю, ніж за місцем проживання. В одному з обстежень чоловіки з сільської місцевості повідомили, що витрачають в середньому 18 годин на тиждень на виконання хатньої роботи, тоді як жінки з сільської місцевості витрачають 30 годин. Для порівняння: за словами чоловіків з більш великих міст, вони витрачають 12 годин на тиждень на виконання хатньої роботи, а жінки витрачають 27 годин (Фонд ООН у галузі народонаселення, 2018 рік, *Сучасне розуміння маскуліності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок*, стор. 60). Місце проживання є вирішальним фактором щодо витрат часу тільки в тому сенсі, що сільські жінки не мають доступу та мало користуються послугами тих підприємств, які можуть полегшити виконання хатніх обов'язків у міських поселеннях (наприклад, пральні та хімчистки, служби прибирання у домах, кафе та кейтерингові компанії).

Варто зазначити, що в Україні не проводилися ані деталізовані, ані національні обстеження щодо використання часу. Деякі питання щодо використання часу включалися до досліджень з інших питань, а єдине дослідження щодо обмеженості часу сільських жінок проводилось у

1994-1995 роках²⁴. Необхідно провести спеціальне дослідження, не тільки заради більш точного з'ясування питання щодо участі жінок і чоловіків у неоплачуваній праці, але й заради визначення того, яким чином розподіляються хатні обов'язки між сільськими жінками та чоловіками.

Важко аналізувати питання щодо розширення прав і можливостей сільських жінок, їхньої участі у процесах прийняття рішень в домогосподарствах або стосовно способів ведення сільського господарства, оскільки роль жінок може відрізнятися в залежності від типу домогосподарства та рішення, яке приймається. Сільські жінки повідомляють, що частіше приймають рішення щодо того, як використовувати землю для вирощування сільськогосподарської продукції, коли не живуть з чоловіком або партнером.

І все ж, жінки беруть активну участь у прийнятті таких рішень, навіть коли вони одружені або мають партнера. Поширеною практикою у сімейних фермерських господарствах є ситуація, за якої жінки керують фінансовою та адміністративною діяльністю. Отже, хоча формальним головою фермерського господарства визнається чоловік, жінки, в такий спосіб, також можуть брати участь у прийнятті інших рішень, наприклад, стосовно вирощування нових сільськогосподарських культур або способів використання сільськогосподарських ресурсів (Т. Роббінс і Ю. Галустян, 2017 рік, *Гендерний аналіз. Проект USAID «Підтримка розвитку сільського господарства та сільських територій» (ARDS)*, стор. 14).

Експерти також зазначають, що вкрай важливим обмеженням для сільських жінок є не стільки питання розширення їхніх особистих прав та можливостей, скільки наявність дуже незначної кількості можливостей для отримання важливої

²⁴ Це дослідження – «Жінки в трудовому потенціалі села» К. Якуби (1998 рік).

інформації, наприклад, про їхні права, наявні послуги, пільги чи навіть про фермерські технології або підприємництво. Сільські жінки не мають доступу до інформації, почасти через дефіцит часу, а також внаслідок логістичних труднощів, з якими вони стикаються під час здійснення поїздок у більш крупні селища міського типу або міста. І саме ця ізоляція, більше ніж їхнє становище, заважає їм повною мірою користуватися наявними можливостями або брати участь у багатьох аспектах соціального життя.

3.3.1. Лідерська роль жінок: політичні посади, кооперативи та громадянське суспільство

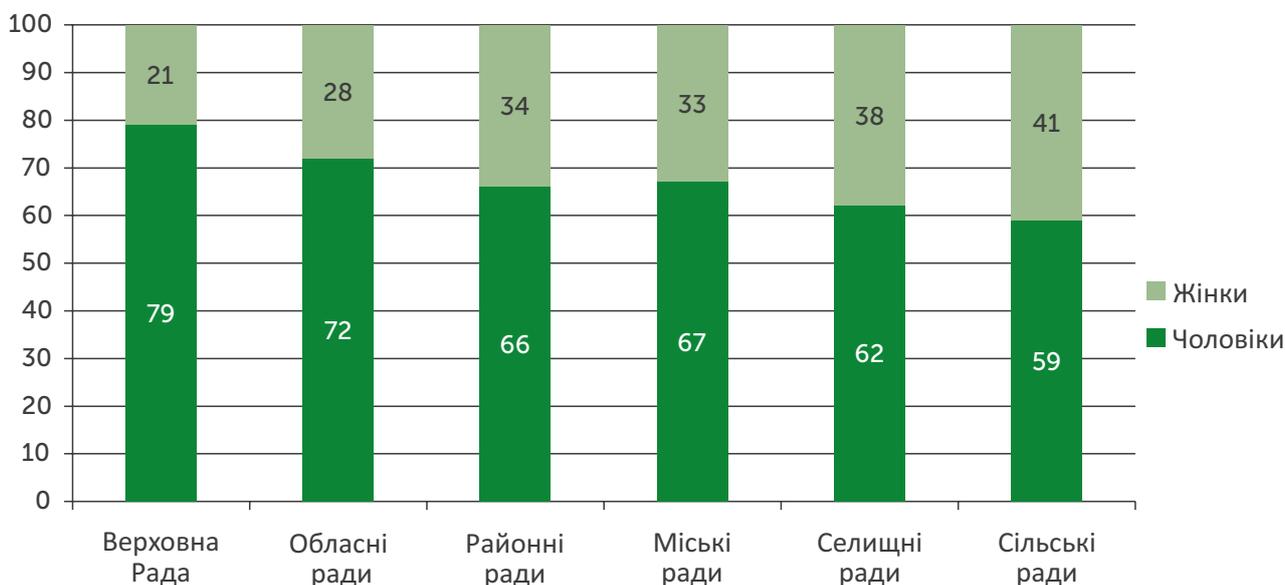
Хоча жінки в Україні проявляють політичну активність у різних формах, особливо помітно під час Євромайдану 2013-2014 років, їхня активність не відображається рівною мірою у формальному представництві на політичних посадах. Важливою ініціативою, спрямованою на активізацію залучення жінок на політичні посади, стало внесення у 2013 році положення про гендерну квоту до виборчого законодавства України (згідно з яким встановлюється, що мінімальний рівень представництва осіб кожної статі у виборчому списку партії має становити не менше 30%; у жодній партії співвідношення кількості кандидатів жіночої та чоловічої статі не повинно бути більшим за 30/70%). Ця квота вперше застосовувалась на місцевих виборах 2015 року, але її вплив був мінімальний, здебільшого в зв'язку з відсутністю санкцій щодо партій, які не виконали це положення законодавства. Після затвердження нового Виборчого кодексу та відповідних змін до нього,

відбулися зміни в гендерній квоті. Серед вимог до виборчого списку політичних партій – врахування 40-відсоткової квоти представництва різних статей; і 30 відсоткова квота для малих населених пунктів та громад з менш ніж 10 000 виборців). Зміни призвели до значного збільшення кількості жінок у списках кандидатів на виборах у жовтні 2020 року, особливо на обласному рівні та на посадах на ради у великих містах.

Щодо того, скільки жінок-представниць сільських виборців обіймає посади у законодавчих органах влади, необхідно зазначити, що частка жінок в органах управління зменшується в залежності від зростання рівня органу влади, тобто жінки краще представлені в органах прийняття рішень найнижчого місцевого рівня. «Ефект скляної стелі» можна побачити порівнявши дані щодо частки жінок у парламенті та сільських радах. Після виборів 2020 року частка жінок-депутатів у Верховній Раді збільшилася з 12,3 % до 20,8 %. Для порівняння частка жінок-членів міської ради становить 33 відсотки та 41 відсоток у сільських радах (див Діаграму 17). більше місць у регіональних (обласних) радах, але існують відмінності за регіонами: лише один регіон досяг показника 21% ради, а в декількох регіонах – 11% жінок або менше, що менше, ніж частка жінок у національному парламенті (там само, стор. 14).

Моніторинг результатів виборів 2020 року вказує на досить тривожну тенденцію; тоді як до рад у великих містах було обрано більше жінок, загалом частка жінок в місцевих радах зменшилось на 12,6 % (Український жіночий фонд, 2021).

Діаграма 17: Представництво жінок у радах різних рівнів, 2020 рік (%)

Джерело: Марія Алексєнко та ін., 2014 рік, Гендерний моніторинг парламентських виборів 2014 року, стор. 42

Децентралізація та консолідація територіальних громад, починаючи з 2015 року, призвела до того, що загалом зменшилася кількість виборчих посад, але в цьому процесі жінки не змогли втримати позиції. Наприклад, після виборів 2015 року частка жінок на посаді міських голів та селищних та сільських радників разом становила 31,4%, а після 2020 року ця частка зменшилася до 16,6 % (так само).

Зниження присутності жінок пояснюється більшою конкуренцією за фінансові та інші ресурси, необхідні для проведення кампанії об'єднаних громад. Рівень представництва жінок є вищим у сільських та селищних ОТГ, ніж у міських ОТГ, і це може бути відображенням того, що у сільській місцевості мова йде про більш обмежені ресурси та престиж. Також, вважається, що зменшення рівня представництва жінок є відображенням збільшення бюджетів громад, що викликало у чоловіків підвищений інтерес до боротьби за ці посади. Як пояснив Міністр регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства: «Коли реформа починалась, і було найскладніше, коли в неї ніхто не вірив – жінки не боялись першими брати на себе відповідальність, змагались на виборах і перемагати. А тепер, коли реформа вже принесла очевидні результати, і всі розуміють її успішність – ситуація змінюється» (там само).

Зміна цієї тенденції та створення можливостей для жінок бути обраними особливо важливі для забезпечення успішної роботи органів місцевого самоврядування. Інакше існує ризик того, що точка зору жінок не буде врахована при прийнятті на місцях рішень з тих питань, які впливають на їхні громади або економічні можливості. Проте, недостатнє формальне представництво жінок у сільських рада є не єдиною перешкодою для того, щоб їх голоси були почуті. Багато сільських жінок обіймають пасивну позицію, коли йдеться про вирішення місцевих питань (результати одного з обстежень засвідчили, що 36% жінок з сільської місцевості не беруть участі у вирішенні проблем села в жодному вигляді) (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 21). Найчастіше причинами своєї неактивності жінки називають: сумніви у собі (вони не вірять у власні можливості), сумніви щодо того, що відбудуться зміни, та відсутність вільного часу (там само, стор. 21).

Сільські жінки мають інші можливості для виконання лідерської ролі, хоча чіткого уявлення

про цю роль немає внаслідок обмеженості даних та відомостей щодо членів відповідних організацій. У оцінці 2013 року, в якій розглядалося питання щодо ролі жінок у сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах, промислових асоціаціях та організаціях виробників, відзначалося, що незважаючи на лідерський потенціал жінок та їхню роль в управлінні організаціями, вони рідко є офіційними лідерами, за винятком лідерства у молочних кооперативах (Компанія «Chemonics International Inc.», 2013 рік, Гендерний аналіз: можливості зміцнення сімейних фермерських господарств та сільськогосподарський сектор України, стор. 34, 42). У одному з нещодавніх досліджень підтверджено, що вступ жінок до сільськогосподарських кооперативів не є поширеною практикою (Т. Роббінс і Ю. Галустян. 2017 рік. Гендерний аналіз. Проєкт USAID «Підтримка розвитку сільського господарства та сільських територій» (ARDS). стор. 19).

Організації громадянського суспільства (ОГС) пропонують сільським жінкам можливості об'єднатися навколо спільних інтересів, але сільські жінки взагалі не особливо активно беруть участь в роботі громадських об'єднань. Відповідно до даних одного з обстежень, 84% жінок з сільської місцевості заявили, що не беруть участі у роботі жодних організацій; лише 1% жінок повідомили, що беруть участь у роботі фермерських або інших професійних організацій (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 20). Основними причинами, з яких жінки не беруть участі у роботі таких організацій, вони називали те, що не бачать у цьому потреби (64%), а також що мають замало вільного часу (15%); і лише 1% жінок заявили, що місцеві організації не приймають до своїх лав жінок (там само).

Можливо, доцільно відокремити громадські об'єднання, які організовані фермерами та зосереджені на сільськогосподарських питаннях, та громадські об'єднання, які в більш широкому плані опікуються розвитком громад у сільській місцевості. Що стосується сільськогосподарських асоціацій, то визначити участь жінок було не можливо (зокрема, через відсутність у відкритому доступі даних щодо членів таких організацій). Однак, жінки беруть активну участь у роботі Ради жінок-фермерів України, що дозволяє припустити, що жінки-фермери мають певні проблеми, які, на їхню думку, не вирішуються в інших фермерських асоціаціях. Спілка сільських жінок України є найбільш відомою організацією, яка представляє інтереси жінок з сільської місцевості в цілому. Серед інших

видів діяльності це організація брала участь у міжнародних форумах, присвячених питанням, які особливо хвилюють їх членів.

Для обіймання керівних посад, участі у роботі місцевих органів управління або у діяльності громад сільські жінки повинні подолати гендерні стереотипи та вирішити проблему обмеженості часу для самореалізації, пов'язану з великим обсягом виконуваної ними роботи (формальна робота та

домашні обов'язки). Очікується, що жінки з сільської місцевості передусім присвятять свій час виконанню цих обов'язків, перш ніж візьмуться за будь-яку «додаткову» соціальну діяльність. Існує потреба у програмах лідерства для сільських жінок, які допомагають жінкам застосовувати лідерські навички на практиці, а також у більш загальних ініціативах, що дозволяють жінкам оцінювати їхню потенційну участь та одночасно працювати над покращенням ситуації щодо обмеженості їхнього часу.

4. Зв'язок гендерних аспектів та життєдіяльності сільського населення на постраждалих внаслідок конфлікту територіях

З 2014 року в Україні триває збройний конфлікт, який чинить дестабілізуючий вплив на всю країну, але має особливо гострий вплив на декілька регіонів Донецької і Луганської областей. Цей конфлікт призвів до масштабного переміщення населення, і це явище вплинуло як на переміщених осіб, так і на тих людей, які проживають в регіонах, що приймають внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Проведення аналізу питання про те, як саме конфлікт вплинув на жінок та чоловіків з сільської місцевості, ускладнюється через те, що внаслідок конфлікту постраждали як міські поселення, так і сільська місцевість, а також тому, що ВПО переміщуються не тільки з сільської місцевості до міських поселень.

Проведено порівняно велику кількість досліджень наслідків конфлікту на сході України для різних гендерних груп, особливо у порівнянні з кількістю гендерно чутливих досліджень у інших сферах. Однак, значно менше уваги приділяється пов'язаності гендерних аспектів з типом поселення, зокрема сільських поселень, а також тому, як конфлікт, який наразі триває вже шостий рік, впливає на життя сільського населення. Мета

цього розділу полягає не в тому, аби надати цьому необхідний поглиблений аналіз, а, скоріше, в тому, аби визначити певні питання, які можна дослідити додатково.

У цьому розділі міститься інформація, в якій узагальнюються результати й висновки інших проведених досліджень щодо впливу затяжного конфлікту в Україні. Крім того, у цьому розділі використовуються дані, отримані в ході спеціального дослідження, проведеного ініціативою REACH на початку 2019 року (для отримання додаткової інформації див. розділ «Методологія» цієї доповіді). Зауважте, що хоча повний набір даних містить відомості щодо очолюваних жінками/чоловіками домогосподарств у сільській місцевості/міській місцевості та щодо 5-кілометрової/20-кілометрової зони уздовж лінії розмежування, представлені у цьому розділі дані наводяться з розподілом виключно за статтю, оскільки розмір вибірки був замалим, щоб представити будь-які статистично значущі закономірності або відмінності при перехресному підрахунку для кожної характеристики. У разі використання інших даних зазначається джерело їх походження..

4.1. Довідкова інформація та демографічні дані

Станом на початок 2021 року Міністерство соціальної політики зареєструвало більш ніж 1,4 мільйона людей як внутрішньо переміщених осіб в Україні (Міністерство соціальної політики, 2021 рік). Проте кількість людей, які постраждали внаслідок конфлікту та потребують гуманітарної допомоги, перевищує 3,5 мільйони осіб (Управління ООН з координації гуманітарних питань та Команда ООН в Україні, 2019 рік, Україна: План гуманітарного реагування на 2019 рік (січень-грудень 2019 року), стор. 1). За оцінками гуманітарних агентств, жінки становлять більшу частину населення, яке потребує допомоги у таких сферах: захист (64% осіб, які потребують допомоги), продовольча безпека та засоби до існування (55%), вода, санітарія та гігієна (54%), освіта (53%) та житло (52%); єдина сфера, в якій жінки не становлять більшість осіб, які потребують допомоги, – це сфера охорони здоров'я та харчування, де частка жінок становить 40% (там само, стор. 25).

За результатами аналізу питання про походження ВПО встановлено, що 87% ВПО є вихідцями з міських поселень, а 13% – з сільської місцевості. Цей розподіл відповідає доконфліктним демографічним даним щодо того регіону, який нині не перебуває під контролем уряду (Верховний Комісар Організації Об'єднаних Націй у справах біженців, 2017 рік, Кабінетне дослідження обстежень щодо ВПО, стор. 20). Це означає, що модель переміщення населення з сільської місцевості є практично такою самою, як і модель переміщення осіб з міських поселень.

І у Донецькій, і у Луганській області значна кількість осіб проживає у сільській місцевості, як на підконтрольних уряду територіях (ПУТ), так і на непідконтрольних уряду територіях (НПУТ), і кількість жінок трохи переважає у обох випадках. Багато в чому ситуація, в якій опиняються сільські жінки на постраждалих внаслідок конфлікту територіях, аналогічна ситуації у країні в цілому, але депривації, з якими вони стикаються, є значно гострішими, додаткове навантаження на них чинить триваючий конфлікт, який має важливі наслідки для їхньої життєдіяльності. Активний конфлікт переважно відбувається уздовж лінії розмежування, що створює навіть більші ризики в сфері захисту для жителів цих районів і призводить до виникнення в населення, яке проживає на цих територіях, особливо серйозних гуманітарних потреб.

Дослідження REACH надає додаткові відомості щодо демографічної ситуації. Звертає на себе увагу той факт, що жінки переважали серед групи респондентів: вони становили 67% всіх респондентів та 66% голів домогосподарств. Насправді, у складі чверті всіх домогосподарств, які взяли участь у обстеженні, не було чоловіків у віці 18 років або старше (для порівняння, у складі лише у 5% домогосподарств не було жінок). Ця закономірність, за якої кількість жінок перевищує кількість чоловіків у п'ять разів, є характерною для регіонів, які постраждали внаслідок конфлікту. Її можна пояснити дією різноманітних факторів: мобілізація чоловіків до збройних сил, наявність у чоловіків більшої кількості можливостей для виїзду в якості мігрантів на роботу або навчання, а також менша очікувана тривалість життя чоловіків.

За даними дослідження REACH, 56,6% жінок та 51,2% чоловіків, які очолюють домогосподарства, є пенсіонерами. Серед населення, яке взяло участь у обстеженні, не було одиноких батьків-чоловіків, але 3,9% жінок виховували дітей самотужки.

4.2. Зайнятість та доходи

Відсутність можливостей працевлаштування у сільській місцевості є проблемою як для місцевих жителів, так і для ВПО. Дійсно, повідомлялось про те, що деякі ВПО відмовляються від переїзду до сільської місцевості в зв'язку з відсутністю роботи (СММ ОБСЄ, 2016 рік, Тематичний звіт, Внутрішнє переміщення внаслідок конфлікту в Україні: підвищена незахищеність постраждалого населення та чинники напруженості в громадах, стор. 13). У обстеженні, яке провела серед ВПО Міжнародна організація з міграції, відсутність можливостей працевлаштування найчастіше називалась як причина безробіття, і жінки, як і ВПО, що проживають у сільській місцевості, дійсно, найчастіше згадували відсутність вакансій для осіб, які шукають роботу (Місія Міжнародної організації з міграції в Україні, 2018 рік, Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами, стор. 14). Жінки зазвичай зайняті у більш обмеженому колі професійної діяльності на ринку праці, яке також відповідає тим сферам, які отримують обмежену кількість інвестицій або були закриті безпосередньо внаслідок конфлікту (навчальні та медичні заклади, наприклад). Отже, за відсутності перепідготовки або іншої допомоги в сфері зайнятості, жінкам особливо важко знайти роботу.

Таблиця 6: Середній час, який витрачають на різні види діяльності жінки та чоловіки, що проживають на постраждалих внаслідок конфлікту територіях

Вид діяльності	Час, який витрачають жінки-голови домогосподарств (годин на день, в середньому)	Час, який витрачають чоловіки-голови домогосподарств (годин на день, в середньому)
Оплачувана зайнятість	2,2	2,5
Неоплачувані види діяльності	0,38	0,41
Хатня робота або домашні обов'язки	4,24	3,76
Догляд за членами домогосподарства (дітьми або іншими членами домогосподарства)	1,48	1,19

Джерело: Дані обстеження REACH, 2019 рік.

Дані обстеження REACH свідчать про дуже схожу ситуацію жінок та чоловіків стосовно до їхнього статусу зайнятості. Щодо голів домогосподарств, то більше половини жінок-голів домогосподарства та чоловіків-голів домогосподарств вийшли на пенсію, близько третини всіх голів домогосподарств мають оплачувану роботу і лише трохи менше 10% є безробітними. Основною причиною безробіття, яку назвали 62% жінок та чоловіків, є відсутність відповідних вакансій. Дані щодо зайнятості за секторами також свідчать про схожі тенденції для жінок та чоловіків, які проживають як у сільських, так і у міських районах постраждалих внаслідок конфлікту територій. Більшість жінок та чоловіків зайняті у торгівлі (22%), секторі послуг (21%) та промисловості (17%). Лише незначна група зайнятих респондентів працює у сільському господарстві. Тільки 3,6% жінок та 4,5% чоловіків, які є головами домогосподарств, зайняті у сільськогосподарському секторі.

Отримані завдяки обстеженню REACH дані щодо використання часу, як на роботу, так і на інші види діяльності, дають уявлення про гендерний дисбаланс. Варто зазначити, що у зв'язку з тим, що в Україні не проводилось загальнодержавне дослідження щодо використання часу, дані обстеження REACH не слід екстраполювати на країну в цілому²⁵. Проте, висновки цього обстеження є репрезентативними для постраждалих внаслідок конфлікту територій. Відповідно до даних обстеження, чоловіки витрачають більше часу на день на оплачувану

продуктивну працю, ніж жінки, в той час як жінки витрачають до 20% більше часу, ніж чоловіки, на виконання обов'язків по домогосподарству та догляд за дітьми, незважаючи на те, що вони також присвячують частину свого дня, і чималу, виконанню оплачуваної та неоплачуваної праці. Див. далі Таблицю 6.

Як і для країни в цілому, більший обсяг відповідальності жінок за виконання домашньої праці, означає, що вони мають менше часу на продуктивну діяльність, наприклад на оплачувану роботу або ведення бізнесу, які приносили би домогосподарству додаткові доходи. Отже, не дивно, що обстеження REACH продемонструвало наявність гендерного розриву у доходах домогосподарств на рівні 28%. В той час як очолювані чоловіками домогосподарства, які взяли участь у обстеженні REACH, заробляли в середньому 7 119 гривень на місяць, очолювані жінками домогосподарства – лише 5 125 гривень на місяць (ці цифри включають всі доходи, у тому числі заробітну плату, соціальні виплати, пенсії, доходи від будь-якого виду господарської діяльності тощо).

З урахуванням того, що економіка Донецької та Луганської областей в цілому зазнала серйозного спаду і що валовий регіональний продукт у цьому регіоні все ще не відновився до доконфліктних рівнів, більш ефективний розподіл оплачуваної роботи та хатніх обов'язків між чоловіками та жінками особливо сприятиме розширенню економічних можливостей жінок і посилить їхню спроможність активніше брати участь в економічному житті.

²⁵ Більше загальної інформації щодо моделей використання часу жінок та чоловіків, у тому числі сільського населення, включено до розділу 3.3 цієї доповіді.

4.3. Сільськогосподарське виробництво та сільськогосподарська праця

Як і під час розгляду загальних аспектів сільського господарства в Україні, у даному розділі корисно провести відмінність між суб'єктами агробізнесу та малими фермерськими господарствами. Існують ознаки того, що деякі «великі агроконгломерати і тонкий прошарок успішних середніх фермерських господарств виграють війну на сильних світових ринках пшениці та соняшникової олії» і що «великі зернові фермерські господарства стали новою економічною елітою у регіоні, в якому раніше переважали промислові інтереси», незважаючи на низькі ціни на пшеницю, порівняно з рештою країни (Б. Мілаковський, 2018 рік, Не забуваймо про український сільський Донбас, вебсайт Open Democracy).

Проте картина є зовсім іншою для малих фермерських господарств та жителів сільської місцевості (за оцінками, 45 000 таких сільських домогосподарств розташовані в Донбасі). Якщо раніше вони покладалися на продаж сільськогосподарської продукції у сусідніх містах, то нині вони відрізані від більшості з цих ринків, оскільки міста більше не перебувають під контролем уряду (там само). До того ж, через такі фактори, як нестача важливих сільськогосподарських матеріалів та інфраструктури на ПУТ (наприклад, замало ліцензованих боєнь або недостатня кількість охолоджуючих потужностей та неякісні транспортні засоби для молочної продукції), втеча багатьох сільських жителів, яка призвела до зменшення обсягів робочої сили, та труднощі під час спроб перетину лінії розмежування з метою продажу продукції, малі фермерські господарства опиняються у складному становищі.

Відповідно до даних оцінки сільськогосподарського виробництва на постраждалих внаслідок конфлікту територіях, яку провела ФАО (в якій розглядається ситуація на ПУТ, НПУТ, а також у зонах відчуження поблизу ПУТ і НПУТ), у цих регіонах спостерігається тенденція щодо залишення землі, а частка домогосподарств, які виробляють продукцію рослинництва, зменшилась, як і площа оброблюваних земель (ФАО, 2017 рік, Оцінювання соціально-економічного впливу та потреб, Донецька та Луганська області – Україна). І все ж, після таких джерел доходів, як пенсії, соціальні виплати та заробітки від поденної праці, продаж сільськогосподарської продукції є важливим «рятувальним колом» для багатьох сільських

домогосподарств; сільське господарство є скоріше додатковим, ніж основним, джерелом доходів.

Додаткове обстеження, яке проводилось тільки на ПУТ, продемонструвало, що хоча для багатьох домогосподарств головним джерелом доходів є пенсії, для 5,5% домогосподарств основним джерелом доходів є фермерська діяльність (трохи більше, ніж частка домогосподарств, які покладаються на допомогу ВПО як на основне джерело доходів). Літні жителі рідше покладаються на сільське господарство. Лише 2,3% з них покладаються на фермерську діяльність як на основне джерело доходів, що є практично таким самим показником, як і кількість тих, хто покладається на доходи членів сім'ї (2,7%) (Організація «HelpAge International», 2018 рік, Підтримка у сфері захисту у надзвичайній ситуації постраждалих внаслідок конфлікту жінок і чоловіків похилого віку на ПУТ Донецької та Луганської областей. Базовий звіт, стор. 10).

Існує лише обмежена інформація щодо конкретної участі жінок у веденні сільського господарства на територіях, які постраждали внаслідок конфлікту. Проте дослідження ФАО свідчить про те, що на всіх досліджених територіях жінки виконують трохи більший обсяг загальної сільськогосподарської праці (там само, стор. 29). Ця модель відповідає в цілому способам ведення фермерського господарства, за яких існує розподіл праці в залежності від статі і жінки та чоловіки виконують конкретні задачі. Крім того, слід мати на увазі, що більшість фермерських господарств, з дослідження ФАО, обробляли свою землю вручну, а отже жінки можуть зазнавати особливо важкого навантаження, тим більше якщо зважити, що жінки-фермерки зазвичай поєднують сільськогосподарську працю з виконанням інших домашніх обов'язків.

4.4. Депривації та проблеми під час отримання послуг та соціального захисту

Дослідження свідчать про те, що пенсії є найважливішим джерелом доходів домогосподарств у постраждалих регіонах. У межах одного з обстежень, проведеного на ПУТ, було встановлено, що практично всі домогосподарства і у Донецькій, і у Луганській областях визначають пенсії як основне джерело доходів (Організація «HelpAge International», 2018 рік, Підтримка у сфері захисту у надзвичайній ситуації постраждалих внаслідок конфлікту жінок і чоловіків похилого віку на ПУТ Донецької та Луганської областей. Базовий звіт, стор. 10). Дані обстеження REACH підтвердили,

що 99% голів домогосподарств (як чоловіків, так і жінок) отримують пенсії або інші соціальні виплати від уряду.

Люди, які проживають на постраждалих внаслідок конфлікту територіях, стикаються з низкою проблем під час здійснення доступу до базових зручностей та послуг. Наприклад, часті випадки закриття переходів на лінії розмежування «ускладнюють доступ до шкіл, лікарень, робочих місць та магазинів» для мешканців цих територій, а також заважають важливим службам, наприклад «машинам швидкої допомоги, ремонтникам та працівникам гуманітарних організацій ... потрапити до багатьох прифронтових сіл, закритих для руху транспорту невійськового призначення» (Міжнародна кризова група, 2018 рік, «Ми нікому не потрібні»: відчуження цивільного населення на сході України, стор. 21). Люди, які проживають у селах на ПУТ, уздовж лінії розмежування, стикаються з обмеженнями свободи пересування. Крім того, надходили повідомлення про грабiж майна та продуктів харчування з сільських будинків.

Доступ до громадського транспорту є різним і може бути більш обмеженим для певних груп населення. В ході обстеження REACH було встановлено, що переважна більшість опитаних жінок та чоловіків проживає в межах одного кілометра від зупинок громадського транспорту. В той же час, той факт, що очолювані жінками домогосподарства є дещо біднішими, відбивається у даних щодо найчастіше використовуваних способів пересування. Зокрема, жінки найчастіше користуються такими способами пересування: користуються громадським транспортом (59,6%), пересуваються пішки (26,2%), користуються власним автомобілем (8,0%). Хоча загалом чоловіки користуються такими самими способами пересування, вони значно частіше користуються власними автомобілями; найчастіше чоловіки користуються такими способами пересування: користуються громадським транспортом (44,6%), пересуваються пішки (24,6%), користуються власним автомобілем (20,4%). Вік також може бути фактором, який впливає на доступність громадського транспорту, і люди похилого віку у сільській місцевості переважно ізольовані від базових зручностей.

Що стосується зручностей у домогосподарствах, то дані дослідження REACH дозволяють припустити, що занепокоєння викликають як питання енергії для опалення у домогосподарствах, так і питання водопостачання і санітарії. Лише 18,9% опитаних жінок і 15,4% опитаних чоловіків покладаються на систему централізованого тепlopостачання.

І очолювані жінками, і очолювані чоловіками домогосподарства покладаються на однакові альтернативні джерела енергії для опалення, практично рівною мірою: по-перше, на природний газ, по-друге, на вугілля, а потім на дрова. Можливо, жінкам, що проживають на постраждалих внаслідок конфлікту територіях, важче збирати дрова для палива, але дані цього обстеження ані підтверджують, ані спростовують це припущення. Проте існують гендерні розриви стосовно того, чи мають очолювані жінками та очолювані чоловіками домогосподарства достатні запаси палива для опалення своїх домівок. В ході обстеження REACH 29,0% опитаних жінок і лише 14,1% опитаних чоловіків повідомили, що наявні запаси палива є недостатніми. Крім того, 15% жінок та 12% чоловіків повідомили, що протягом попередніх трьох місяців стикалися з ситуацією недостатнього опалення. З урахуванням того, що середня вартість опалення протягом 2018-2019 років була практично однаковою для очолюваних жінками та очолюваних чоловіками домогосподарств, висновки щодо достатності опалення дозволяють припустити, що очолювані жінками домогосподарства є зазвичай біднішими. Про те, що їм не вистачало грошей на оплату палива для опалення, повідомило більше опитаних жінок (75,3%), ніж опитаних чоловіків (62,4%).

Хоча практично всі респонденти обстеженні REACH мають доступ до проточної води у своїх домівках, менша кількість очолюваних жінками домогосподарств не має доступу до централізованої каналізаційної системи (33,6% очолюваних жінками домогосподарств, порівняно з 28,1% очолюваних чоловіками домогосподарств).

Лінія розмежування ізолює значну частину населення від важливих та густонаселених міських поселень на НПУТ, внаслідок чого населення ПУТ реально втратило родинні зв'язки, можливості для заробітку та доступ до базових послуг. Деякі послуги, важкодоступні або більше не доступні, мають дуже важливе значення для жінок. Експерти з гендерних питань зазначили, зокрема, послуги кризових центрів та притулків для жінок, які постраждали від гендерно зумовленого насильства. Вважається, що особливо уразливими є жінки, які живуть з ВІЛ у сільській місцевості поблизу лінії розмежування та у районах, що постраждали внаслідок конфлікту. (ООН Жінки, 2017 рік, Нікого не залишити осторонь, стор. 47). Внаслідок конфлікту підвищуються ризики, пов'язані з передачею ВІЛ у громадах ВПО, для постраждалих від сексуального насильства та економічно залежних жінок із групи ризику (надходили повідомлення про те, що уразливі жінки, які проживають у селах та селищах

міського типу поблизу лінії розмежування, вдаються до ризикованої практики, наприклад займаються «комерційним сексом» в обмін на їжу, алкоголь або гроші)²⁶. У сільській місцевості надається дуже обмежений обсяг послуг з реабілітації та зменшення шкоди.

4.5. Бідність та механізми її подолання

Внаслідок економічної кризи та обмеженості можливостей отримання доходу багато домогосподарств на постраждалих від конфлікту територіях є малозабезпеченими. Окрім відмінності у рівні доходів, виявленої у вищезгаданому обстеженні REACH, очолювані жінками домогосподарства частіше, ніж очолювані чоловіками домогосподарства, мають борги (24,5% очолюваних жінками домогосподарств та 15,4% очолюваних чоловіками домогосподарств повідомили, що на момент проведення обстеження мали борги).

Опитані жінки і чоловіки використовують однакові механізми виживання, у тому числі: скорочення витрат на основні послуги в сфері охорони здоров'я (32% респондентів REACH), використання заощаджень (16%), позичання або придбання продуктів харчування у кредит (11%), продаж майна домогосподарства (7%), виконання незаконної роботи або роботи, пов'язаної з високим ступенем ризику (3%).

Крім того, малозабезпечені домогосподарства стикаються з ситуацією відсутності продовольчої безпеки. Дані дослідження свідчать про те, що, порівняно з очолюваними чоловіками домогосподарствами, очолювані жінками домогосподарства більшою мірою страждають через недостатнє споживання продуктів харчування. Ці відмінності навіть більш очевидні для домогосподарств на НПУТ та у так званих «буферних зонах». За оцінками Всесвітньої продовольчої програми ООН, у цих регіонах в 6% очолюваних жінками домогосподарств спостерігається низький рівень споживання продуктів харчування, для порівняння – такі показники спостерігаються у 1,9% очолюваних чоловіками домогосподарств. На підконтрольних уряду територіях у 2,3% очолюваних жінками домогосподарств та 0,8% очолюваних чоловіками домогосподарств відмічається низький рівень споживання продуктів харчування (Всесвітня

продовольча програма, Офіс в Україні, 2016 рік, Оновлена інформація щодо стану продовольчої безпеки, стор. 4). Крім того, в очолюваних жінками домогосподарствах на непідконтрольних уряду територіях частіше, ніж у очолюваних чоловіками домогосподарствах, спостерігається майже недостатній рівень споживання продуктів харчування. Аналогічні гендерні відмінності спостерігаються також серед ВПО на ПУТ.

За результатами обстеження REACH виявлено аналогічну гендерну модель стосовно відсутності продовольчої безпеки та механізмів її подолання. Протягом семи днів, які передували обстеженню REACH, 93% очолюваних жінками домогосподарств та 89% очолюваних чоловіками домогосподарств не мали достатньої кількості продуктів харчування або грошей для їх придбання та мусили покладатися на менш бажані, дешевші продукти харчування. До заходів з пом'якшення наслідків відсутності належного харчування вдавалося більше опитаних жінок, ніж чоловіків, при цьому майже у двох третинах очолюваних жінками домогосподарств зменшували обсяги споживання їжі. У очолюваних чоловіками домогосподарствах частіше, ніж у очолюваних жінками домогосподарствах, споживається м'ясо (3,9 днів на тиждень, порівняно з 3,2 днів), але щодо всього іншого, в цілому, домогосподарства повідомили, що до їхнього раціону входять переважно крупи (які вони їдять більшість днів), після чого за частотою вживання слідують коренеплоди та інші овочі, а потім фрукти.

Дані інших досліджень свідчать про те, що рівні споживання продуктів харчування в домогосподарствах у сільській місцевості є вищими, а обсяги витрат на продукти харчування нижчими, що пояснюється, в першу чергу, тим, що ці домогосподарства мають кращий доступ до землі, а отже мають змогу використовувати власну продовольчу продукцію (Всесвітня продовольча програма, Офіс в Україні, 2016 рік, Оновлена інформація щодо стану продовольчої безпеки, стор. 7, 10). Однак, такий стан речей може бути нестабільним та великою мірою залежить від сезону і наявності в домогосподарстві відповідних працівників для роботи на земельній ділянці.

Дані обстеження REACH продемонстрували, що жінки та чоловіки вдаються до однакових стратегій подолання нестачі теплової енергії. Зокрема, вони опалюють домівки лише декілька годин на день, підтримують мінімальну температуру та економно використовують паливо. Згідно з даними ще одного дослідження, присвяченого становищу літніх людей на постраждалих внаслідок конфлікту територіях,

²⁶ Див., наприклад, Спеціальна моніторингова місія ОБСЄ в Україні, 2018 рік, Тематичний звіт, Гендерні аспекти моніторингової діяльності СММ.

Таблиця 7: Заходи для подолання відсутності продовольчої безпеки, з розподілом за статтю голови домогосподарства

Вжиті заходи	Очолювані жінками домогосподарства (%)	Очолювані чоловіками домогосподарства (%)
Зменшення розміру порцій	62	51
Зменшення кількості прийомів їжі на день	31	22
Зменшення обсягів споживання їжі дорослими задля забезпечення їжею дітей	13	10

Джерело: Дані обстеження REACH, 2019 рік.

встановлено, що жителі сільської місцевості мають більш обмежений доступ до палива, ніж жителі міської місцевості. Коли люди похилого віку у сільській місцевості не можуть придбати достатню кількість палива, вони позичають гроші, мінімізують свої витрати на інші потреби, звертаються до родичів або друзів по допомогу, зменшують використання твердого палива до мінімально необхідної кількості або переїжджають на зиму жити до дітей у міські поселення (Організація «HelpAge International», 2018 рік, Підтримка у сфері захисту у надзвичайній ситуації постраждалих внаслідок конфлікту жінок і чоловіків похилого віку на ПУТ Донецької та Луганської областей. Базовий звіт, стор. 18).

4.6. Безпека та гуманітарна допомога

Обстеження REACH проводилось у 20-кілометровій зоні уздовж лінії розмежування (з підвибіркою респондентів з 5-кілометрової зони), де безпека та гуманітарні потреби є важливими проблемами. Значні ризики в сфері безпеки, пов'язані з триваючим конфліктом, становлять регулярні артилерійські обстріли та боєприпаси, що не вибухнули (наприклад, наземні міни або бомби), які призводять до виникнення жертв серед цивільного населення, значного пошкодження важливої інфраструктури та обмеження пересування. Крім того, триваючий конфлікт обумовлює необхідність надання постійного захисту місцевому населенню, що сприяє збільшенню обсягів гуманітарних потреб у зонах уздовж лінії розмежування.

Відповідно до результатів обстеження, 60% жінок та чоловіків повідомляють про те, що їх непокоять певні моменти щодо безпеки. Жінки та чоловіки трохи по-різному ранжують моменти, які викликають у них занепокоєння: жінки переважно занепокоєні через військову присутність (21% опитаних жінок, але 18%

опитаних чоловіків), диких тварин або бродячих собак (19% жінок та 14% чоловіків), артилерійські обстріли (16% опитаних жінок, але 18% опитаних чоловіків) та обстріли зі стрілецької зброї (15% жінок, але цей момент викликав найбільше занепокоєння у чоловіків (20%)). Слід зазначити, що у відповідності до методології обстеження респондентам пропонували обрати момент, який викликає у них занепокоєння з приводу безпеки, з декількох варіантів; це були не відкриті запитання. Отже, можливо, у цьому обстеженні не знайшли належного відображення інші моменти, які викликають занепокоєння.

Наприклад, надходили повідомлення про те, що жінки піддаються сексуальному та гендерно зумовленому насильству на контрольно-пропускних пунктах (Е. Дюбан, 2017 рік, Звіт про гендерний аналіз, USAID/Україна, стор. 93), внаслідок чого підвищуються ризики, пов'язані з подорожами. Чоловіки також можуть страждати від переслідування та насильства на контрольно-пропускних пунктах, але випадки ГЗН трапляються набагато рідше. 8% жінок та 7% чоловіків, опитаних в ході обстеження REACH, доводиться проходити через контрольно-пропускні пункти/перетинати лінії розмежування, аби отримати послуги в галузі освіти, зайнятості, охорони здоров'я, дістатися до ринків та отримати соціальні виплати тощо. Відносно невелика кількість респондентів, які проїжджають через контрольно-пропускні пункти, може також пояснити зазначені ними конкретні моменти, які викликають у них занепокоєння щодо безпеки.

У якості позитивного моменту слід зазначити, що менше 10% і жінок, і чоловіків повідомили про те, що жодні з вищезгаданих проблем в сфері безпеки не впливають на доступ їхніх домогосподарств до послуг або роботи. Крім того, 37,9% жінок та 40,4% чоловіків, які взяли участь у обстеженні REACH, вважають, що ситуація в сфері безпеки

покращилась за останні два роки, хоча близько 60% респондентів з кожної групи не помітили змін на краще або на гірше.

Майже чверть (21%) респондентів з очолюваних жінками домогосподарств (для порівняння – 18% респондентів з очолюваних чоловіками домогосподарств) повідомили, що отримували гуманітарну допомогу протягом останніх 12 місяців. Ці цифри контрастують з даними щодо потреб, які озвучили респонденти обстеження REACH: 39,4% жінок та 34,7% чоловіків відповіли, що потребують допомоги. Щодо цього моменту, доцільно зазначити, що хоча гендерна різниця є невеликою, її можна пояснити як більш низьким обсягом сукупного доходу домогосподарства в очолюваних жінками домогосподарствах, так і більш обмеженими можливостями для покращення їхньої фінансової ситуації. Для більшості домогосподарств

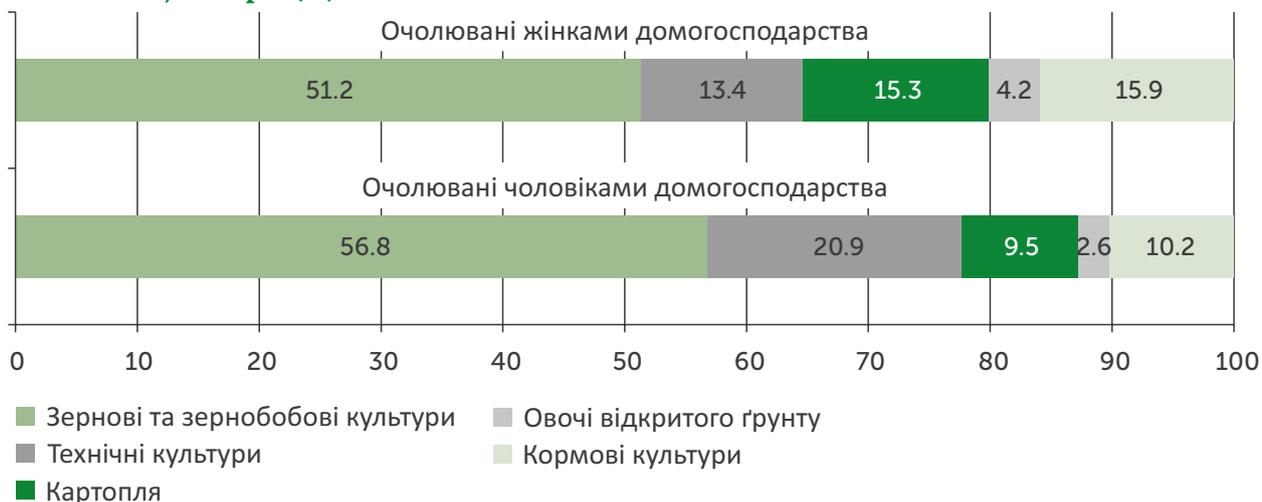
основним видом гуманітарної допомоги, яку вони отримують, є продовольчі товари (71% домогосподарств), засоби гігієни (23%) та товари медичного призначення (10%). Тим не менш, і очолювані жінками домогосподарства, і очолювані чоловіками домогосподарства озвучили потребу в отриманні допомоги у вигляді додаткових продуктів харчування та грошових коштів. У той же час, жінки визначили як пріоритетні напрями отримання засобів гігієни та товарів медичного призначення, а чоловіки більш важливою потребою назвали паливо. І нарешті, корисним висновком обстеження REACH були дані щодо того, що трохи більше 14% жінок і чоловіків зазначили, що з ними консультувалися щодо їхніх потреб у гуманітарній допомозі. Цей висновок свідчить про застосування позитивних напрацювань, оскільки часто потребам жінок не приділяється достатньої уваги під час надання гуманітарної допомоги..

5. Гендерні аспекти сільського господарства та життєдіяльності сільського населення

Як відзначається у інших розділах цієї доповіді, в Україні не проводився сільськогосподарський перепис, який надав би більше деталей щодо гендерних розривів у продуктивності сільського господарства, гендерних відмінностей у способах ведення фермерського господарства, різниці у доступі до ресурсів, відмінностей у обсягах врожаю сільськогосподарських культур або навіть щодо місця жінок та чоловіків у ланцюгах вартості сільськогосподарської продукції. Натомість, наведені у наступному розділі дані стосуються сільських домогосподарств та представлені з розподілом за статтю голови домогосподарства. Ці дані отримані в результаті обстеження у 2020 році, в ході якого

використовувалась вибірка розміром понад 28 500 сільських домогосподарств (0,6% всіх сільських домогосподарств), та наводяться з розподілом за очолюваними чоловіками та очолюваними жінками домогосподарствами. Результати цього обстеження використовуються в цьому розділі для надання уявлення про гендерно зумовлені моделі щодо сільськогосподарського виробництва та доступу сільських домогосподарств до основних виробничих ресурсів. За наявності, наводиться інформація щодо способів ведення фермерського господарства. Проте, вкрай важливі деталі щодо гендерних моделей комерційної фермерської діяльності відсутні внаслідок дуже обмеженої кількості досліджень у цій сфері.

Діаграма 18: Структура сільськогосподарських культур на посівних площах сільських домогосподарств, очолюваних жінками, та сільських домогосподарств, очолюваних чоловіками, 2020 рік (%)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2019 році».

Таблиця 8: Обсяги врожаю та продажу обраних сільськогосподарських культур в розрахунку на 100 домогосподарств, очолюваних жінками, та 100 домогосподарств, очолюваних чоловіками (2019 рік)

Категорії сільськогосподарських культур	На 100 домогосподарств, очолюваних жінками		На 100 домогосподарств, очолюваних чоловіками	
	Обсяг врожаю (у центнерах)	Обсяг продажу (у центнерах)	Обсяг врожаю (у центнерах)	Обсяг продажу (у центнерах)
Зернові та зернобобові культури	1 302,90	544,47	2 316,99	1 231,13
Технічні культури:				
Цукровий буряк	3,01	3,01	3,74	3,74
Соняшник	143,23	115,55	402,03	344,78
Картопля	1 513,72	28,00	1 799,67	58,54
Овочі відкритого ґрунту	465,38	21,28	499,43	35,38
Баштанні культури	68,82	--	118,16	--
Кормові культури:		4,91		7,30
Кормові коренеплоди	373,98	--	482,77	--
Сіно	420,07	--	452,11	--
Фрукти	204,43	52,84	212,36	54,11
Ягоди	14,40	5,06	13,80	3,81

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості у 2019 році».

5.1. Рослинництво та плодовоовочівництво

Продукція рослинництва становить до 79,1% загального обсягу продукції сільського господарства України та включає широке розмаїття продукції, переважно зернові та зернобобові культури, технічні культури (олійні культури, соняшник, цукровий буряк), культури плодові та ягідні, виноград, а також картоплю, овочі, фрукти, ягоди та баштанні культури (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Сільське господарство України 2019», стор. 45).

Відповідно до даних обстеження сільських домогосподарств, очолюваних жінками домогосподарства в середньому мають меншу частку ріллі, ніж очолювані чоловіками домогосподарства; крім того, очолювані жінками домогосподарства мають вищий відсоток незасіяної ріллі. Щодо використання земель, то дані демонструють, що очолювані жінками та очолювані чоловіками домогосподарства обирають різні варіанти сільськогосподарських культур. Основна відмінність полягає у тому, що в очолюваних

жінками домогосподарствах значно менша частка землі засіяна технічними культурами (13,4% засіяних земель у очолюваних жінками домогосподарствах та 20,9% засіяних земель у очолюваних чоловіками домогосподарствах), але більша частка землі відводиться під кормові культури (див. далі Діаграму 18). Імовірно, і технічні, і зернові культури мають вищу ринкову вартість, ніж кормові культури.

Крім того, існують гендерні відмінності щодо врожаїв у очолюваних жінками та очолюваних чоловіками домогосподарствах (під час порівняння ваги зібраного врожаю [у центнерах²⁷] на 100 домогосподарств) та щодо обсягів продажу сільськогосподарської продукції сільськими домогосподарствами. У 2019 році в очолюваних жінками домогосподарствах зібрано менші обсяги врожаю (у центнерах) за всіма позиціями, окрім одної (ягоди), із переліку з 18 сільськогосподарських культур, за якими наявні дані. Найбільша різниця у обсягах врожаю спостерігається за зерновими

²⁷ Центнер – це метрична одиниця виміру маси, яка використовується у деяких пострадянських країнах. 1 центнер дорівнює 100 кілограмам.

та зернобобовими культурами та соняшником. Аналізуючи обсяги продажу продукції, виробленої сільськими домогосподарствами, можна зазначити, що в очолюваних жінками домогосподарствах менші обсяги продажу за всіма видами продукції, за якими зібрані дані. Див. наведену далі Таблицю 8.

Звичайно, логічно припустити, що менші обсяги продажу є наслідком менших обсягів врожаю, але на сільськогосподарське виробництво очолюваних жінками домогосподарств можуть впливати і інші фактори, наприклад те, чи мають жінки рівний доступ до сільськогосподарських матеріалів (таких як добрива), холодильних сховищ або ринків.

Жінки та чоловіки мають різні обов'язки у домогосподарствах та сімейних фермерських господарствах, які займаються рослинництвом та плодоовочівництвом. Чоловіки «зазвичай орієнтуються на вирощування пшениці, кукурудзи та соняшнику – культури, які засіваються на більших площах... [а] жінки зазвичай займаються плодоовочівництвом та вирощуванням трав» (Компанія «Chemonics International Inc.», 2013 рік, Гендерний аналіз: можливості зміцнення сімейних фермерських господарств та сільськогосподарський сектор України, стор. 27). Праця із виробництва, збору та продажу сільськогосподарських культур також розподіляється з урахуванням гендерних ознак. Жінки виконують переважно ручну працю, у тому числі такі задачі, які переважно виконуються вручну або частково із застосуванням технічних приладів: культивування, щеплення кукурудзи, посадка, прополка та догляд за овочами на полях, збирання швидкозростаючих овочів, удобрення ґрунту, посадка та збирання ягід, збирання та вирощування трав, підготовка стільників та фасування меду. Праця чоловіків, пов'язана із сільськогосподарськими культурами, зазвичай стосується виконання механізованих задач, наприклад: підготовка землі для посівів, оранка та посадка кормових культур, збирання зерна та кукурудзи за допомогою комбайнів, збирання та скиртування сіна, транспортування та розкидання гною, а також транспортування продукції на ринки (там само).

У сфері рослинництва набагато більша частина ланцюга вартості створюється за рахунок обов'язків чоловіків, і їхні обов'язки передбачають більш важливу роль у управлінні та прийнятті рішень. Саме вони частіше за все контролюють роботу співробітників на місцях і переважно працюють з оптовими торговцями і домовляються про ціни, оскільки несуть головну відповідальність за збирання польових культур (Т. Роббінс і Ю. Галусян. 2017 рік. Гендерний аналіз. Проект USAID

«Підтримка розвитку сільського господарства та сільських територій» (ARDS), стор. 15). Хоча жінки відіграють важливі ролі у рослинництві та плодоовочівництві, вони можуть не мати таких самих можливостей для впливу на рішення щодо способів ведення фермерського господарства, наприклад щодо придбання устаткування, яке зменшило б їхнє робоче навантаження, або щодо інновацій (наприклад, у органічних способах ведення фермерського господарства або уведення нових сільськогосподарських культур). Також важливо і те, аби організації, які надають допомогу у сфері розвитку (наприклад, ФАО) та підтримують розвиток сімейних фермерських господарств, забезпечили включення до програмних пріоритетів заходів щодо тих культур, до вирощування яких більшою мірою залучені жінки.

5.2. Тваринництво та продукція тваринництва

Виробництво продукції тваринництва становить 20,9% загального обсягу загального обсягу продукції сільського господарства та включає вирощування сільськогосподарських тварин, виробництво молочної продукції та яєць, вовни та іншої продукції тваринництва (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Сільське господарство України 2019», стор. 45).

Очолювані жінками та очолювані чоловіками сільські домогосподарства однаково часто володіють худобою: 65% очолюваних жінками домогосподарств та 66% очолюваних чоловіками домогосподарств. Проте, очолювані жінками домогосподарства рідше володіють певними конкретними видами худоби (корови, свині, вівці та коні, наприклад). Див. наведену далі Таблицю 9.

В очолюваних жінками домогосподарствах спостерігаються нижчі рівні виробництва продуктів тваринного походження, розраховані в середньому на домогосподарство.

Як і у випадку з іншими видами фермерської діяльності, жінки та чоловіки виконують різні завдання у тваринництві. Наприклад, жінки відіграють особливо активну роль у виробництві молочної продукції та виконують більшість роботи, пов'язаної з доїнням корів та доглядом за коровами (підготовка до доїння, доїння декілька разів на день, обробка молока, вигін корів на пасовище, нагляд за випасанням тварин, догляд до та після отелення, а також ведення обліку), в той час як чоловіки зазвичай несуть відповідальність за транспортування та механізовану працю

Таблиця 9: Володіння худобою у сільській місцевості, з розподілом за домогосподарствами, очолюваними жінками, та домогосподарствами, очолюваними чоловіками (2020 рік)

	Очолювані жінками домогосподарства	Очолювані чоловіками домогосподарства
Домогосподарства, в яких є худоба (%)	59,9	64,9
У тому числі (%)		
Велика рогата худоба	24,0	32,9
Корови	23,4	31,9
Свині	30,8	44,7
Вівці	0,4	1,1
Кози	6,1	4,9
Коні	3,0	6,2
Кролі	4,1	4,9
Птиця	97,2	96,1
Бджоли	0,7	2,0

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2019 році», стор. 8.

(наприклад, транспортування молока, доставка кормів та води, видалення гною, транспортування корів для спаровування / штучного запліднення та придбання великої рогатої худоби) (Компанія «Chemonics International Inc.», 2013 рік, Гендерний аналіз: можливості зміцнення сімейних фермерських господарств та сільськогосподарський сектор України, стор. 28). Виробництво молочної продукції міцно асоціюється з «жіночою роботою», і тому обов'язки жінок та їхня участь у цьому виді тваринництва можуть бути не характерні для інших видів тваринництва. Насправді, молочні кооперативи визначені як єдині формальні організації, у роботі яких беруть участь жінки-фермерки.

Таблиця 10: Виробництво продуктів тваринного походження в розрахунку на 100 домогосподарств, очолюваних жінками, та 100 домогосподарств, очолюваних чоловіками (2019 рік)

Категорія продуктів тваринного походження	На 100 домогосподарств, очолюваних жінками	На 100 домогосподарств, очолюваних чоловіками
молоко (у центнерах)	960,1	1 320,3
у тому числі коров'яче молоко	932,1	1 294,9
яйця (у тисячах штук)	81,1	84,4
у тому числі курячі яйця	80,7	84,1
вовна (у кілограмах)	3,0	8,3

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості у 2019 році», стор. 8.

5.3. Рибне господарство та аквакультура

Міністерство аграрної політики та продовольства характеризує рибне господарство як сферу потенційного розвитку, але також як галузь, яка потребує значної модернізації та інвестицій, що в свою чергу призведе до створення робочих місць у галузі.

Рибальство вже давно є важливим джерелом продовольства та доходу для громад, які проживають на узбережжі, але для цього оцінювання не вдалося знайти дані щодо поточних рівнів зайнятості у рибному господарстві та у секторі аквакультури або щодо ролей жінок та чоловіків у цій галузі. За повідомленням ФАО, у секторі виробництва рибної продукції працює 31 000 осіб, у секторі аквакультури – 12 000 осіб, у сфері обробки – 2 000 осіб; проте, ці цифри є оцінками 2001 року (ФАО, 2004 рік, Профіль країни: рибне господарство та аквакультура, Україна, стор. 2). Вочевидь, жінки в Україні беруть більшу участь в роботі сектора аквакультури, ніж у деяких сусідніх східноєвропейських країнах, про що свідчить той факт, що у 2006 році жінки становили орієнтовно 20% працівників у секторі аквакультури (ФАО, 2006 рік, Стан світової аквакультури, стор. 102). До того ж, рибальство та рибництво є одним з нечисленних секторів економіки, у якому, за оцінками, практично не має розриву у оплаті праці жінок та чоловіків, а у 2008 році середня заробітна плата жінок була трохи вищою за середню заробітну плату чоловіків (Г. Чепурко, 2010 рік, *Гендерна рівність у світі праці в Україні*, стор. 13).

В секторах рибного господарства та аквакультури країн світу відзначається чітка гендерна сегрегація. Чоловіки становлять переважну більшість працівників, зайнятих у безпосередньому вилові, а жінки в основному беруть участь у вторинних

видах діяльності, наприклад у виробництві рибної продукції після вилову, обробці та, часто, у дрібній торгівлі. Жіноча праця переважно обмежується цими ланками ланцюга вартості, і жінки відіграють невелику роль як власники рибних фермерських господарств або переробних заводів. Необхідно провести додаткові дослідження з метою виявлення гендерних відмінностей у різних підсекторах рибного господарства та аквакультури, у тому числі у секторах комерційного рибництва, обробки риби та наукової роботи.

5.4. Лісове господарство

В Україні понад 10 мільйонів гектарів лісів та лісовкритих площ, що становить 17,7% загальної території країни (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Україна у цифрах 2019», стор. 4). Більшість лісів вважається державною власністю, і контроль за їх використанням здійснює Державне агентство лісових ресурсів України, якому підпорядковуються державні лісові господарства, що управляють землями лісогосподарського призначення. Державні лісові господарства управляють діяльністю у сфері заготівлі деревини, а також видають дозволи та укладають контракти з лісозаготівельними фірмами.

Ліси надають громадам, які проживають неподалік, важливі побічні ресурси, не пов'язані з деревиною, наприклад ягоди та гриби. Хоча членам громади не дозволяється заготовляти деревину або дрова без відповідного дозволу, вони можуть збирати невеликі гілки дерев та недеревинні продукти для власного споживання (Т. Жила та ін., 2014 рік, Дослідження залежності місцевого населення від послуг лісових екосистем у сільській місцевості України, на основі дослідження ситуації у Розточчі, Закарпатті та Поліссі, стор. 5).

Відсутність даних з розподілом за статтю щодо формальної зайнятості жінок та чоловіків у лісогосподарському секторі ускладнює визначення основних гендерних аспектів, пов'язаних з лісовим господарством або управлінням ним. У 2010 році жінки становили лише 12% працівників лісогосподарського сектору (ФАО, 2014 рік, Глобальне оцінювання лісових ресурсів, Звіт по країні: Україна, стор. 70). Однак, ця сукупна цифра не особливо корисна для розуміння різних форм зайнятості у цьому секторі. Традиційно жінки не дуже добре представлені у деревообробних компаніях, і у лісогосподарському секторі вони переважно виконують адміністративну роботу (наприклад, ведуть бухгалтерський облік),

працюють у лісових розсадниках чи ведуть дослідницьку роботу. Інформаційні матеріали щодо однієї з областей України надають приклад моделей зайнятості жінок: більше 1 600 працівників 11 державних підприємств лісового господарства Вінницької області, 280 з них – жінки, що становить близько 17% (Пресслужба Вінницького національного аграрного університету, 2019 рік, «Жіноче обличчя лісового господарства Вінниччини»). Щодо зайнятості на цих 11 державних підприємствах лісового господарства, тільки дві жінки працюють на найвищих посадах – одна жінка працює на посаді головного лісничого і ще одна жінка працює на посаді лісничого, але є також декілька жінок, які працюють помічниками лісничого, старшими майстрами лісу та інженерами з лісових культур. Найбільше жінки представлені серед бухгалтерів та економістів (зокрема, 49 з 50 бухгалтерів та 7 з 12 головних бухгалтерів є жінками) або у кадрових службах (як інспектори з кадрів) (там само). Одна з причин, через яку жінки не працюють на тих видах робіт у лісовому господарстві, які потребують важкої фізичної праці (наприклад, вирубка деревини, керування тракторами або полювання), є наслідком правових заборон щодо найму жінок на певні види робіт, які передбачають підймання важких речей або небезпечні умови праці, до яких включається і розкрій пиломатеріалів, і вирубка дерев тощо²⁸. Перелік заборонених робіт сам по собі є відображенням гендерних стереотипів щодо видів робіт, які підходять для жінок та чоловіків.

Хоча жінки не відіграють надто помітної ролі на лісогосподарських підприємствах, вони іншим чином беруть участь у діяльності, пов'язаній з лісовим господарством. Сільські громади, які проживають біля лісів, дуже залежать від лісогосподарської продукції як джерела доходів. За результатами дослідження ситуації домогосподарств у трьох регіонах західної України встановлено, що дохід від лісу становить 5% заробітків домогосподарств, які взяли участь в обстеженні (переважно доходи від продажу різноманітних ягід, після чого за обсягом доходу слідує продаж грибів, гілок дерев та дров); ще 3% доходу домогосподарства отримують від торгівлі та підприємницької діяльності, наприклад від теслярських робіт (Т. Жила та ін., 2014 рік, Дослідження залежності місцевого населення від послуг лісових екосистем у сільській місцевості України, на основі дослідження ситуації у Розточчі,

²⁸ В англомовному середовищі ця професія загальновідома як «lumberjack» [лісоруб] – ознака поширеної точки зору про те, що це «чоловіча робота».

Закарпатті та Поліссі, стор. 5). Більшість доходів від лісу отримується завдяки ягодам, які сільські жителі збирають на продаж та для споживання у домогосподарстві. У деяких регіонах селяни продають удвічі більше лісових продуктів, ніж споживають, а у інших – люди більше залежать від лісових продуктів для забезпечення власних потреб (там само, стор. 35-37). Хоча сільські домогосподарства отримують більше доходу від сільського господарства (продаж картоплі, овочів та фруктів), зберігається стабільна залежність населення від збору лісових продуктів, оскільки ця робота видається менш вимогливою, ніж сільське господарство, з точки зору часу, зусиль та інвестицій, а також оскільки на лісові продукти існує постійний попит (стор. 7).

Серед осіб, які отримують доходи від лісових продуктів, існує гендерний розподіл. Ягоди (переважно чорниця) збирають жінки та дівчата-підлітки. Гриби, гілки дерев та дрова збирають в основному чоловіки та хлопці, але жінки допомагають із збором грибів (там само, стор. 35). Інші продукти, наприклад деревні пагони, лікарські рослини, лишайник та березовий сік, збирають набагато рідше. Всі ці продукти необхідно збирати вручну та відносити на пункти збору, де вони продаються за готівку. Ця робота – сезонна та неформальна. Відповідно до даних вищезгаданого дослідження, ягоди є найпопулярнішим для збору лісовим продуктом з точки зору вартості, тобто вони приносять найбільше доходу. За даними однієї з оцінок, збирачі ягід можуть заробляти на день суми, еквівалентні 20-30 долларам США, у той час як середня місячна зарплата шкільного вчителя становить 80 долларів США (К. Браун та О. Мартинюк, 2016 рік, «Збиральництво Чорнобиля», журнал «Аеоп», 29 листопада 2016 року). Посередники також обмінюють продукти харчування та медикаменти на ягоди, особливо у селах, де немає місцевих магазинів та служб (там само).

5.5. Сільськогосподарські консультативні/дорадчі послуги та підготовка

Міністерству аграрної політики та продовольства доручено розробити та запровадити надання сільськогосподарських дорадчих послуг.

НУО «Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України» (НАСДСУ) була створена у 2003 році з метою сприяння покращенню добробуту сільського населення через підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок сільського населення та

сільськогосподарських товаровиробників. НАСДСУ є членською організацією, яка реалізує різноманітні освітньо-підготовчі програми (у тому числі програми дистанційного навчання), а також проводить дослідження, організує виставки, веде законопроектну та лобістську роботу. Існує багато фермерських та виробничих об'єднань, які можуть надати дорадчі послуги членам цих об'єднань. Крім того, низка міжнародних донорів підтримує проекти з надання технічної допомоги в цілях розвитку дорадчих та консультативних послуг, у межах яких увага переважно приділяється конкретним регіонам України.

Незважаючи на наявність відповідної системи, сільськогосподарські дорадчі служби України характеризуються як недостатньо розвинені в зв'язку з такими факторами: служби переважно не отримують достатнього фінансування; існує невелика кількість співробітників-консультантів, які зайняті повний робочий день; консультативні служби недостатньо орієнтовані на вирішення технічних та управлінських проблем, з якими фермерські господарства стикаються у конкурентному ринковому середовищі (О. Нів'євський та ін., 2013 рік, Огляд сільськогосподарської політики України, стор. 66).

У різних сільськогосподарських виробників – від суб'єктів агробізнесу до малих приватних фермерських господарств – різні технічні потреби і прогалини у знаннях, які існуючі служби не завжди задовольняють. Зокрема, значна кількість сільських домогосподарств, які ведуть фермерську діяльність на малих земельних ділянках, але не функціонують як комерційні фермерські господарства зазвичай виробляють певну кількість продукції для місцевих ринків. Їм конче необхідні консультативні послуги, орієнтовані на використання нових технологій, маркетинг та способи отримання позик. Але ця група домогосподарств також з найменшою вірогідністю зможе дозволити собі платне спеціалізоване консультування або підготовку (Інститут економічних досліджень та політичних консультацій, 2004 рік, Розвиток консультативних послуг в Україні, стор. 4).

Якщо потреби малих фермерських господарств у освіті та дорадчих послугах не задовольняються, це чинить особливий вплив на сільських жінок, які частіше управляють малими фермерськими господарствами або працюють на власних земельних ділянках домогосподарств. Насправді, дані обстеження становища сільських жінок свідчать про те, що деякі проблеми, з якими вони стикаються під час вирощування

сільськогосподарської продукції на продаж, пов'язані з обмеженістю їхніх технічних знань. Зокрема, жінки зазначили, що їм не вистачає інформації щодо того, як вести бізнес (18% респондентів), як максимізувати врожай (11% респондентів), щодо організації бізнесу (6%) та щодо заснування і реєстрації сільськогосподарських кооперативів (3%) (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 50). Відповідаючи на запитання про те, де вони отримують інформацію, яка може допомогти їм у сільськогосподарському виробництві, жінки найчастіше зазначали такі варіанти, як спеціалізовані публікації, спеціалізовані телепередачі та інтернет. Дуже мала частка жінок (5% або менше) консультувалася з професійними організаціями, відвідувала спеціалізовані конференції чи семінари або отримувала консультацію дистриб'юторських компаній; лише 1% опитаних жінок зазначили, що вони користуються консультаціями державних служб (там само, стор. 52). Варто зазначити, що третина опитаних жінок не надали відповіді на це питання, що, за тлумаченням дослідників, означало, що вони не користуються жодними із зазначених джерел інформації. Статистичні дані 2014 року дозволяють припустити, що лише 0,6% всіх жінок, які працюють у сфері сільського господарства, отримали будь-яку додаткову підготовку або перепідготовку після завершення своєї формальної освіти (Жіночі та правозахисні організації, об'єднані у ініціативу «Гендерна стратегічна платформа», 2016 рік, Альтернативна доповідь НУО по виконанню Україною Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, стор. 22).

Є декілька добрих прикладів донорських ініціатив, у межах яких особлива увага приділяється потребам жінок, зайнятих у сільському господарстві. У межах цих ініціатив забезпечується включення жінок до складу учасників загальних підготовчих програм, а також розробляються спеціальні види діяльності з розвитку потенціалу, призначені для жінок-фермерок²⁹.

Ще однією сферою, в якій консультативні послуги можуть відігравати важливу роль, є діяльність із проведення підготовки та інших заходів, спрямованих на вдосконалення практичних навичок сільського населення щодо започаткування малого бізнесу, не пов'язаного з сільськогосподарським

виробництвом, та управління ним. До таких видів бізнесу може відноситись переробка сільськогосподарської продукції або інші види господарської діяльності, які добре підходять для сільської місцевості (наприклад, зелений туризм) – в обох цих напрямках є можливості для збільшення масштабів зайнятості жінок.

5.6. Доступ до сільськогосподарських матеріалів

На момент проведення дослідження для цього оцінювання стосовно фермерських підприємств в Україні неможливо було знайти дані з розподілом за статтю щодо володіння важливими сільськогосподарськими ресурсами, наприклад обладнанням для фермерського господарства, посівним матеріалом, добривами, пестицидами та користування ветеринарними послугами. Офіційні статистичні дані щодо сільськогосподарської техніки, іригаційного обладнання або обладнання, яке використовується для роботи з худобою, наприклад, публікуються лише з розподілом за видом фермерського підприємства та не мають перехресних посилань на стать власника / керівника фермерського господарства.

Проте, у даних щодо частки сільських домогосподарств, які мають доступ до обраних матеріалів, зазначаються відмінності за статтю. Для певних ресурсів ці відмінності мінімальні, скоріше за все через те, що сільські домогосподарства, які обробляють власні земельні ділянки, зазвичай мають обмежений доступ до механізації та інновацій. В очолюваних чоловіками домогосподарствах частіше обробляють землю без плуга, а в очолюваних жінками домогосподарствах рідше використовують добрива та ветеринарні послуги. Див. наведену ділі Таблицю 11.

Те, що домогосподарства, очолювані жінками, у сільській місцевості рідше використовують санітарні перевірки якості молока є досить неочікуваним, особливо враховуючи, що майже чверть таких домогосподарств мають корів (див. таблицю 9) та виробництво молочних продуктів вважається традиційною роллю жінок-фермерів. Більш обмежене здійснення жінками санітарних перевірок може означати, що виконуються стандарти безпеки та гігієни, необхідні для продажу молока на ринку. Було б корисно мати додаткову інформацію про те, як недостатня кількість сільськогосподарських ресурсів та знань про ефективні практики з точки зору їх здатності продавати сільськогосподарську продукцію впливає на домогосподарства, очолювані чоловіками та жінками.

²⁹ Ці два приклади – проєкт «Агроінвест» (USAID) та проєкт «Розвиток плодоовочівництва в Україні» (Канадське Агентство Міжнародного розвитку).

Таблиця 11: Доступ до обраних матеріалів та ефективних способів роботи сільських домогосподарств, очолюваних жінками, та домогосподарств, очолюваних чоловіками, 2020 рік (%)

Домогосподарства, що використовують:	Очолювані жінками домогосподарства	Очолювані чоловіками домогосподарства
Мінеральні добрива	64,5	63,6
Органічні добрива	80,5	81,2
Засоби захисту рослин	83,1	81,9
Безплужний обробіток землі	7,2	8,2
Районовані сорти сільсько-господарських рослин	26,7	28,1
Сівозміну	63,2	63,7
Іригацію	3,9	5,0
Штучне запліднення тварин	10,0	13,6
Ветеринарні перевірки	39,3	46,5
Санітарний контроль якості молока	11,6	18,2

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2019 році», стор. 14.

5.7. Підприємницька діяльність

Стимулювання економічного зростання через підтримку приватного підприємництва, передусім розкриття потенціалу малих та середніх підприємств (МСП) та фізичних осіб-підприємців, є одним з пріоритетних завдань уряду України. І у Стратегії розвитку малого та середнього підприємництва в Україні на період до 2020 року, і у Плані заходів з реалізації цієї стратегії визнається важливість надання підтримки приватному бізнесу, який розташований у сільській місцевості.

Сприяючи розвитку приватного підприємництва можна активізувати розвиток сільських територій через підтримку малих та середніх підприємств-виробників сільськогосподарської продукції, розширення господарської діяльності, не пов'язаної з веденням фермерського господарства, та створення можливостей для працевлаштування сільського населення на приватних підприємствах або в якості фізичних осіб-підприємців.

У 2019 році в Україні налічувалось 1 941 625 зареєстрованих суб'єктів господарювання³⁰, і ця цифра включає як підприємства, так і фізичних осіб-підприємців. Насправді, фізичні особи-підприємці становлять 80,4% всіх суб'єктів господарювання. Підприємства, зайняті у сукупній галузі сільського, лісового та рибного господарства, становлять малу частину загальної кількості підприємств – 13,6% всіх підприємств (у тому числі великих, середніх та малих підприємств), і лише 1,6% всіх фізичних осіб-підприємців зайнято у сільському господарстві. Див. далі Таблиці 12 і 13.

Як і суб'єкти господарювання в Україні в цілому, більшість сільськогосподарських підприємств визначаються як мікропідприємства. 89,6% всіх суб'єктів господарювання (підприємства і фізичні особи-підприємці в сукупності) у галузі сільського, лісового та рибного господарства є суб'єктами мікрорівня.

Відсутність офіційних даних з розподілом за статтю щодо власників та керівників бізнесу заважає зрозуміти, як саме жінки представлені серед підприємців (як власники та керівники бізнесу). Крім того, гендерно специфічна інформація щодо бізнесу у сільській місцевості є обмеженою. Проте у інших джерелах даних, включаючи відкриті дані Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ЄДР), міститься деяка інформація щодо моделей господарської діяльності жінок, хоча вони і не надають повної картини щодо розміру підприємств, власниками та керівниками яких є жінки, їх видів діяльності чи прибутковості або відомостей щодо жінок, які працюють неформально у приватному секторі.

Офіційні дані свідчать про те, що жінки становлять менше ніж третину керівників підприємств. Станом на січень 2021 року із загальної кількості 1 395 448 юридичних осіб (зауважте, що ні усі юридичні особи є суб'єктами господарювання), жінки керують 29,2 % (Державна служба статистики України, 2021). Ці дані є майже ідентичними відкритим даним Єдиного державного Реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських організацій (ЄДРПОУ), в яких вказано, що жінки-керівники

³⁰ Класифікація підприємств в Україні здійснюється на підставі даних щодо середньої кількості працівників та річного обсягу доходу: фізичні особи-підприємці та мікропідприємства (0-10 працівників; обсяг доходу не перевищує 2 мільйонів євро); малі підприємства (10-50 працівників; обсяг доходу не перевищує 10 мільйонів євро); середні підприємства (51-250 працівників; обсяг доходу не перевищує 50 мільйонів євро); великі підприємства (понад 250 працівників; обсяг доходу перевищує 50 мільйонів євро).

Таблиця 12: Кількість та розмір зареєстрованих відповідно до законодавства підприємств і частка таких підприємств, які працюють у сільськогосподарському секторі (2019 рік)

	Загальна кількість підприємств	Кількість підприємств у галузі сільського, лісового та рибного
Зареєстровані відповідно до законодавства підприємства	380 597	50 239
у тому числі:		
великі підприємства	518	34
середні підприємства	17 751	2 281
малі підприємства	362 328	47 294
у тому числі:		
мікропідприємства	313 380	42 633

Джерела: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні показники діяльності суб'єктів господарювання з розподілом за суб'єктами великого, середнього, малого та мікропідприємництва у 2010-2019 роках»; Статистична інформація «Кількість суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва за видом економічної діяльності у 2010-2019 роках», доступ за адресою: https://ukrstat.org/en/operativ/menu/menu_e/sze.htm.

Таблиця 13: Кількість та види фізичних осіб-підприємців і частка таких підприємців, які працюють у сільськогосподарському секторі (2019 рік)

	Усього фізичних осіб-підприємців	Кількість фізичних осіб-підприємців, зайнятих у сільському, лісовому та рибному господарстві
Фізичні особи-підприємці	1 561 028	25 211
у тому числі:		
суб'єкти середнього підприємництва	378	4
суб'єкти малого підприємництва	1 560 650	25 207
у тому числі:		
суб'єкти мікропідприємництва	1 550 633	24 994

Джерела: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Показники діяльності суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва у 2010-2019 роках»; Статистична інформація «Кількість суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва за видами економічної діяльності у 2010-2019 роках», доступ за адресою: https://ukrstat.org/en/operativ/menu/menu_e/sze.htm.

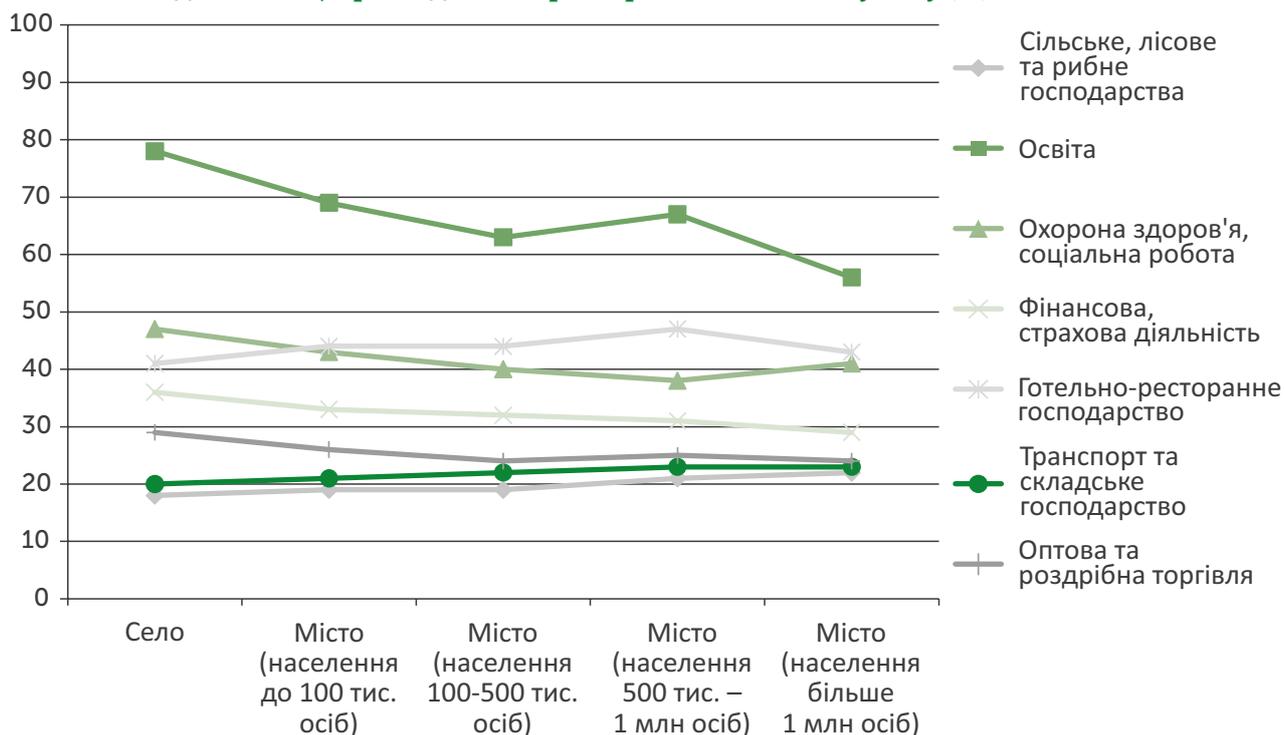
становлять 30 відсотків усіх юридичних осіб в Україні (ПРООН в Україні, 2017).

Найбільшою мірою жінки задіяні у підприємницькій діяльності як одноосібні власники (фізичні особи-підприємці) або серед найменших підприємств. За даними ЄДРПОУ, серед фізичних осіб-підприємців спостерігається майже рівне розподілення за статтю: частка жінок становить 46% фізичних осіб-підприємців. Жінки частіше є мажоритарними власниками та керівниками вищого рівня малих фірм³¹, і показник їхньої участі у роботі фірм зменшується із збільшенням розміру фірм.

Підприємництво в Україні відповідає моделям сегрегації на ринку праці: види господарської діяльності, якими переважно займаються жінки, зазвичай відносяться до секторів економіки, відмінних від тих, в яких переважно ведуть господарську діяльність чоловіки. Наприклад, серед малих, середніх та великих підприємств жінки є мажоритарними власниками практично половини фірм з виробництва одягу, але жінки мають у власності менше 10% інших видів виробничих суб'єктів господарювання (Світовий банк, 2013 рік, Обстеження підприємств України). Сфери господарської діяльності, в яких «домінують жінки» (в яких жінки керують більшістю бізнесу або переважають серед фізичних осіб-підприємців), узгоджуються з очікуваннями щодо жіночої

31 Використовується визначення фірм з 5-19 працівниками, яке дає Світовий банк.

Діаграма 19: Питома вага жінок серед керівників юридичних осіб в обраних сферах економічної діяльності, з розподілом за розміром населеного пункту (%)

Джерело: ПРООН в Україні, 2017 рік, Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні, стор. 40-41.

роботи та щодо сфер, в яких вони, імовірно, мають найбільший професійний досвід, зокрема їхня господарська діяльність зосереджується у галузях, пов'язаних з доглядом та наданням супутніх послуг. Конкретні сектори, в яких зазвичай здійснюють господарську діяльність жінки: салони краси, освіта та догляд за дітьми, соціальна робота і діяльність з охорони здоров'я, бухгалтерський облік, фінансовий облік та аудит, послуги туристичних агентств, виробництво одягу і деякі форми оптової та роздрібної торгівлі (ПРООН в Україні, 2017 рік, Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні). Чоловіки, в свою чергу, становлять переважну більшість керівників та фізичних осіб-підприємців у тих видах господарської діяльності, які пов'язані з інформацією і комунікацією, транспортом і складським господарством, будівництвом та виробництвом. Варто зазначити, що відповідно до даних ЄДР чоловіки переважають серед лідерів бізнесу у сферах, пов'язаних з сільським, лісовим та рибним господарством; жінки становлять лише 18,4% керівників та фізичних осіб-підприємців у цьому секторі (там само, стор. 23).

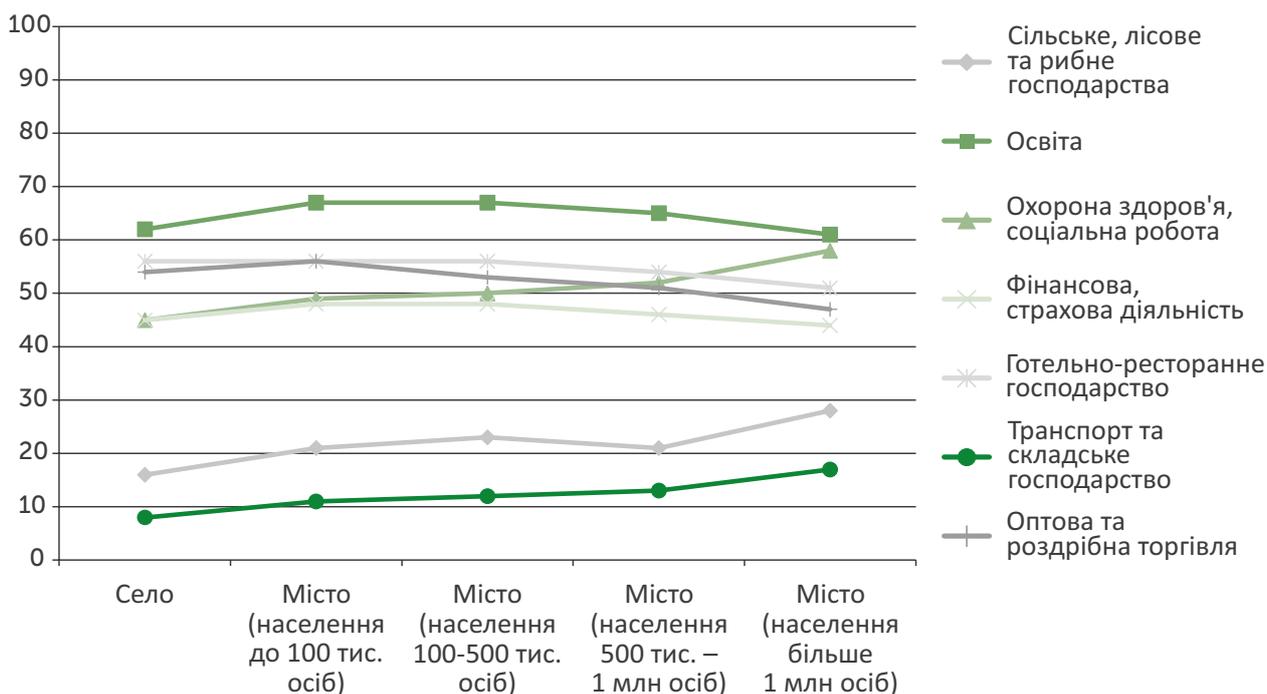
Аналіз даних також засвідчив, що місце реєстрації юридичної особи (у сільській місцевості або у міських поселеннях) трохи впливає на рівень представництва жінок в якості керівників або одноосібних підприємців. І для юридичних осіб, і для фізичних осіб-підприємців питома вага жінок-керівниць є більшою у сільській місцевості (селах)

та у менших містах. Загальна закономірність виглядає так: чим менше поселення, тим більше у ньому жінок, які керують бізнесом, а жінки, які є фізичними особами-підприємцями, переважають у малих містах (з чисельністю населення до 100 000 осіб), але не у селах (там само, стор. 39). Однак, гендерна сегрегація також більш виражена у селах, ніж у більших містах, тобто існує тенденція щодо забезпечення кращого гендерного балансу серед керівників бізнесу у міських поселеннях, ніж у сільській місцевості, а поділ на «жіночі сектори» та «чоловічі сектори» є більш очевидним. На Діаграмі 19 наочно продемонстрований цей феномен для декількох сфер економічної діяльності.

Сегрегація за видом економічної діяльності також проявляється серед фізичних осіб-підприємців, але у більшості секторів представництво жінок є більш збалансованим у крупніших поселеннях, ніж у селах. Важливим виключенням є такий вид економічної діяльності, як оптова та роздрібна торгівля, яким займається трохи більше половини всіх фізичних осіб-підприємців. Насправді у менших містах (до 100 000 жителів) та селах основним видом діяльності 69-71% всіх одноосібних підприємців-жінок є оптова та роздрібна торгівля, а у крупніших поселеннях види діяльності жінок-підприємців є більш різноманітними.

Більша підприємницька активність жінок у сільській місцевості, здається, не означає, що у цій

Діаграма 20: Питома вага жінок серед фізичних осіб-підприємців в обраних сферах економічної діяльності, з розподілом за розміром населеного пункту (%)

Джерело: ПРООН в Україні, 2017 рік, Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні, стор. 42.

місцевості добре розвинутий приватний сектор. Скоріше, такий феномен є відображенням того, що у сільській місцевості менше інших можливостей працевлаштування, за межами крупніших міст жінки менше стикаються з конкуренцією в зв'язку з відкриттям бізнесу, а також того, що вони, можливо, не мають стільки можливостей для розширення своєї господарської діяльності за межами своїх сіл.

Сільські жінки дуже мало представлені у формальному бізнесі, пов'язаному з сільським, лісовим та рибним господарством, що різко контрастує з обсягом роботи, який вони виконують у цьому секторі. Тоді як жінки становлять чверть керівників приватних підприємств вони є керівниками лише 20,8% юридично зареєстрованих фермерських господарств (Державна статистика Служба України, 2021). Жінки становлять 18% керівників бізнесу та 16% фізичних осіб-підприємців у сільськогосподарському секторі у сільській місцевості. Лише 2% всіх фізичних осіб-підприємців жіночої статі у селах зайняті у сільському, лісовому та рибному господарствах за основним видом діяльності (ПРООН в Україні, 2017 рік, Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні).

Дослідження ділового клімату в Україні свідчать про те, що жінки та чоловіки, які ведуть підприємницьку діяльність на індивідуальному рівні або на рівні малих та середніх підприємств, а також виступають в якості керівників бізнесу, зазначають

багато однакових обмежень, але деякі перепони створюють більш серйозні проблеми для жінок. Наприклад, за даними обстеження встановлено, що хоча жінки-підприємці та чоловіки-підприємці (у тому числі керівники малих та середніх підприємств) визначили однакові перепони, жінки, переважно підкреслювали такі проблеми: нестабільна політична ситуація; обмежена підтримка з боку уряду, місцевих органів влади та галузевих асоціацій; недостатній попит на їхню продукцію або послуги чи труднощі з доставкою товарів та послуг клієнтам; проблема ліквідності та нестача оборотного капіталу; високі рівні конкуренції (Е. Дюбан, 2017 рік, Звіт про гендерний аналіз, USAID/Україна, стор. 73). Окрім спільних проблем, чоловіки зі сфери бізнесу приділяють більше уваги масштабним проблемам, наприклад, конфлікту на сході України, корупції, інфляції, обмеженому доступу до капіталу та/або кредитних ресурсів, а також нестачі кваліфікованої робочої сили (там само).

Те, що ділові жінки вказували на певні перешкоди більше, ніж чоловіки, відображає відмінності в масштабі їх бізнесу та у тих сферах, в яких вони працюють. Жінки частіше ведуть свою господарську діяльність на насичених ринках, маленький розмір та показники прибутковості їхніх підприємств обмежують обсяги грошових коштів, які вони можуть інвестувати, а також жінки не мають таких самих ділових та особистих зв'язків,

як чоловіки (в органах влади або у професійних об'єднаннях). І чоловіки-підприємці, і жінки-підприємці визначають корупцію як перепону для ведення господарської діяльності, але, знов-таки, ступінь проблемності цього аспекту також є різним. Чоловіки-керівники вищого рівня частіше за інших повідомляють, що беруть участь у певних видах корупційної діяльності, і те саме можна сказати і про жінок-керівників вищого рівня (наприклад, чоловіки частіше повідомляють про те, що вони дають хабарі для отримання ліцензій на імпорт, а жінки повідомляють, що дають хабарі за отримання ліцензій на ведення діяльності) (ПРООН в Україні, 2018 рік, Корупція очима жінок та чоловіків, стор. 35). Ці відмінності, скоріше за все, пояснюються тим, що жінки та чоловіки керують різними видами господарської діяльності. Загалом, коли респондентів запитували про те, чому вони не вдаються до корупційних дій для вирішення ділових питань, жінки-підприємці набагато частіше за чоловіків відповідали, що не мають достатньої кількості грошей або не знають, як вчиняти корупційну діяльність. У цьому сенсі менша помітність бізнесу жінок (тобто те, що вони частіше є індивідуальними підприємцями або мікропідприємствами) може означати, що вони менш уразливі стосовно корупції, оскільки можуть менше запропонувати.

Загальні обмеження, про які повідомляють жінки зі сфери бізнесу, звісно, ускладнюються для жінок, які намагаються започаткувати новий бізнес у сільській місцевості, оскільки вони більшою мірою ізольовані від професійних об'єднань та мереж, фінансових установ, можливостей підготовки з питань ведення господарської діяльності та навіть від ринків збуту. Сільські жінки, зайняті у сільськогосподарському виробництві, зазначають перепони, пов'язані з відсутністю у них конкретної інформації, яка б допомогла у веденні господарської діяльності, наприклад інформації щодо організації бізнесу та проблеми під час здійснення доступу до ринків збуту, де їхні товари можна продати з більшим прибутком (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 49-50). Сільським жінкам-підприємцям можна допомогти через надання консультативних послуг з ведення сільського господарства чи дорадчих послуг з ведення бізнесу або, в ідеалі, через надання обох видів послуг.

На відміну від фермерства чи бізнесу, жінки частіше засновують кооперативи. Станом на початок 2021 року 27,4% юридично зареєстрованих кооперативів очолюються жінками (Державна служба статистики України, 2021). В межах цієї категорії, однак, жінки

є найбільш активними в споживчих кооперативах (також включаючи обслуговуючі кооперативи), але рідше очолюють сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи (24,6% таких організацій очолюють жінки) або сільськогосподарські виробничі кооперативи (лише 15% у цих кооперативах жінки-голови; там само). Ті ж фактори, які заважають створенню жінками бізнесу, ймовірно, також перешкоджають створенню кооперативів. Таким чином, та сама діяльність з нарощування потенціалу та технічної підтримки, наприклад, щодо управління бізнесом або надання обладнання, може бути однаково корисною для жінок у сільській місцевості, зацікавлених у фермерському бізнесі або створенні кооперативів.

5.8. Доступ до фінансових ресурсів

Наявність фінансових ресурсів має важливе значення для кожного, хто започатковує або розширяє бізнес, і труднощі при здійсненні доступу до кредитних ресурсів (тобто до доступних позик) становлять проблему, яку і жінки-підприємці, і чоловіки-підприємці називають обмеженням для ведення господарської діяльності в Україні. В одному з досліджень 46% чоловіків-керівників бізнесу та 36% жінок-керівників визначили доступ до капіталу/кредитних коштів «дуже або дещо» стримуючим фактором (Організація GfK, 2017 рік, Базове дослідження стану забезпечення гендерної рівності). Різниця у показниках частки респондентів, скоріше за все, пов'язана з тим, що чоловіки у сфері бізнесу зазвичай активніше розвивають свій бізнес, а жінки більш негативно ставляться до ризиків та дуже часто не мають спеціальних знань про те, як здійснити перехід від одноосібного підприємництва до малого підприємства.

Правових перепон, які завадили б жінкам звернутися по кредит, не існує, але на практиці жінки не користуються цією можливістю, переважно через те, що мають більш обмежений доступ до тих видів економічних ресурсів та майна, які можна використати для забезпечення позик, та високі процентні ставки. Експерти відзначають, що ці дві проблеми особливо позначаються на сільських жінках, які часто «готові відкрити свою невеличку власну справу, але вони не можуть це зробити через... відсутність дешевих кредитів» (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 50). Зазвичай майно, яке могло би бути забезпеченням кредитів, записано не на жінку

– за традицією, майно реєструється на ім'я її чоловіка. 79% сільських жінок, які взяли участь у обстеженні, повідомили, не користувалися кредитом впродовж останніх двох років. Жінки, які проживають з чоловіком, значно частіше отримували позики (20%, порівняно з 11% одиноких жінок). Зазначені сільськими жінками причини, з яких вони не звертались по отримання позик, такі: відсутність довіри до кредитних установ, високі процентні ставки, відсутність майна у забезпечення кредиту, страх взяти на себе борги, відсутність потреби у кредиті, відмова у наданні позики в минулому (там само, стор. 61).

Практично така сама картина характерна для фінансування сільськогосподарської діяльності. Малі фермерські господарства не є привабливими позичальниками для банків, оскільки у них немає майна у забезпечення кредитів та вони мають «обмежену спроможність генерувати належним чином задокументовані грошові потоки» (Компанія «Chemonics International Inc.», 2016 рік, Остаточний звіт за проектом «АгроІнвест», стор. 24). Для фермерів позики під високі відсотки (відсоткові ставки варіюються від 15 до 25%) є неприйнятним варіантом, оскільки «повернення позик на таких умовах було б фінансово неможливим, з урахуванням поточних рівнів доходу у сільськогосподарському секторі» (Т. Роббінс і Ю. Галустян. 2017 рік. Гендерний аналіз. Проєкт USAID «Підтримка розвитку сільського господарства та сільських територій» (ARDS), стор. 15). За відсутності мікрофінансових установ в Україні, банки та кредитні спілки – єдина можливість для малих фермерів отримати позики.

Доволі невелика частина сільських жінок, зайнятих у сільськогосподарському виробництві (8%), назвали труднощі із доступом до позик однією з причин виникнення проблем з продажем сільськогосподарської продукції (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища

жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 50). Такий результат не свідчить про відсутність потреби у кредитних ресурсах, а, ймовірно, відображає той факт, що жінки з сільської місцевості зрідка користуються послугами банків або кредитних спілок для звернення по позики в цілях ведення сільськогосподарського виробництва. Вони просто можуть вважати кредит нереалістичним варіантом, з урахуванням того, що вони зазнають обмежень, з якими стикаються дрібні фермери, чи навіть більших. Недостатня фінансова грамотність жінок, яка заважає їм виконувати вимоги для складання заяв про видачу позик, також відзначається як гендерно специфічна перепона, як і їхня обачність та небажання ризикувати (Компанія «Chemonics International Inc.», 2013 рік, Гендерний аналіз: можливості зміцнення сімейних фермерських господарств та сільськогосподарський сектор України, стор. 33-34). Також важливо зазначити, що кредитні спілки повідомляють, що позики, які надаються сімейним фермерським господарствам, зазвичай використовуються як механізм виживання, для підтримки у міжсезоння. Чоловіки зазвичай звертаються по кредити для придбання посівного матеріалу, добрив, палива, худоби або устаткування. Жінки використовують кредитні ресурси передусім для придбання розсади, але також для придбання плівки для теплиць, на крапельне зрошення або на інші напрями, пов'язані з зеленим туризмом. Що є спільним для фермерів, так це те, що «[в]они не ризикують та не позичають ресурси, аби спробувати щось нове, та не використовують фінансові ресурси як механізм розширення [агробізнесу]» (там само). Існують приклади проєктів, у межах яких фермерам надаються доступні кредити та гранти, особливо жінкам, внаслідок чого вони можуть започаткувати бізнес з вирощування нових або допоміжних сільськогосподарських культур та придбати нові технології.

6. Інфраструктура у сільській місцевості та вплив її стану на сільських жінок

6.1. Житлові умови

У сільській місцевості індивідуальні будинки є основною формою житла (93% всього житла у сільській місцевості) (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році», стор. 27), порівняно з окремими квартирами, які є типовим житлом для великих та малих міст. Хоча будинки у сільській місцевості більші в плані кількості кімнат на одну особу, вважається, що 42% сільського населення живе у перенаселеному житлі (ця цифра навіть вища ніж для міського населення) (там само).

Житловий фонд України доволі застарий; лише 10% житла у сільській місцевості побудовано після 1991 року (така тенденція також характерна для міських поселень), і близько трьох чвертей – до 1980 року (там само, стор. 31). Старіння житлового фонду країни означає, що він потребує ремонту, але капітальні ремонти проводяться повільно, і у всій країні ремонт житлового фонду зводиться до термінового ремонту, який не призводить ані до «суттєвого покращення якості житла, [ані до його] енергоефективності» (ЄКООН, 2013 рік, Профілі житлового господарства та землекористування країн: Україна, стор. 21).

Хоча жителі сільської місцевості частіше ремонтують свої будинки, цей показник залежить від статі та віку голови домогосподарства. За результатами дослідження становища сільських жінок в Україні встановлено, що стосовно до тих жінок, які здійснили капітальний ремонт своїх

будинків, відповідні роботи були проведені 10-25 років тому (І. Волосевич та ін. 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 54). Дуже часто літні жінки не можуть провести необхідні ремонтні роботи у будинку внаслідок свого фінансового стану чи стану здоров'я, а отже живуть у незадовільних умовах.

Існують дуже важливі відмінності між умовами проживання у сільській місцевості та в міських поселеннях стосовно доступу до комунальних послуг. Наприклад, близько трьох чвертей сільського житла не має гарячого водопостачання, і трохи менше половини не має централізованого опалення. Див. наведену далі Таблицю 14.

Таблиця 14: Доступ до комунальних послуг у сільському та міському житловому фонді (2019 рік)

Питома вага житлового фонду, обладнаного:		
	У сільській місцевості (%)	У міській місцевості (%)
водопроводом	38,3	78,2
каналізацією	34,5	77,1
опаленням (крім пічного)	55,7	78,6
гарячим водопостачанням	25,0	61,6
газопостачанням	83,7	81,8

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Житловий фонд за регіонами у 2019 році», табл. 4.5, 4.6.

Таблиця 15: Доступ до зручностей, з розподілом за видом домогосподарства та населеним пунктом, 2011 рік (%)

Вид домогосподарства:	У сільській місцевості (%)	У міських поселеннях (%)
Особи у віці 60 років і старше	20,0	35,1
Одинокі жінки у віці 60 років і старше	11,9	29,0
Одинокі чоловіки у віці 60 років і старше	12,3	25,4
Домогосподарства, в яких є діти та щонайменше одна жінка у віці 60 років і старше	35,1	40,5

Джерело: Український центр соціальних реформ та Фонд ООН у галузі народонаселення (UNFPA). 2014 рік. Становище жінок похилого віку в Україні, Аналітичний звіт, стор. 53).

Доступ до базових зручностей відрізняється не тільки в залежності від місцезнаходження житла, але й в залежності типу домогосподарства. У домогосподарствах людей похилого віку, особливо одиноких людей, навіть ще рідше є базові

Таблиця 16: Домогосподарства, в яких наявні обрані товари тривалого користування, з розподілом за місцевістю, 2018 рік (% від загальної чисельності населення)

Товари:	У сільській місцевості (%)	У міській місцевості (%)
Холодильник	98,6	97,9
Морозильник	37,3	16,2
Пральна машина	86,7	91,6
Електропилосос	72,0	84,1
Мікрохвильова піч	44,7	57,9
Кухонний комбайн	10,0	20,7
Швейна машина	21,9	20,1
Телевізор	96,3	94,0
Персональний комп'ютер	24,7	42,1
Мобільний телефон	95,9	98,2
Велосипед	65,7	29,7

Джерело: Державна служба статистики України. 2019 рік. Статистичний збірник «Наявність у домогосподарствах товарів тривалого користування у 2018 році», стор. 15.

зручності, наприклад гаряче водопостачання, ванна або душ у будинку, домашній телефон, газопостачання або каналізація. Відповідно до даних одного з досліджень, лише мала частка літніх одиноких людей у сільській місцевості проживає у житлі з базовими зручностями. Жінки у віці 60 років і старше у сільській місцевості живуть у найменш придатних умовах, при цьому тільки близько 12% з них мають такі базові зручності. Див. наведену далі Таблицю 15.

Крім того, у сільських домогосподарствах менше стандартних побутових предметів, у тому числі багато таких, які вважаються пристроями для економії праці жінок, оскільки використовуються під час виконання домашніх обов'язків (наприклад, пилососи, пральні машини, мікрохвильові печі та кухонні комбайни).

Національні обстеження також надають матеріали щодо впливу бідності на доступ до базових товарів для домогосподарств. Сільські домогосподарства частіше повідомляють про те, що не можуть придбати базові товари, перелічені вище. Наприклад, 11,0% опитаних з сільської місцевості повідомляють, що мають недостатньо коштів для придбання пральної машини (порівняно з 5,1% опитаних з міських поселень), а 3,2% сільських домогосподарств не можуть собі дозволити придбати холодильник (порівняно з лише 2,3% міських домогосподарств) (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2019 році», стор. 18).

Відсутність базових зручностей та обмеження щодо споживчих товарів негативно позначається на всіх членах сільських домогосподарств, але через те, що жінки проводять вдома більшу частину свого часу, вони можуть значно глибше відчувати такі депривації. Наприклад, відсутність гарячої води та пральних машин більше позначається на жінках, оскільки саме вони зазвичай відповідають за прибирання, прання та купання дітей. В Україні особливо вірогідно, що літні жінки, які живуть у сільській місцевості, проживають в умовах із невеликою кількістю сучасних зручностей та засобів забезпечення комфорту.

6.2. Джерела енергії

Доступ до електроенергії в Україні є практично всюди і здійснюється через національну енергосистему, але у більш віддалених сільських районах може бути лише періодичне енергопостачання. Сільські домогосподарства,

Table 17: Energy supply in rural and urban housing stock (2020)

Таблиця 17: Енергопостачання у сільському та міському житловому фонді (2020 рік)

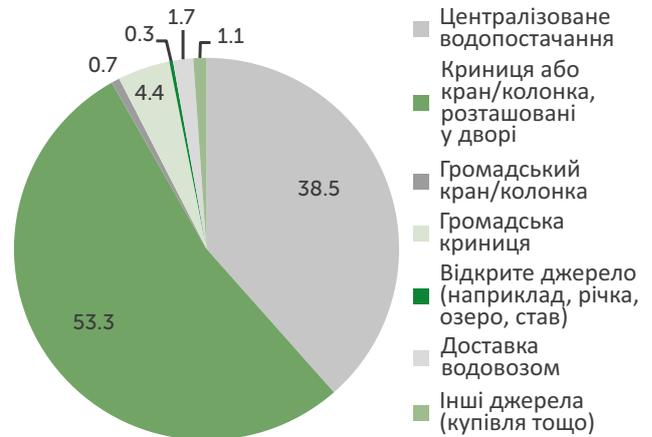
	У сільській місцевості (%)	У міській місцевості (%)
централізованим опаленням	0,1	52,6
індивідуальною системою опалення	61,8	41,3
газовою колонкою	7,1	11,9
централізованим газопостачанням	64,6	88,1
балонним газом	25,9	2,8
електроплитою підлоговою	2,7	7,0

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році», стор. 40.

особливо фермерські домогосподарства, часто самі вживають заходи для врегулювання цієї ситуації, наприклад купують електрогенератори або газ у балонах (Компанія «Chemonics International Inc.», 2013 рік, Гендерний аналіз: можливості зміцнення сімейних фермерських господарств та сільськогосподарський сектор України, стор. 25). Ненадійність системи електропостачання, на додачу до бідності, може бути поясненням того, чому жителі сільської місцевості рідше мають у власності такі побутові предмети, як пилососи та пральні машини.

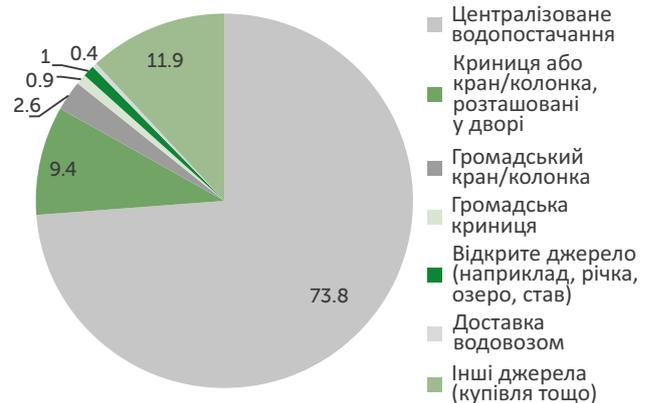
Енергія, яка використовується для опалення та приготування їжі, є предметом особливого занепокоєння для сільської місцевості України. У сільській місцевості не використовується централізоване опалення, але натомість більшість сільських домів покладається на газові колонки або інші види індивідуальних систем опалення (в яких опалення здійснюється переважно за допомогою печі, для якої використовується тверде паливо, наприклад дрова або вугілля). Див. Таблицю 17. Сільські громади, які живуть біля лісів, значною мірою покладаються на паливні дрова для опалення та приготування їжі, особливо в зв'язку з тим, що часто не можуть собі дозволити вугілля або скрапленний природний газ. Однак, для збирання паливних дров необхідний дозвіл, а отже сільським домогосподарствам все одно доводиться

Діаграма 21: Основні джерела води, яка використовується для пиття та приготування їжі, у сільських домогосподарствах, 2020 рік (%)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році», стор. 38.

Діаграма 22: Основні джерела води, яка використовується для пиття та приготування їжі, у міських домогосподарствах, 2020 рік (%)

Джерело: Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році», стор. 38.

платити за це джерело палива (Т. Жила та ін., 2014 рік, Дослідження залежності місцевого населення від послуг лісових екосистем у сільській місцевості України, на основі дослідження ситуації у Розточчі, Закарпатті та Поліссі, стор. 8). Нестача палива та проблеми з енергопостачанням особливо позначаються на жінках, оскільки на них зазвичай лежить навантаження пошуку альтернативних рішень для приготування їжі, опалення дому та підігріву води.

Сільські жінки зазвичай є «енергетично бідними». Найпоширеніші види опалення, які використовують сільські жінки, відповідають моделям, які використовують у сільській місцевості в цілому. Переважна більшість покладається на газові колонки або печі для опалення, при цьому деякі

з них мають більше одного виду опалення у своїх домівках (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 54). Менше половини жінок з сільської місцевості повідомили, що в їхніх домівках немає гарячої води (43%); більшість з них підігріває воду за допомогою газової колонки, і лише 17% домівок під'єднані до централізованої системи гарячого водопостачання (там само).

Останні події в Україні також впливають на доступність енергії. В минулому велика кількість українців користувалася субсидіями на паливо та опалення, в зв'язку з якими ціни для споживачів утримувались на відносно низькому рівні. У 2014 році, на виконання вимоги для надання кредиту Міжнародного валютного фонду, ці субсидії були зменшені. Безпосереднім наслідком таких дій стало дуже значне збільшення рахунків за комунальні послуги та зменшення обсягу споживання енергії домогосподарствами на 30%. Експерти зазначили, що підвищенню тарифів на паливо не відповідало збільшення ані зарплат, ані пенсій. Крім того, ці негативні наслідки непропорційно відчували на собі сільські жителі, особливо жінки, які стали ще менш забезпеченими і можуть зазнати наслідків для здоров'я, якщо скоротять споживання палива (Міжнародна жіноча ліга за мир та свободу, 2017 рік, Вплив інтервенцій міжнародних фінансових установ на права жінок в Україні, Спільна альтернативна доповідь, Комітет CEDAW, 66-та сесія, стор. 5).

Україна залежить від імпорту енергії, хоча в країні є енергогенеруючі потужності. Національна Ціль 7 ЦСР орієнтована на розробку доступних та чистих джерел енергії, для чого необхідно перейти від використання викопного палива до використання відновлювальних джерел енергії, наприклад енергії сонця, вітру, гідроенергії, енергії біомаси та газу з органічних відходів (ПРООН в Україні, 2015 рік, Цілі розвитку тисячоліття в Україні: 2000-2015 роки. Національна доповідь, стор. 108). Деякі ініціативи щодо відновлювальних джерел енергії (наприклад, енергії сонця або вітру) можуть бути особливо корисними для сільських домогосподарств, але, можливо, також потребуватимуть значних первісних інвестицій для переходу на нові системи, що неможливо для багатьох домогосподарств, особливо очолюваних жінками.

6.3. Безпечна питна вода та санітарія

Хоча в Україні є достатні водні ресурси для промислового, сільськогосподарського та побутового використання, забезпечення

Таблиця 18: Оціночні дані щодо санітарії у сільських та міських домогосподарствах (2012 рік)

	У сільській місцевості (%)	У міських поселеннях (%)
Покращені джерела:	97,1	99,7
приєднання до каналізаційної системи	7,8	74,9
трубопровід до каналізаційного відстійника	3,2	0,7
надвірні туалети	86,1	24,1

Джерело: Дані на основі матеріалів Спільної програми ВООЗ/ЮНІСЕФ з моніторингу, доступ за адресою: <https://washdata.org/data/household> (станом на березень 2019 року).

постачання води у сільській домогосподарства є проблематичним. Масштаби доступу до централізованої системи водопостачання розширилися, але все одно наявні значні відмінності у міських поселеннях та сільській місцевості. Відповідно до матеріалів національної доповіді, у 2015 році централізованим водопостачанням забезпечувалось понад 90% міст та селищ міського типу і лише 22% сільських поселень (ПРООН в Україні, 2015 рік, Цілі розвитку тисячоліття в Україні: 2000-2015 роки. Національна доповідь, стор. 98-99). Станом на 2018 рік більша частка сільських домогосподарств має доступ до централізованого водопостачання, але близько двох третин домогосподарств, як і раніше, використовують інші джерела води для пиття та приготування їжі, найчастіше криниці або водорозбірні колонки, розташовані біля їхніх будинків. Як наочно продемонстровано на Діаграмах 21 та 22, сільські домогосподарства, які не користуються водою з криниць, водорозбірних колонок або відкритих джерел, покладаються на воду, яку доставляють цистернами, та придбання води зрідка.

Недостатня безпечність питної води впливає на життя всіх членів домогосподарства, на стан їхнього здоров'я та підтримання особистої гігієни, але ця ситуація по-різному позначається на жінках та чоловіках. Через розподіл праці за гендерною ознакою жінки є основними користувачами води у домогосподарствах (вони використовують воду під час приготування їжі, миття посуду, прибирання, прання та купання дітей).

Проблеми з водопостачанням означають, що дуже мала частина сільського населення має доступ до централізованих каналізаційних мереж. Об'єкти санітарії у сільських домогосподарствах переважно представляють собою вуличні туалети з вигрібною ямою (вуличні туалети з дахом та дверима, розташовані у приватних дворах окремо від житлових приміщень), а не каналізаційні відстійники. Менше 10% сільського житлового фонду під'єднано до каналізаційної мережі (див. наведену далі Таблицю 18).

6.4. Дороги та транспорт у сільській місцевості

Поганий стан сільських доріг, ба навіть їх відсутність, означає, що жителі сільської місцевості можуть бути відрізані від базових послуг, наприклад, від надзвичайної медичної допомоги, яку надають бригади машин швидкої допомоги. Поганий стан дорожньої інфраструктури, у тому числі відсутність вуличних ліхтарів, знаків обмеження швидкості або дорожньої розмітки, позначається на безпеці водіїв, переважна частина яких є чоловіками, та пішоходів, серед яких багато жінок.

У домогосподарствах, в яких є автомобілі (близько чверті сільських домогосподарств), більшість власників автомобілів становлять чоловіки. Відповідно до даних одного з обстежень, лише 3% жінок з сільської місцевості повідомили, що мають у власності автомобіль (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 79). Завдячуючи значною мірою наявності гендерних стереотипів щодо того, що чоловіки є власниками, а отже і водіями, приватних автомобілів, сільські жінки значно частіше пересуваються пішки або користуються громадським транспортом для задоволення своїх щоденних потреб.

Сільська місцевість недостатньо охоплена транспортними мережами. У більш ніж чверті сільських поселень немає громадського транспорту. Більше того, 484 сільських поселення (із загальною чисельністю населення 57 400 осіб) розташовані більш ніж за 10 кілометрів від найближчої зупинки громадського транспорту, а 661 поселення (із сукупною чисельністю населення 451 600 осіб) розташовані більш ніж за 10 кілометрів від заасфальтованих доріг (ФАО, 2016 рік, *Гендерна рівність, соціальний захист та розвиток сільських регіонів: погляд зі Східної Європи та Центральної Азії*, стор. 54). Лише 47,8% сільських вулиць заасфальтовані.

У більшості сільських жінок, які взяли участь у одному з досліджень, в межах пішої досяжності є місцевий магазин з товарами першої необхідності, але доступ до інших послуг є більш обмеженим. Наприклад, лише близько трьох чвертей жінок повідомили, що можуть дістатися пішки до закладів дошкільної освіти, шкіл або поштових відділень, і половина жінок або менше мають аптеку, медичний заклад або банк в межах пішої досяжності. Близько 60% опитаних жінок повідомили, що мають користуватися місцевим транспортом для того, аби дістатися до банків або більших магазинів, в яких продаються одяг, взуття та побутові товари. Від 12% до 16% сільських жінок повідомили, що для них проблематично дістатися до банків та великих магазинів (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 57). Мобільність жінок ще більше обмежується, коли транспорт стає менш доступним – узимку або внаслідок скорочення певних маршрутів – та збільшується вартість проїзду (що відповідає збільшенню цін на пальне) (там само).

Доцільно провести додаткове дослідження, аби краще зрозуміти гендерні відмінності способів подолання сільськими жінками та чоловіками ситуації з поганим станом доріг та нестачею транспорту, а також впливу цієї ситуації на їхню роботу і життєдіяльність, доступ до медичних і освітніх послуг, а також спроможність відвідувати заходи культурно-розважального характеру.

6.5. Соціальна інфраструктура та захист

Одним з національних завдань для досягнення ЦСР 1 (подолання бідності) є запровадження належних систем та заходів соціального захисту (наприклад, програм адресної допомоги) для забезпечення максимального охоплення бідного та уразливого населення до 2030 року. Система соціальних виплат в Україні включає: різні програми пенсійного забезпечення (наприклад, пенсії за віком, пенсії за інвалідністю); страхове забезпечення (наприклад, виплати по безробіттю, страхування на випадок хвороби, виплати по вагітності та пологах, страхове забезпечення на випадок виробничої травми); соціальна допомога (наприклад, виплати при народженні дитини/по догляду за дитиною, виплати одиноким матерям, допомога малозабезпеченим сім'ям, особам з інвалідністю та особам, які доглядають за особами з інвалідністю); та засоби соціального захисту (наприклад, для ветеранів війни та в зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС). За оцінкою дорожньої карти України щодо

досягнення ЦСР, проведеною MAPS, система соціального захисту в Україні визначається так: «Складна, розрізнена та неефективна, з серйозними прогалинами. Незважаючи на те, що на соціальний захист витрачається 17-18% ВВП, ці витрати є неефективними з точки зору зменшення масштабів бідності та нерівності...» (MAPS, 2018, стор. 32).

Незважаючи на необхідність перегляду системи соціального захисту, багато людей значною мірою покладаються на діючу систему. У країні в цілому домогосподарства отримують близько половини доходів від заробітної плати, а соціальні виплати та інша допомога становлять ще 27% (Організація Об'єднаних Націй в Україні. 2018 рік. Україна: аналіз ситуації в країні у межах підготовки наступної Рамкової програми допомоги Організації Об'єднаних Націй з розвитку (UNDAF) на 2018-2022 роки, стор. 14). Насправді, жителі сільської місцевості становлять більшу частину всіх заявників, які клопочуть про надання соціальної допомоги. (ФАО, 2016 рік, *Гендерна рівність, соціальний захист та розвиток сільських регіонів: погляд зі Східної Європи та Центральної Азії*, стор. 55). В останні декілька років серйозне занепокоєння викликає проблема надання соціальної допомоги ВПО. Ця тема розглядається в окремому розділі цієї доповіді.

Україна перебуває в процесі комплексної реформи системи державної соціальної підтримки, основною метою якої є забезпечення того, щоб держава могла профінансувати соціальні виплати і щоб такі виплати адресувались особам, які потребують допомоги. У межах цього оцінювання гендерної ситуації в країні неможливо розглянути всі складні аспекти системи соціального захисту, але в ній висвітлюються ті сфери, в яких були виявлені потенційні наслідки для населення.

По-перше, у 2011 році внесені зміни до системи **пенсійного забезпечення**, при цьому однією з найбільш важливих реформ стало вирівнювання пенсійного віку жінок та чоловіків, що означає підвищення пенсійного віку жінок з 55 до 60 років із 6-місячним кроком до 2021 року (пенсійний вік чоловіків, які проводять певні види професійної діяльності, також був збільшений до 62 років). Традиційно менший пенсійний вік жінок та нижчий рівень їх середньої заробітної плати сприяє гендерному розриву у розмірі пенсій за віком. Станом на початок 2020 року цей розрив становив 32,4%: середньомісячний розмір пенсії жінок становив 2 602 гривні (приблизно 110 доларів США), а чоловіків – 3 851 гривень (приблизно 163 долари США); гендерний пенсійний розрив є значно більшим, ніж різниця в оплаті праці (Державна

служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Соціальний захист населення України у 2019 році», стор. 26). Окрім швидшого вибуття з ринку праці (а тимчасового перебування поза роботою на період виховання дітей), жінки в середньому живуть довше за чоловіків, і ці фактори не тільки пояснюють, чому жінки становлять дві третини загальної чисельності пенсіонерів в Україні (або 7,0 мільйонів жінок) (там само, стор. 25), але й чому жінки похилого віку особливо уразливі до бідності. Те, що у трудовому стажі сільських жінок, ймовірно, є періоди неформальної зайнятості, означає, що будь-яка державна пенсія, яку вони отримують, може виявитися недостатньою для задоволення навіть прожиткового мінімуму. Експерти зазначають, що під час прийняття рішення про вирівнювання пенсійного віку жінок та чоловіків не в повній мірі були враховані різні види нерівності, існуючі на ринку праці, наприклад нижчі показники участі жінок у формальному секторі економіки, як згадувалось раніше, їхня надмірна представленість у низькооплачуваних секторах економіки та на посадах з нижчим рівнем оплати праці, а також нерівний розподіл домашніх обов'язків. Всі ці фактори в сукупності означають, що багато жінок, зокрема жінок з сільської місцевості, можуть просто не здобути достатнього пенсійного стажу для виходу на пенсію з мінімальним рівнем пенсійного забезпечення.

Також виражається занепокоєння з приводу реформи системи надання соціальної допомоги у вигляді **виплат по догляду за дитиною**. У 2014 році було фактично припинено функціонування системи щомісячних виплат по догляду за дитиною до трьох років. За старої системи, сім'ї з дітьми щомісячно отримували виплати по догляду за дітьми на додачу до разової виплати допомоги на кожну дитину, в залежності від кількості дітей у сім'ї. Ці пільги «надавали малозабезпеченим сім'ям та самотнім батькам можливість вижити в період відсутності на ринку праці» (Міжнародна жіноча ліга за мир та свободу, 2017 рік, Вплив інтервенцій міжнародних фінансових установ на права жінок в Україні, Спільна альтернативна доповідь, Комітет CEDAW, 66-та сесія, стор. 8). За реформованої системи надається фіксована сума при народженні на дитину (незалежно від кількості дітей у сім'ї), яка виплачується частинами протягом трьох років. Жінки становлять більшість самотніх батьків. Крім того, оскільки на жінок покладається більше навантаження із догляду за дитиною (наприклад, у 2013 році лише 1% чоловіків скористалися можливістю піти у відпустку по догляду за дитиною), такі зміни системи соціальної допомоги «в першу чергу позначаються на економічній незалежності жінок» (там само, стор. 9).

Хоча виплати по догляду за дитиною формально доступні всім матерям, малозабезпеченим сім'ям, багатодітним сім'ям та самотніми матерям, фактично наданої суми допомоги часто недостатньо для задоволення базових потреб. Наприклад, застрахована вагітна жінка отримує соціальну виплату в розмірі своєї заробітної плати до відпустки по догляду за дитиною, а незастрахована жінка отримує виплату по вагітності та пологах в розмірі приблизно 400 гривень (орієнтовно 15 доларів США). Виплати самотнім батькам варіюються приблизно від 1 492 гривень (57 доларів США) на дітей до 6 років до 1 762 гривень (67 доларів США) на дітей до 18 років (Всесвітня продовольча програма ООН, 2017 рік, Дослідження системи соціального захисту та соціальної допомоги в Україні, стор. 14-15). Малоімовірно, що виплати самотнім батькам, особливо малих дітей, достатні для покриття витрат на задоволення потреб у харчуванні дітей або годуючих матерів, яким «необхідні продукти харчування з високою поживною цінністю, більш дорогі, ніж звичайна їжа» (там само, стор. 15).

І нарешті, слід зазначити, що ромські жінки стикаються з особливими труднощами під час отримання будь-яких виплат по догляду за дитиною або інших видів соціальної допомоги, оскільки дуже часто вони не мають ідентифікаційних документів, а отже не можуть отримати свідоцтва про народження своїх дітей. Для деяких ромських жінок виплати по догляду за дитиною є основним джерелом фінансових ресурсів (Європейський центр з прав ромів / Міжнародна благодійна організація «Ромський жіночий фонд «Чіріклі», 2016 рік, Письмові зауваження щодо України для розгляду Комітетом з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок, стор. 5).

Догляд за дітьми та дошкільна освіта

Обмежений доступ сільських господарств до доступних закладів догляду за дітьми або дошкільної освіти не тільки впливає на підготовку дітей до школи, але й зменшує кількість наявних

у жінок з маленькими дітьми можливостей виконання оплачуваної роботи за межами дому, участі у підготовчих або інших проєктах в сфері розвитку, а також у місцевих процесах прийняття рішень.

В Україні, у відповідності до законодавства, гарантується надання дошкільної освіти дітям у віці від одного до шести років. Попит на дошкільну освіту – високий, але охоплення відповідними закладами є недостатнім для його задоволення. У сільській місцевості лише 40% дітей дошкільного віку відвідують відповідні заклади, а у міській місцевості – 68% дітей (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Дошкільна освіта в Україні у 2019 році», табл. 7 та 8). Більш ніж у 17 000 сільських поселень (66% від загальної кількості), в яких проживають діти у віці до 6 років, немає закладів дошкільної освіти (Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017 рік, Цілі сталого розвитку: Україна, Національна доповідь, 2017 рік, стор. 34). Нижчому рівню відвідуваності сільськими дітьми закладів дошкільної освіти сприяють різноманітні фактори, наприклад відстань до таких закладів від сільських домогосподарств або відсутність закладів дошкільної освіти, переповненість таких закладів, застарілі навчальні матеріали, висока вартість приватних закладів дошкільної освіти або відсутність альтернативних закладів. До того ж, до сільської місцевості важко залучити відповідних спеціалістів. Хоча випускникам університетів пропонується разова допомога в зв'язку з роботою у сільських школах протягом трьох років, з кожним роком все менше і менше випускників користується цією можливістю (наприклад, у 2014 році 2 504 випускники отримали цю допомогу, а у 2016 році – 800 випускників) (В. Путча та ін., 2018 рік, *Підтримка працівників дошкільної освіти на державному рівні: дошкільна освіта в Україні*, стор. 20). Вважається, що випускники за спеціальністю «Дошкільна освіта» не бажають переїжджати на три роки у сільську місцевість.

7. Продовольча безпека та харчування

Ціль 2 національних ЦСР полягає у подоланні голоду в Україні через сприяння сталому розвитку сільського господарства. Виявлені декілька недоліків, які несуть потенційні загрози продовольчій безпеці: відсутність збалансованості харчування у типовому раціоні населення (рівні споживання м'ясних продуктів, молочних продуктів, риби, фруктів та ягід нижче за оптимальні); домогосподарства витрачають значну частку своїх доходів на продовольство. У 2019 році частка витрат домогосподарств на харчування (включаючи харчування поза домом) становила 48,5%, причому домогосподарства у сільській місцевості витрачали на харчування більше половини загальних витрат (51,4%) (Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2019 році», стор. 154), що у 3-5 разів більше, ніж у країнах ЄС. У глобальному індексі продовольчої безпеки (рейтинг 2019 року) Україна посіла 56 позицію із загальною оцінкою 57,1 балів (при максимальному показнику у 100 балів) із 113 країн світу. (Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства. 2020 рік. Добровільний національний огляд щодо Цілей сталого розвитку в Україні, стор. 25).

Україна – країна з низьким рівнем голоду, і ситуація в цій сфері значно покращилась з 2000 року, коли Україна мала середній рівень голоду, за оцінками Міжнародного дослідницького інституту продовольчої політики (Міжнародний дослідницький інститут продовольчої політики, 2018 рік, Звіт про глобальну продовольчу політику, 2018 рік, стор. 113). Однак, в Україні спостерігається тенденція до зростання кількості людей з надмірною вагою та ожирінням, що є ознаками поганого харчового статусу. Крім того, спостерігаються відмінності у ситуації жінок та чоловіків. Серед дітей та підлітків у віці 5-19 років показники кількості осіб з недостатньою вагою знижуються з 1999 року, але у той же час

Таблиця 19: Харчовий статус дітей та дорослих, з розподілом за статтю, 2015 рік (%)

	Діти та підлітки (у віці 5-19 років)	
	Дівчата	Хлопці
Недостатня вага	16,2	13,5
Надмірна вага	18,1	24,2
Ожиріння	4,7	8,9
	Adults	
	Women	Men
Надмірна вага	55,5	61,4
Ожиріння	25,7	22,0

Джерело: Development Initiatives Poverty Research Ltd., 2018, Global nutrition report, nutritional country profile for Ukraine [Компанія «Development Initiatives Poverty Research Ltd.», 2018 рік, Звіт про стан харчування у країнах світу, харчовий профіль країни: Україна].

показники кількості осіб з надлишковою вагою та ожирінням серед дітей збільшились, більшою мірою серед хлопців та дівчат. Інша закономірність спостерігається серед дорослих людей: хоча серед дорослих людей також збільшуються показники кількості осіб з надмірною вагою та ожирінням, чоловіки частіше мають надмірну вагу, але показники ожиріння вищі серед жінок. Див. далі.

Збільшення показників кількості осіб з надлишковою вагою та ожирінням в Україні може бути пов'язане з низкою факторів, наприклад: надмірне споживання висококалорійної їжі, відсутність знань про харчування та зменшення рівня фізичної активності. В Україні низький рівень виключно грудного вигодовування (за оцінками, 19,7% відповідного населення), і, відповідно до даних Всесвітньої організації охорони здоров'я, з'являється все більше доказів на підтвердження

того, що грудне вигодовування може відігравати певну роль у захисті від надмірної ваги та ожиріння у дитячому віці (ФАО, 2018 рік, Регіональний огляд стану харчової безпеки та харчування у Європі та Центральній Азії, 2018 рік, стор. 14).

Є певні докази дефіциту мікроелементів у жінок в Україні, передусім у вагітних жінок. Поширеність анемії серед жінок у віці 15-49 років збільшилась з 21,4% у 2005 році до 23,5% у 2016 році (там само, стор. 19). За оцінками 2007 року встановлено, що лише близько половини (55%) жінок, які були вагітні в останні п'ять років, отримували залізо та фолієву кислоту протягом їхньої вагітності (Компанія «Development Initiatives Poverty Research Ltd.», 2018 рік, Звіт про стан харчування у країнах світу, харчовий профіль країни: Україна, стор. 4). Завдання 2.2 ЦСР 2 стосується подолання всіх форм недоїдання до 2025 року, з приділенням особливої уваги харчовим потребам дівчат підліткового віку, вагітних та годуючих жінок.

Для цього оцінювання не знайдено інформацію щодо харчування та продовольчої безпеки жінок та чоловіків з сільської місцевості, проте бідність впливає на обсяг можливостей домогосподарств із придбання різноманітних поживних харчових продуктів. Дані щодо споживання продуктів харчування домогосподарствами свідчать про те, що, порівняно з міськими домогосподарствами, у сільських домогосподарствах споживають менше певних груп продовольчих товарів (наприклад, м'ясо, риба, фрукти та ягоди), але на додачу до того у своєму щоденному харчуванні сільські домогосподарства покладаються більше на споживання хліба, олії та жирів, овочів (особливо картоплі) та цукру (Державна служба статистики України, 2020 рік. Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2019 році», стор. 341).

Рішення щодо продовольчих продуктів та харчування, які приймаються в домогосподарствах, також можуть мати гендерні особливості, що може пояснити більшу поширеність ожиріння серед жінок, ніж серед чоловіків. Наприклад, за результатами дослідження 2005 року, яке проводилось серед жителів сільської місцевості, встановлено, що велика частка чоловіків та жінок (62,6% чоловіків та 43,5% жінок) погодились з припущенням про те, що чоловікам потрібно «більше їжі більш високої якості», оскільки вони більше працюють (А. Толстокорова, 2009 рік, Множинна маргіналізація: гендерні аспекти сільської бідності, безробіття та трудової міграції в Україні, стор. 5). Жінки традиційно придбають

продовольчі продукти та готують їжу, і 41% сільських жінок, які брали участь в одному з досліджень, повідомили, що мають заощаджувати на харчуванні, аби придбати необхідний одяг та взуття (І. Волосевич та ін., 2015 рік, Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості, стор. 58). Крім того, в даному випадку можуть мати місце певні освітні чинники, і якщо жінки не мають належної інформації про харчування, вони, можливо, не обирають оптимальні продукти, навіть якщо вони їм доступні.

І нарешті, природа харчових потреб і стану продовольчої безпеки ВПО і жителів постраждалих внаслідок конфлікту територій відрізняється природи харчових потреб та стану продовольчої безпеки жителів інших регіонів країни. Ці питання розглядаються в окремому розділі цієї доповіді.

7.1. Адаптація до зміни клімату та управління ризиками стихійних лих

Зміна клімату становить декілька потенційних ризиків для сільськогосподарського сектору України, наприклад: уразливість сільськогосподарських культур до зміни характеру опадів та температурного режиму, підвищений ризик посухи та повені, ерозії прибережних районів та підвищений ризик лісових пожеж (USAID, 2016 рік, Профіль ризиків внаслідок зміни клімату, Україна, Інформаційний бюлетень). Зміна клімату також становить загрозу для продовольчої безпеки. Хоча підвищення температури у деяких регіонах країни може піти на користь обсягам врожаю сільськогосподарських культур, більш родючі регіони можуть постраждати, якщо зменшиться кількість опадів. Україна визнала необхідність підвищення життєстійкості соціально уразливих груп населення та зменшення рівня їхньої незахищеності перед викликаними зміною клімату явищами, екстремальними погодними умовами, екологічними потрясіннями та стихійними лихами (наприклад, ЦСР 1, 2 та 13).

Важливо, аби заходи з адаптації до зміни клімату та зменшення ризиків стихійних лих вживались з дотриманням принципів гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок. У стратегіях щодо адаптації до зміни клімату та пом'якшення наслідків його зміни необхідно враховувати гендерну нерівність, зокрема конкретні ролі, які відіграють жінки та чоловіки, а також їхні особливі потреби, уразливі характеристики і джерела засобів до існування. Коротко кажучи, у політиці щодо адаптації до зміни клімату повинні враховуватися

гендерні аспекти, так само як гендерна проблематика враховується у процесах розробки політики в інших сферах.

Загалом, жінки та чоловіки по-різному відчують зміну клімату, і гендерна нерівність (до якої, наприклад, може відноситись нерівність у економічній сфері, різниця у доступі до виробничих ресурсів, різні рівні освіти та культурні норми) впливає на їхню спроможність вдало адаптуватись до такої зміни. У той же час, участь жінок у процесах пошуку довгострокових рішень проблеми зміни клімату часто не вважається цінним внеском, певною мірою через те, що жінки нерідко позбавлені можливості брати участь у формальних процесах прийняття рішень на місцевому, національному та міжнародному рівнях. З урахуванням відмінностей у гендерних ролях (наприклад, жінки більшою мірою несуть відповідальність за збір продовольчих продуктів, паливо та воду), часто буває так, що жінки особливим чином розуміють, що необхідно для адаптації до змін у навколишньому середовищі, та можуть запропонувати інноваційні рішення. Однак, коли гендерні аспекти не інтегровані ефективно до зусиль, пов'язаних з адаптацією до зміни клімату, можна втратити можливості залучення жінок в якості агентів змін³².

Під час вивчення документальних матеріалів для підготовки цієї доповіді «Оцінювання гендерної ситуації в Україні» не знайдено жодного комплексного дослідження, в якому вивчається зв'язок гендерних аспектів та ситуації, пов'язаної зі зміною клімату в Україні. Єдине виключення становив цільовий аналіз, пов'язаний з інвестиціями у збільшення масштабів споживання відновлювальної енергії в цілях зменшення

викидів парникових газів, в якому приділялась увага системі централізованого тепlopостачання в Україні³³. Хоча висновки цього аналізу більшою мірою стосуються вузької теми – пріоритетів в інвестиціях в опалення, у них простежуються деякі загальні закономірності гендерних відмінностей. Зокрема, на жінках більшою мірою позначається недостатнє опалення (через те, що вони виконують більшу частку домашніх обов'язків), вони також більш обізнані у питаннях вартості опалення (через їхню функцію із сплати рахунків), а у секторі централізованого опалення зайняті переважно чоловіки (особливо на технічних та керівних посадах) (Х. Хьорт та Елле Т. Стольц, 2016 рік, Гендерна оцінка проекту реконструкції системи централізованого тепlopостачання у місті Луцьк, фінансованого Фондом чистих технологій (CTF)). Висновки, отримані за результатами цього дослідження, можна застосовувати щодо інших ініціатив, спрямованих на управління наслідками зміни клімату. Зокрема, що не слід припускати, що жінки та чоловіки мають однаковий досвід, у жінок можуть бути гарні можливості для адаптації нових стратегій на рівні домогосподарств, але на певних рівнях прийняття рішень жінок може бути замало, аби вони могли чинити вплив на ці процеси.

Необхідно провести додаткові тематичні оцінювання, аби краще зрозуміти гендерні аспекти в інших сферах, пов'язані зі зміною клімату. Слід зазначити, що на момент підготовки цієї доповіді представництво FAO в Україні підтримує проведення дослідження гендерних ризиків, пов'язаних з управлінням природними ресурсами та сільським господарством, у межах проекту, спрямованого на вирішення проблеми деградації земель (за фінансування Глобального екологічного фонду).

³² Додаткову інформацію щодо зв'язків гендерних аспектів та зміни клімату можна знайти у інформаційних матеріалах ПРООН «Гендерні аспекти та зміна клімату», доступ за адресою: <https://www.undp.org/content/dam/undp/library/gender/Gender%20and%20Environment/UNDP%20Linkages%20Gender%20and%20CC%20Policy%20Brief%201-WEB.pdf>.

³³ Наприклад, гендерне оцінювання проводилось у межах проекту Фонду чистих технологій (CTF) та Європейського банку реконструкції та розвитку (ЄБРР) у 2016 році.

8. Рекомендації

Рекомендації, які містяться у наступному розділі, спираються на висновки, що були включені до цієї доповіді «Оцінювання гендерної ситуації в Україні». Крім того, у цих рекомендаціях знайшов відображення узгоджений заклик до дій, що був основним здобутком регіональної конференції «Сприяння соціально інклюзивному розвитку сільських районів у Європі та Центральній Азії: дії з реалізації Порядку денного сталого розвитку до 2030 року», організованої Регіональним представництвом ФАО в Європі та Центральній Азії за підтримки Європейського інституту з питань гендерної рівності у Вільнюсі, Литва, у 2017 році (ФАО, 2018 рік, Сприяння соціально інклюзивному розвитку сільських районів у Європі та Центральній Азії: дії з реалізації Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року. Звіт про конференцію – резюме).

Більшість рекомендації адресовано ФАО для врахування під час розробки Рамкової програми співробітництва на 2020-2022 роки, в якій зазначатимуться найбільш важливі види гендерної нерівності та передбачатимуться заходи, спрямовані на їх усунення в процесі розвитку сільського господарства та сільських територій. Додаткові рекомендації надаються суб'єктам, які розробляють політику, особливо тим державним структурам, які опікуються секторами розвитку сільського господарства та сільських територій і мають відношення до питань продовольчої безпеки та харчування, а також покращення становища жінок в Україні.

8.1. Рекомендації для ФАО

1. Під час розробки РПС на 2020-2022 роки:

- » Забезпечити врахування гендерної проблематики у Рамковій програмі співробітництва. У пріоритетних напрямках, цілях, здобутках, результатах, видах діяльності та індикаторах, які формулюватимуться у межах нової РПС щодо економічних можливостей у

сільському господарстві та сільській місцевості, слід враховувати гендерну нерівність та гендерні розриви.

- » Забезпечити, аби під час розробки, реалізації, моніторингу та оцінки всіх програм і проєктів належним чином враховувався їхній вплив на соціально знедолені та незахищені групи населення, зокрема на жінок та чоловіків з сільської місцевості.
 - » Провести спеціальний гендерний аналіз щодо конкретних підсекторів, пов'язаних з розвитком сільського господарства та сільських територій; розглянути можливість публікації матеріалів такого гендерного аналізу з метою розширення фактологічної бази в Україні. Необхідне дослідження того, як COVID-19 впливає на сільське населення, звертаючи увагу на збільшення гендерних розривів внаслідок пандемії.
2. Під час роботи з урядом та іншими зацікавленими сторонами:
- » Підвищувати рівень обізнаності та професійної компетентності з питань, пов'язаних з гендерною рівністю та розширенням прав і можливостей жінок, з метою підтримки розвитку сільських територій та сільського господарства в Україні.
 - » Надавати підтримку під час підготовки, аналізу та поширення гендерно чутливих даних з розподілом за статтю. Існує нагальна необхідність у технічній допомозі стосовно способу проведення гендерно чутливого сільськогосподарського перепису. Але ФАО також повинна поділитися досвідом стосовно способу підготовки гендерної статистики через роботу з існуючими базами даних та адміністративними даними.
 - » Надавати підтримку Державній службі України з питань геодезії, картографії та кадастру з

метою формування статистичних даних щодо гендерно диференційованих моделей власності на землю та користування землею; забезпечити доступність таких даних для громадськості.

- » Підвищувати рівень обізнаності з гендерних питань співробітників відповідних міністерств, у тому числі Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства, а також інших зацікавлених сторін в Україні, зокрема агентств, відповідальних за розробку та реалізацію політики в сфері розвитку сільських територій. Конкретні дії можуть передбачати підтримку збору даних гендерної статистики та їх поширення, а також підтримку проведення та поширення результатів якісного дослідження підпитань щодо гендерних аспектів, розвитку сільського господарства та сільських територій.

3. Під час підвищення рівня поінформованості про становище сільських жінок та роль жінок у сільському господарстві:

- » Використовувати можливості для висвітлення участі жінок у сільському господарстві, а також уразливих характеристик та можливостей сільських жінок в Україні. Зменшити обсяги використання гендерно нейтральної мови та описів у матеріалах ФАО. Прагнути забезпечити висвітлення питань, пов'язаних з сільськими жінками з груп національних меншин.

8.2. Рекомендації для уряду та національних інституцій

1. Під час розробки національної політики, стратегій та програм щодо розвитку сільського господарства та сільських територій, в яких враховуються гендерні аспекти:

- » Забезпечити, щоб діяльність, пов'язана з національною політикою та стратегіями щодо забезпечення гендерної рівності, та інша масштабна робота з реформ не проводилися відокремлено, а створювали одна для одної інформаційну основу.
- » Покращити фактологічну базу для розробки політики через підтримку підготовки даних гендерної статистики і проведення детального аналізу зв'язку гендерних аспектів та інших тем, які досі розглядалися як гендерно нейтральні (наприклад, малі/сімейні фермерські господарства, мораторій на продаж землі, розширення великих агрохолдингів, ланцюги вартості сільськогосподарської продукції,

сільськогосподарське виробництво на постраждалих від конфлікту територіях, зміна клімату).

- » Визначити та поширити використання позитивних напрацювань щодо врахування гендерної проблематики у політиці та програмах з питань розвитку сільського господарства та сільських територій. Забезпечити, аби досвід врахування гендерної проблематики у одному секторі застосовувався у інших секторах. Впровадити єдину методологію врахування гендерної проблематики з метою координації зусиль у секторах. Впровадити механізми підзвітності з метою забезпечення реалізації гендерно орієнтованих ініціатив.
- » При проведенні гендерного аналізу, пов'язаного з розробкою політики, стратегій або програм з сільського розвитку та сільського господарства, включити окрему оцінку впливу COVID-19 на жінок і чоловіків у сільській місцевості.

2. Під час підтримки програм, спрямованих на розширення економічних прав і можливостей жінок:

- » Створювати гідні робочі місця (робочі місця з оплачуваною роботою у формальному секторі) для сільських жінок, у сільському господарстві та у секторах економіки, не пов'язаних з веденням фермерського господарства. Прагнути створити різноманітні можливості працевлаштування для сільських жінок та зменшити гендерний розрив у оплаті праці. Зокрема, підтримувати (пере) підготовку та найм жінок для виконання тих робіт, які раніше були заборонені відповідно до національного трудового законодавства, а нині, теоретично, доступні для жінок.
- » Підвищувати рівень підтримки жінок-фермерів та жінок, які хочуть почати підприємницьку діяльність у сільській місцевості (як у сільському господарстві, так і у інших областях). Підтримка може охоплювати підтримку в фінансових та юридичних питаннях, а також у розбудові спроможності, задля підвищення навичок підприємницької діяльності у жінок та усунення прогалів в знаннях. Особливі заходи повинні бути включені в плани відновлення діяльності після COVID-19 для забезпечення доступу сільських жінок-підприємців до доступних позик та інших форм підтримки.

3. У межах проєктів щодо реформи системи соціального захисту та розвитку сільських територій:

- » Розробляти та реалізовувати трансформаційну політику соціального захисту та відповідні заходи, в яких враховуватимуться потреби великої кількості літніх жінок з сільської місцевості, уразливих стосовно до бідності (у тому числі немонетарної бідності), депривації та соціальної ізоляції.
- » Здійснювати інвестиції у сільську інфраструктуру, спеціально призначену для сільських жінок, у тому числі через здійснення інвестицій у фізичну інфраструктуру та соціальну інфраструктуру (наприклад, розширення доступу до базових послуг), а також за допомогою політики та програм, спрямованих на забезпечення визнання, зменшення обсягів та реорганізації неоплачуваної доглядової праці.
- » Виконуючи національні пріоритетні задачі та заходи, спрямовані на усунення гендерних стереотипів та гендерного розподілу праці, використовувати можливості для просування нестереотипного образу «жінки-фермера в Україні», тобто жінки, яка працює за сільськогосподарською спеціальністю, та підвищувати рівень обізнаності щодо можливостей та уразливих характеристик жінок з сільської місцевості.
- » Залучати чоловіків, які є лідерами та зацікавленими сторонами, до роботи, спрямованої на подолання гендерних стереотипів, особливо у секторах, пов'язаних із розвитком сільського господарства та сільських територій.

4. Під час підвищення рівня поінформованості про становище сільських жінок та роль жінок у сільському господарстві:

Посилання

Aksyonova, S. 2013. Domestic Labor: Gender Differences of Time Spent on Housework. *Demography and Social Economy*, 2013, No 2 (20) [С. Аксьонова. 2013 рік. Домашня праця: гендерні відмінності витрат часу на домашню роботу. Журнал «Демографія та соціальна економіка», 2013 рік, №2(20)].

Alekseyenko, M., Harashchenko, S., Karaycheva, V., Magduyk, L., Skoryk, M., Slyozka, Y., & Yarosh O. 2014. Gender monitoring of the 2014 parliamentary elections. Kyiv: Women's Consortium of Ukraine [М. Алексеєнко, С. Гаращенко, В. Карайчева, Л. Магдюк, М. Скорик, Є. Сльозка, О. Ярош. 2014 рік. Гендерний моніторинг парламентських виборів 2014 року. Київ: Жіночий консорціум України].

Allina-Pisano, J., 2004. Land Reform and the Social Origins of Private Farmers in Russia and Ukraine. *The Journal of Peasant Studies*. Vol. 31, Nos. 3 & 4 [Д. Алліна-Пісано, 2004 рік. Земельна реформа та соціальне походження приватних фермерів у Росії та Україні. Журнал «The Journal of Peasant Studies», том 31, №№ 3 та 4].

All-Ukrainian Public Organisation of People with Disabilities, et al., 2015, Replies to the List of Issues regarding the Initial Report by Ukraine, Committee on the Rights of Persons with Disabilities [Всеукраїнська громадська організація осіб з інвалідністю та ін., 2015 рік, Відповіді на Перелік питань стосовно Першої доповіді України, Комітет з прав осіб з інвалідністю].

AVERT Global information and education on HIV and AIDS. 2019. HIV and AIDS in Ukraine [Організація «AVERT». Глобальна інформаційно-освітня ініціатива з питань ВІЛ та СНІД. 2019 рік. ВІЛ та СНІД у Україні]. <https://www.avert.org/professionals/hiv-around-world/eastern-europe-central-asia/ukraine> (станом на квітень 2019 року).

Bashlyk, D. & Nizalov, D. 2018. Using Tax Data to Assess Gender Equality in Land Ownership: Lessons

for Ukraine and Beyond. Presentation. 21 March 2018, Washington, DC [Д. Башлик та Д. Нізалов. 2018 рік. Використання податкових даних для оцінки стану забезпечення гендерної рівності у сфері власності на землю: уроки для України і не тільки. Презентація. 21 березня 2018 року, Вашингтон].

Brown, K. & Martynyuk, O. 2016. "The harvests of Chernobyl," *Aeon Magazine*, 29 November 2016 [К. Браун та О. Мартинюк. 2016 рік. «Збиральництво Чорнобиля», журнал «Аеон», 29 листопада 2016 року], доступ за адресою: <https://aeon.co/essays/ukraine-s-berry-pickers-are-reaping-a-radioactive-bounty> (станом на березень 2019 року).

Cabinet of Ministers of Ukraine. 2014. Decision No. 333-p, 1 April 2014, approving the Concept of local self-governance and territorial power reforming [Кабінет Міністрів України. 2014 рік. Розпорядження №333-р, 1 квітня 2014 року, Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади].

Cabinet of Ministers of Ukraine. 2018. Decision No. 273, 11 April, 2018, approving State Social Programme on Ensuring Equal Rights and Opportunities for Women and Men up to 2021 [Кабінет Міністрів України. 2018 рік. Постанова №273, 11 квітня 2018 року, Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року].

Cabinet of Ministers of Ukraine. 2018. Order No. 634-p, 5 September 2018, approving the National Action Plan on the implementation of the recommendations set forth in the final comments of the UN Committee on the elimination of discrimination against women to the eighth periodic report of Ukraine on implementation the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women by 2021 [Кабінет Міністрів України. 2018 рік. Розпорядження №634-р, 5 вересня 2018 року, Про затвердження Національного плану дій з виконання рекомендацій, викладених у

заключних зауваженнях Комітету ООН з ліквідації дискримінації щодо жінок до восьмої періодичної доповіді України про виконання Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок на період до 2021 року].

Chepurko, G. 2010. Gender Equality in the Labour Market in Ukraine. Kyiv: International Labour Organization [Г. Чепурко, 2010 рік, Гендерна рівність у світі праці в Україні. Київ: Міжнародна організація праці].

Chemonics International Inc. 2013. Gender Analysis: Opportunities to Strengthen Family Farms and the Agriculture Sector in Ukraine [Компанія «Chemonics International Inc.». 2013 рік. Гендерний аналіз: можливості зміцнення сімейних фермерських господарств та сільськогосподарський сектор України].

Chemonics International Inc. 2016. AgroInvest Project Final Report [Компанія «Chemonics International Inc.», 2016 рік, Остаточний звіт за проектом «АгроІнвест»].

Committee on the Elimination of Discrimination against Women. 2016. General recommendation No. 34 on the rights of rural women. CEDAW/C/GC/34 [Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок. 2016 рік. Загальна рекомендація №34 щодо прав жінок, які проживають у сільській місцевості. CEDAW/C/GC/34]. (також доступ за адресою: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/INT_CEDAW_GEC_7933_E.pdf).

Committee on the Elimination of Discrimination against Women. 2017. Concluding observations on the eighth periodic report of Ukraine. CEDAW/C/UKR/CO/8 [Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок. 2017 рік. Заключні зауваження до восьмої періодичної доповіді України. CEDAW/C/UKR/CO/8].

Committee on the Rights of Persons with Disabilities. 2015. Concluding observations on the initial report of Ukraine. CRPD/C/UKR/CO [Комітет з прав осіб з інвалідністю. 2015 рік. Заклучні зауваження стосовно першої доповіді України. CRPD/C/UKR/CO].

Development Initiatives Poverty Research Ltd. 2018. Global nutrition report, nutritional country profile for Ukraine. Bristol [Компанія «Development Initiatives Poverty Research Ltd.». 2018 рік. Звіт про стан харчування у країнах світу, харчовий профіль країни: Україна. Брістоль]. (також доступ за адресою: <https://globalnutritionreport.org/nutrition-profiles/europe/eastern-europe/ukraine/>).

Duban, E. 2017. *Gender Analysis Report USAID/ Ukraine*. Kyiv: USAID [Е. Дюбан. 2017 рік. Звіт про гендерний аналіз, USAID / Україна. Київ: USAID].

European Commission/ Directorate-General for Agriculture and Rural Development. 2009. *Ukraine's Agriculture: Harvesting the potential?* [Європейська Комісія / Генеральний директорат з питань сільського господарства та розвитку сільських територій. 2009 рік. Сільське господарство України: збирання потенціалу?].

European Roma Rights Centre & the International Charitable Organization Roma Women Fund "Chiricli". 2016. *Written Comments Concerning Ukraine for Consideration by the Committee on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*. Kyiv and Budapest [Європейський центр з прав ромів і Міжнародна благодійна організація «Ромський жіночий фонд «Чіріклі». 2016 рік. Письмові зауваження щодо України для розгляду Комітетом з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок. Київ та Будапешт].

FAO. 2004. *Fisheries and Aquaculture Country Profile, Ukraine*. Rome [FAO. 2004 рік. Профіль країни: рибне господарство та аквакультура, Україна. Рим?]

FAO. 2006. *State of world aquaculture*. Rome [FAO. 2006 рік. Стан світової аквакультури, Рим].

FAO. 2013. *FAO Policy on Gender Equality. Attaining Food Security Goals in Agriculture and Rural Development*. Rome [FAO, 2013 рік, Аналітична довідка FAO щодо гендерної рівності. Досягнення цілей продовольчої безпеки в процесі розвитку сільського господарства та сільських територій].

FAO. 2014. *Global Forests Resources Assessment, Ukraine Country Report*. Rome [FAO. 2014 рік. Глобальне оцінювання лісових ресурсів, Звіт по країні: Україна. Рим].

FAO. 2016. *Gender equality, social protection and rural development in Eastern Europe and Central Asia. Insights from the region*. Budapest, FAO [FAO. 2016 рік. Гендерна рівність, соціальний захист та розвиток сільських регіонів: погляд зі Східної Європи та Центральної Азії. Будапешт. FAO].

FAO. 2016. *Ukraine and FAO. Advancing policy and technologies for enhanced food and nutrition security*. Rome [FAO. 2016 рік. Україна та FAO. Просування політики та технологій для підвищення рівня продовольчої та харчової безпеки. Рим].

FAO. 2017. Guide to prepare a country gender assessment of agriculture and the rural sector (unpublished) [ФАО. 2017 рік. Керівництво з питань підготовки гендерної оцінки сільського господарства та сільських територій країн (неопубліковане)].

FAO. 2017. Socioeconomic impact and needs assessment, Donetsk and Lugansk regions- Ukraine. Kyiv [ФАО. 2017 рік. Оцінювання соціально-економічного впливу та потреб, Донецька та Луганська області – Україна. Київ].

FAO. 2018. Promoting socially inclusive rural development in Europe and Central Asia: Action for the 2030 Agenda. Conference report – Summary. Budapest [ФАО. 2018 рік. Сприяння соціально інклюзивному розвитку сільських районів у Європі та Центральній Азії: дії з реалізації Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року. Звіт про конференцію – резюме. Будапешт].

FAO. 2018. Regional Overview of Food Security and Nutrition in Europe and Central Asia 2018. Budapest [ФАО. 2018 рік. Регіональний огляд стану харчової безпеки та харчування у Європі та Центральній Азії, 2018 рік. Будапешт].

FAO. 2018. Understanding Local Customs to Achieve the 2030 Agenda [ФАО. 2018 рік. Розуміння місцевих традицій з метою досягнення цілей Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року].

FAO. 2019. Regional Gender Equality Strategy and Action Plan for Europe and Central Asia 2019-2022 [ФАО. 2019 рік. Регіональна стратегія щодо гендерної рівності та План дій для Європи та Центральної Азії на 2019-2022 роки].

FAO. 2020. Gendered impacts of COVID-19 and equitable policy responses in agriculture, food security and nutrition. Rome. 10 pp. (also available at <https://doi.org/10.4060/ca9198en>). [ФАО. 2020 рік. Гендерні наслідки COVID-19 та справедливі політичні реакції у сільському господарстві, продовольчій безпеці і харчуванні. Рим. 10 стор. (Також доступно за посиланням <https://doi.org/10.4060/ca9198en>)].

FAO. 2021. Country Programming Framework for Ukraine for 2020-2022 [ФАО. 2020 рік. Рамкова програма співробітництва для України на 2020-2022 роки].

Fraser, E. & Mousseau, F., 2014. The Corporate Takeover of Ukrainian Agriculture, The Oakland Institute, Oakland [Е. Фрейзер та Ф. Муссо, 2014 рік,

Корпоративне захоплення українського сільського господарства. «Інститут Окленда», Окленд].

Growth from Knowledge (GfK). 2017. Gender Equality Baseline Study. Embassy of Canada in Ukraine (presentation) [Організація «Growth from Knowledge» (GfK). 2017 рік. Базове дослідження стану забезпечення гендерної рівності. Посольство Канади в Україні (презентація)].

Global Food Security Index for Ukraine [Індекс глобальної харчової безпеки для України]. <https://foodsecurityindex.eiu.com/Country/Details#Ukraine> (станом на березень 2019 року).

Group of Experts on Action against Trafficking in Human Beings. 2014. Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Ukraine [Група експертів із заходів стосовно протидії торгівлі людьми. 2014 рік. Доповідь про впровадження Україною Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми].

Grushetsky, A. & Kharchenko, N. 2009. Poverty, Gender and Coping strategies in Ukraine. Social Problems and Policies in Central and Eastern European Countries. National Institute for Health and Welfare. Helsinki [А. Грушецький та Н. Харченко. 2009 рік. Бідність, гендер та копінг-стратегії в Україні. Соціальні проблеми та соціальна політика в країнах Східної Європи. Національний інститут охорони здоров'я та добробуту. Гельсінкі].

Gulina, O. 2018. West or East: The (Un)Predictable Choice of Ukrainian Migrants, Kennan Cable, No. 31, March 2018 (The Wilson Center/ The Kennan Institute) [О. Гуліна. 2018 рік. Захід чи схід: (не) передбачуваний вибір українських мігрантів, серія публікацій «Kennan Cable», №31, березень 2018 року (Центр Вільсона / Інститут Кеннана)].

HelpAge International. 2018. Emergency Protection-Based Support to Conflict Affected Older Women and Men in The GCAs Locations of Donetsk and Luhansk Oblasts. Baseline Report [Організація «HelpAge International». 2018 рік. Підтримка у сфері захисту у надзвичайній ситуації постраждалих внаслідок конфлікту жінок і чоловіків похилого віку на ПУТ Донецької та Луганської областей. Базовий звіт].

Hjorth, H. & Stoltz, H. 2016. Gender Assessment of the Clean Technology Fund (CTF) financed District Heating Project in the City of Lutsk, Ukraine [Х. Хьорт та Е. Стольц. 2016 рік. Гендерна оцінка проекту реконструкції системи централізованого

теплопостачання у місті Луцьк, Україна, фінансованого Фондом чистих технологій (CTF)].

Institute for Economic Research and Policy Consulting in Ukraine. 2004. Extension Services Development in Ukraine. Kyiv [Інститут економічних досліджень та політичних консультацій. 2004 рік. Розвиток консультативних послуг в Україні. Київ].

International Centre for Policy Studies (ICPS). 2017. Participation of Women in Ukrainian Politics. Kyiv [Міжнародний центр політичних досліджень. 2017 рік. Участь жінок в українській політиці. Київ].

International Crisis Group. 2018. “Nobody Wants Us”: The Alienated Civilians of Eastern Ukraine. Europe Report No. 252. Brussels [Міжнародна кризова група. 2018 рік. «Ми нікому не потрібні»: відчуження цивільного населення на сході України. Європейський звіт №252. Брюссель].

International Food Policy Research Institute (IFPRI). 2018. Global Food Policy Report 2018. Washington, DC [Міжнародний дослідницький інститут продовольчої політики. 2018 рік. Звіт про глобальну продовольчу політику, 2018 рік. Вашингтон].

International Labour Organization. 2018. Enhancing the Labour Administration Capacity to Improve Working Conditions and Tackle Undeclared Work [Міжнародна організація праці. 2018 рік. Зміцнення адміністрації праці з метою покращення умов праці і подолання незадекларованої праці].

International Organization for Migration Mission in Ukraine. 2018. National Monitoring System Report on the Situation of Internally Displaced Persons. Kyiv [Місія Міжнародної організації з міграції в Україні. 2018 рік. Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Київ].

Kalim Qamar, M. 2013. Global Forum for Rural Advisory Services [М. Калім Камар. 2013 рік. Глобальний форум з питань дорадчих послуг у сільській місцевості], доступ за адресою: <http://www.g-fras.org/en/world-wide-extension-study/europe/eastern-europe/ukraine.html#title-extension-providers> (станом на березень 2019 року).

Kolomiets, N. & McGrath, F. 2015. Black Earth. Agribusiness in Ukraine and the marginalisation of rural communities. CEE Bankwatch Network, Prague [Н. Коломієць та Ф. МакГрат. 2015 рік. Чорнозем. Агробізнес в Україні та маргіналізація сільських громад. Мережа «CEE Bankwatch Network», Прага].

Libanova, E.M., ed. 2012. Analytical Research on Women’s Participation in the Labour Force in Ukraine. Kyiv: UNFPA [Е.М. Лібанова, ред. 2012 рік. Аналітичне дослідження участі жінок у складі робочої сили України. Київ: Фонд ООН у галузі народонаселення].

Libanova, E. & Malynovska, O. 2012. Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe, Final Country Report Ukraine. European Commission [Е. Лібанова та О. Малиновська. 2012 рік. Соціальні наслідки еміграції та міграція село-місто у Центральній та Східній Європі, Заключна доповідь щодо України. Європейська Комісія].

MAPS Mission, 2018 [Місія «Актуалізація, прискорення та підтримка політики», 2018].

Milakovsky, B. 2018. Don’t forget Ukraine’s rural Donbas, Open Democracy, 24 July 2018 [Б. Мілаковський. 2018 рік. Не забуваймо про український сільський Донбас, вебсайт Open Democracy, 24 липня 2018 року], доступ за адресою: <https://www.opendemocracy.net/en/odr/dont-forget-ukraines-rural-donbas/>.

Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine. 2015. Single and Comprehensive Strategy and Action Plan for Agriculture and Rural Development in Ukraine for 2015-2020 (draft) [Міністерство аграрної політики та продовольства України. 2015 рік. Єдина комплексна стратегія та План дій щодо розвитку сільського господарства та сільських територій України на 2015-2020 роки (проект)].

Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine. Strategy for Agriculture and Rural Development in Ukraine 2015-2020, Working Group No. 7, Rural Development materials [Міністерство аграрної політики та продовольства. Стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій в Україні на 2015-2020 роки, Робоча група №7, Матеріали щодо розвитку сільських територій], доступ за адресою: <http://minagro.gov.ua/en/node/15828>

Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. 2016. Local consultations on adaptation of Sustainable Development Goals (SDGs) in Ukraine. Kyiv [Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. 2016 рік. Локальні консультації щодо адаптації Цілей сталого розвитку (ЦСР) в Україні. Київ].

Ministry of Economic Development and Trade of Ukraine. 2017. Sustainable Development Goals:

Ukraine, 2017 National Baseline report. Kyiv [Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017 рік, Цілі сталого розвитку: Україна, Національна доповідь, 2017 рік. Київ].

Ministry for Development of Economy, Trade and Agriculture of Ukraine. 2020. Voluntary National Review Sustainable Development Goals in Ukraine. Kyiv. [Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства. 2020 рік. Добровільний національний огляд щодо Цілей сталого розвитку в Україні. Київ].

Moroz, S. 2015. Employment in Rural Areas of Ukraine: Tendencies and Opportunities, *Studia Obszarow Wiejskich* 2015, volume 38, pp. 39-54 [С. Мороз. 2015 рік. Зайнятість у сільській місцевості України: тенденції та можливості. Видання «Studia Obszarow Wiejskich», 2015 рік, том 38, стор. 39-54].

National Academy of Sciences of Ukraine. 2018. Ukrainian Society: The Migration Measure, National Report. Kyiv [Національна академія наук України. 2018 рік. Українське суспільство: міграційний вимір, Національна доповідь. Київ].

National Ecological Centre of Ukraine. 2015. Advance of Factory Farming in Ukraine: Women and the Environment, Social and gender impacts of agro-industrial facilities on women in rural areas. Kyiv [Національний екологічний центр України. 2015 рік. Наступ агропромисловості в Україні: жінки та навколишнє середовище, соціально-гендерний вплив агропромислових об'єктів на жінок у сільській місцевості. Київ].

National Investment Council of Ukraine. 2018. Agricultural sector of Ukraine, securing the global food supply. Kyiv [Національна інвестиційна рада України. 2018 рік. Сільськогосподарський сектор України, забезпечення глобальних поставок продовольства. Київ].

Nivievskiy, O., Goodman, P., Grueninger, M., Criscuolo, A., Reushhe, G, and Kunikova, J. 2013. Ukraine Agricultural Policy Review. World Bank Group: Washington, DC [О. Нів'євський, П. Гудман, М. Грюнінгер, А. Гріскуоло та Я. Кунікова. 2013 рік. Огляд сільськогосподарської політики України. Світовий банк: Україна].

Office of the Deputy Prime Minister of Ukraine for European and Euro-Atlantic Integration. 2018. Ukraine National Survey on Equality Between Men and Women July 2018. Kyiv [Офіс Віце-прем'єр-міністра з питань європейської та євроатлантичної інтеграції. 2018 рік. Національне опитування з питань рівності між чоловіками та жінками в Україні, липень 2018 року. Київ].

2018 рік. Національне опитування з питань рівності між чоловіками та жінками в Україні, липень 2018 року. Київ].

OSCE Special Monitoring Mission (SMM). 2016. Thematic Report, Conflict-related Displacement in Ukraine: Increased Vulnerabilities of Affected Populations and Triggers of Tension within Communities. Kyiv [Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ. 2016 рік. Тематичний звіт, Внутрішнє переміщення внаслідок конфлікту в Україні: підвищена незахищеність постраждалого населення та чинники напруженості в громадах. Київ].

OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine (SMM). 2018. Thematic Report, Gender Dimensions of SMM Monitoring. 1 January 2017 – 1 November 2018. Kyiv [Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ. 2018 рік. Тематичний звіт, Моніторинг Гендерних вимірів СММ. 1 січня 2017 – 1 листопада 2018 р. Київ].

Parliamentary Assembly of the Council of Europe. 2011. Rural women in Europe, Resolution 1806 (2011). Strasbourg [Парламентська асамблея Ради Європи. 2011 рік. Резолюція 1806(2011) «Жінки у сільській місцевості у Європі». Страсбург].

Poliakova, S.V. 2017. Poverty of Elderly People in Ukraine: Basic Tendencies and Policy Recommendations. *Demography and Social Economy*, 2017, No 3 (31) [С.В. Полякова. 2017 рік. Бідність літніх людей в Україні: основні тенденції та рекомендації до політики. Журнал «Демографія та соціальна економіка», 2017 рік, №3(31)].

Press service of Vinnytsia State University of Agriculture. 2019. The female face of Vinnytsya forestry. 7 March 2019 [Прес-служба Вінницького національного аграрного університету. 2019 рік. «Жіноче обличчя лісового господарства Вінниччини». 7 березня 2019 року], доступ за адресою: <http://illintsi-lisgosp.com.ua/novini/novina/article/zhinoche-oblichchja-lisovogo-gospodarstva-vinnichchini.html>. (станом на березень 2019 року).

President of Ukraine. Decree No. 5/2015, 12 January 2015, approving the Strategy for Sustainable Development «Ukraine 2020» [Президент України. Указ №5/2015, 12 січня 2015 року, про схвалення Стратегії сталого розвитку «Україна-2020»].

Putcha, V., Neuman, M., Zaplotynska, O., & Sofiy, N. 2018. Supporting the Early Childhood Workforce at Scale: Preschool Education in Ukraine. Washington, D.C [В. Путча, М. Нойман, О. Заплотинська та Н. Софій. 2018 рік. Підтримка ринку праці в ранньому дитинстві в масштабі: Дошкільна освіта в Україні. Вашингтон, Д.С.

2018 рік. Підтримка працівників дошкільної освіти на державному рівні: дошкільна освіта в Україні. Вашингтон].

Robbins, T. & Galustian, Y. 2017. Gender Analysis. USAID Agriculture and Rural Development Support Project (ARDS). Chemonics International Inc. Washington DC [Т. Роббінс і Ю. Галустян. 2017 рік. Гендерний аналіз. Проєкт USAID «Підтримка розвитку сільського господарства та сільських територій» (ARDS). Компанія «Chemonics International Inc.». Вашингтон].

Skipalska, H. 2018. HIV+ and Rural Women Who Survived Violence: What Works in Ukrainian Communities, presentation for the 62nd session of the Commission on the Status of Women, March 2018, New York [Г. Скіпальська. 2018 рік. ВІЛ+ та сільські жінки, які пережили насильство: що працює в українських громадах?, презентація для 62-ї сесії Комісії зі становища жінок, березень 2018 року, Нью-Йорк].

State Statistics Service of Ukraine. 2019. Statistical publication «Women and Men in Ukraine». Kyiv [Державна служба статистики України. 2019 рік. Статистичний збірник «Жінки і чоловіки в Україні». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical information «General secondary and vocational (vocational education) in Ukraine in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Загальна середня та професійна (професійно-технічна освіта) в Україні у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical information «Main agricultural characteristics of households in rural area in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical information «Higher education in Ukraine in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Вища освіта в Україні у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2019. Statistical publication «Availability of Durables in Households in 2018». Kyiv [Державна служба статистики України. 2019 рік. Статистичний збірник «Наявність у домогосподарствах товарів тривалого

користування у 2018 році». Київ]

State Statistics Service of Ukraine. 2018. Agriculture of Ukraine, Statistical Yearbook 2017. Kyiv [Державна служба статистики України, 2018 рік, Сільське господарство України, Статистичний збірник за 2017 рік. Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Agriculture of Ukraine 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Сільське господарство України 2019». Київ]

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Children, Females and Family in Ukraine». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Діти, жінки та сім'я в Україні». Київ]

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Labour force of Ukraine 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Робоча сила України 2019». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Expenditure and Resources of Households of Ukraine in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Household Self-Assessment of Availability of Selected Goods and Services in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2018. Main Agricultural Characteristics of Households in Rural Areas in 2018, statistical information [Державна служба статистики України. 2018 рік. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2018 році, статистична інформація], доступ за адресою: https://ukrstat.org/en/operativ/menu/menu_e/cg.htm (станом на березень 2019 року).

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical information «Main indicators of agricultural activity of households in rural areas, statistical information in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Основні

показники сільськогосподарської діяльності домогосподарств у сільській місцевості у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Demographic Yearbook «Population of Ukraine 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Демографічний щорічник «Населення України за 2019 рік». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Resident Population of Ukraine by Sex and Age for 1 January 2020». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком на 1 січня 2020 року». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Social and Demographic Characteristics of Households in Ukraine in 2020». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2020 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2019. Statistical Yearbook of Ukraine for 2018. Kyiv [Державна служба статистики України. 2019 рік. Статистичний щорічник України за 2018 рік. Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Ukraine in Figures 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Україна у цифрах 2019». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical information «Number of entities of large, medium, small and micro-entrepreneurship by type of economic activity in 2010-2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Кількість суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва з розподілом за видом економічної діяльності у 2010-2019 роках». Київ]. Доступ за адресою: https://ukrstat.org/en/operativ/menu/menu_e/size.htm.

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical information «Indicators activity of business entities with distribution on the subjects large, middle, small and micro-entrepreneurship in 2010-2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Показники діяльності суб'єктів господарювання з розподілом за суб'єктами великого, середнього, малого та мікропідприємництва у 2010-2019 роках». Київ]. Доступ за адресою: https://ukrstat.org/en/operativ/menu/menu_e/size.htm.

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical information «Preschool education in Ukraine in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Дошкільна освіта в Україні у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical information «Housing stock by regions in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Житловий фонд за регіонами у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical information «Number of migrants by age, sex and type of area by all flows in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистична інформація «Кількість мігрантів за віком, статтю та типом місцевості за всіма потоками у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Labor of Ukraine in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Праця України у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Natural movement of the population of Ukraine for 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Природний рух населення України за 2019 рік». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. Database «Population of Ukraine». Kyiv [Державна служба статистики України. База даних «Населення України». Київ]. Доступ за адресою: <http://database.ukrcensus.gov.ua>

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Social protection population of Ukraine in 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Соціальний захист населення України у 2019 році». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «The current population of Ukraine on January 1, 2020». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2020 року». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical information «Share of legal entities headed by women (in% of the total number of legal entities in the Unified State Register of Enterprises and Organizations of Ukraine)». Kyiv [Державна служба статистики

України. 2020 рік. Статистична інформація «Частка юридичних осіб, керівниками яких є жінки (у % до загальної кількості юридичних осіб в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України)». Київ].

State Statistics Service of Ukraine. 2020. Statistical publication «Scientific and Innovative Activity of Ukraine. 2019». Kyiv [Державна служба статистики України. 2020 рік. Статистичний збірник «Наукова та інноваційна діяльність України. 2019». Київ].

Tolstokorova, A. 2009. Multiple Marginalities: Gender dimension of rural poverty, unemployment and labour migration in Ukraine [А. Толстокорова. 2009 рік. Множинна маргіналізація: гендерні аспекти сільської бідності, безробіття та трудової міграції в Україні]. Цей документ був представлений на семінарі ФАО – МФСР – МОП «Недоліки, тенденції та поточні дослідження гендерних аспектів сільськогосподарської та сільської зайнятості: різні шляхи подолання бідності», Рим.

Ukrainian Centre for Social Reforms and United Nations Population Fund (UNFPA). 2014. *Situation of Older Women in Ukraine, Analytical Report*. Kyiv [Український центр соціальних реформ та Фонд ООН у галузі народонаселення (UNFPA). 2014 рік. Становище жінок похилого віку в Україні, Аналітичний звіт. Київ].

Ukrainian Disabled Persons' Organisations. 2015. Replies to the List of Issues regarding the Initial Report by Ukraine, Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 12 November 2014. (also available at https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=INT%2fCRPD%2fCSS%2fUKR%2f21268&Lang=en). [Всеукраїнська громадська організація осіб з інвалідністю та ін., 2015 рік, Відповіді на Перелік питань стосовно Першої доповіді України, Комітет з прав осіб з інвалідністю, стор. 24]].

Ukrainian Women's Fund. 2021. Statement No. 4 on the Interim Results of Gender Monitoring of Ukraine's Local Elections held on 25 October 2020. In: Ukrainian Women's Fund – News [online], January 2021. [Cited 31 January 2021]. <https://www.uwf.org.ua/en/news/12053> [Український жіночий фонд,

2021 Заява № 4 про проміжні результати гендерного моніторингу місцевих виборів в Україні, що відбулися 25 жовтня 2020 р. В: Український жіночий фонд – Новини [Інтернет], січень 2021 р. [Процитовано 31 січня 2021 р.]. <https://www.uwf.org.ua/en/news/12053>

UNAIDS. 2017. Country Factsheets, Ukraine [UNAIDS. 2017 рік. Інформаційні бюлетені щодо ситуації в країнах світу, Україна], <http://www.unaids.org/en/regionscountries/countries/ukraine> (станом на квітень 2019 року).

United Nations in Ukraine. 2018. Factsheet. 16 Days of Activism against Gender-Based Violence in Ukraine. Kyiv [Організація Об'єднаних Націй в Україні. 2018 рік. Інформаційний бюлетень «16 днів активізму проти гендерно зумовленого насильства в Україні». Київ].

United Nations Country Team Ukraine. 2017. *Submission to the Committee on the Elimination of Discrimination against Women*. Kyiv [Команда Організації Об'єднаних Націй в Україні. 2017 рік. Подання до Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок. Київ].

United Nations in Ukraine. 2018. Ukraine Country Analysis in Preparation of the Next United Nations Development Assistance Framework (UNDAF) 2018-2022 [Організація Об'єднаних Націй в Україні. 2018 рік. Україна: аналіз ситуації в країні у межах підготовки наступної Рамкової програми допомоги Організації Об'єднаних Націй з розвитку (UNDAF) на 2018-2022 роки].

UNDP. 2018. Human Development Indices and Indicators 2018 Statistical Update. New York [ПРООН. 2018 рік. Індекси та показники людського розвитку: оновлена статистика за 2018 рік. Нью-Йорк].

UNDP. 2018. Human Development Indices and Indicators: 2018 Statistical Update, Briefing note for countries on the 2018 Statistical Update: Ukraine. New York [ПРООН. 2018 рік. Індекси та показники людського розвитку: оновлена статистика за 2018 рік, Аналітична записка за країнами з оновленої статистики за 2018 рік: Україна, Нью-Йорк].

UNDP in Ukraine. 2015. Millennium Development Goals Ukraine: 2000-2015. National Report. Kyiv [ПРООН в Україні. 2015 рік. Цілі розвитку тисячоліття в Україні: 2000-2015 роки. Національна доповідь. Київ].

UNDP in Ukraine. 2017. Women and Men in Leadership Positions in Ukraine. Kyiv [ПРООН в Україні. 2017 рік. Жінки та чоловіки на керівних посадах в Україні. Київ].

UNDP in Ukraine. 2018. Corruption in the Eyes of Women and Men. Kyiv [ПРООН в Україні. 2018 рік. Корупція очима жінок та чоловіків. Київ].

UNECE. 2013. Country Profiles on Housing and Land Management: Ukraine. New York and Geneva [ЄКООН. 2013 рік. Профілі житлового господарства та землекористування країн: Україна. Нью-Йорк та Женева].

UNFPA. 2018. *Masculinity Today: Men's Attitudes to Gender Stereotypes and Violence Against Women.* Kyiv [Фонд ООН у галузі народонаселення. 2018 рік. Сучасне розуміння маскуліності: ставлення чоловіків до гендерних стереотипів і насильства щодо жінок. Київ].

United Nations High Commissioner for Refugees. 2017. Desk Research of the Surveys of IDPs. Kyiv [Верховний Комісар Організації Об'єднаних Націй у справах біженців. 2017 рік. Кабінетне дослідження обстежень щодо ВПО. Київ].

UN Office for the Coordination of Humanitarian Affairs and UN Country Team in Ukraine. 2019. Ukraine: 2019 Humanitarian Response Plan (January-December 2019). Kyiv [Управління ООН з координації гуманітарних питань та Команда ООН в Україні. 2019 рік. Україна: План гуманітарного реагування на 2019 рік (січень-грудень 2019 року). Київ].

UN Women. 2017. Leaving No One Behind. Analysis of vulnerabilities of women and men in the context of decentralization in the conflict-affected areas of Ukraine. Kyiv [ООН Жінки. 2017 рік. Нікого не залишити осторонь. Аналіз вразливості жінок та чоловіків в контексті децентралізації на території України, що постраждали від конфлікту. Київ].

UN Women. 2018. The Rights of Roma Women in Ukraine. Kyiv [ООН Жінки. 2018 рік. Права ромських жінок в Україні. Київ].

USAID. 2016. Climate Change Risk Profile, Ukraine, Fact Sheet [USAID. 2016 рік. Профіль ризиків внаслідок зміни клімату, Україна, Інформаційний бюлетень].

VAITE company. 2016. Women and Men on the Ukrainian Labour Market: A Comparative Study of Ukraine and the EU. Kyiv [Компанія VAITE. 2016 рік. Жінки та чоловіки на ринку праці України: порівняльне дослідження України та ЄС. Київ].

Volosevych, I., Konoplytska, T., Kostyuchenko, T., & Martsenyuk, T. 2015. Comprehensive Study of Women Living in Rural Areas. UNDP in Ukraine. Kyiv [І. Волосевич, Т. Коноплицька, Т. Костюченко та Т. Марценюк. 2015 рік. Комплексне дослідження становища жінок, які проживають у сільській місцевості. ПРООН в Україні. Київ].

Volosevych, I., et al./UNFPA. 2014. The Prevalence of Violence Against Women and Girls. Kyiv [І. Волосевич та ін. / Фонд ООН у галузі народонаселення. 2014 рік. Поширеність насильства щодо жінок та дівчат. Київ].

World Bank. 2013. Enterprise Survey for Ukraine [Світовий банк. 2013 рік. Обстеження підприємств України], <http://www.enterprisesurveys.org/data/exploreeconomies/2013/ukraine#gender> (станом на квітень 2019 року).

World Bank. 2016. Country Gender Assessment for Ukraine. Kyiv [Світовий банк. 2016 рік. Оцінювання гендерних питань в Україні. Київ].

World Economic Forum. 2018. The Global Gender Gap Report 2018. Geneva [Всесвітній економічний форум. 2018 рік. Доповідь про глобальний гендерний розрив, 2018 рік. Женева].

World Food Program Ukraine Country Office. 2016. Food Security Update. Kyiv [Всесвітня продовольча програма, Офіс в Україні. 2016 рік. Оновлена інформація щодо стану продовольчої безпеки. Київ].

World Health Organization, et al. 2017. Global Adult Tobacco Survey Fact Sheet for Ukraine [Всесвітня організація охорони здоров'я. 2017 рік. Глобальне опитування дорослих щодо вживання тютюну, Інформаційний бюлетень: Україна].

World Health Organization. 2018. Global Status Report on Alcohol and Health. Geneva [Всесвітня організація охорони здоров'я. 2018 рік. Алкоголь та здоров'я: доповідь про стан справ у світі. Женева].

Women's and human rights organizations on the initiative of the Gender Strategy Platform. 2016. NGO Alternative Report on Ukraine's Implementation of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women. Kyiv [Жіночі та правозахисні організації, об'єднані у ініціативу «Гендерна стратегічна платформа». 2016 рік. Альтернативна доповідь НУО по виконанню Україною Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Київ].

Women's International League for Peace and Freedom. 2017. The Effects of Intervention by International Financial Institutions on Women's Human Rights in Ukraine, Joint Shadow Report CEDAW Committee 66th Session. Geneva [Міжнародна жіноча ліга за мир та свободу. 2017 рік. Вплив інтервенцій міжнародних фінансових установ на права жінок в Україні, Спільна альтернативна доповідь, Комітет CEDAW, 66-та сесія. Женева].

Yatsenko, V. 2019. Why are women's pensions of women small and why will this last for another 200 years. *Economic Pravda*. 9 January 2019 [В. Яценко, 2019 рік, Чому пенсії у жінок менші і чому так буде ще 200 років, сайт «Економічна правда». 9 січня 2019 року]. <https://www.epravda.com.ua/publications/2019/01/9/643934/>

Zhyla, T., Soloviy, I., Zhyla, A., Rudych, A., & Volosyanchuk, R. 2014. Forest Dependence in Rural Ukraine, Based on case studies from Roztochchia, Transcarpathia, and Polissia [Т. Жила, І. Соловій, А. Жила, А. Рудич та Р. Волосянчук. 2014 рік. Дослідження залежності місцевого населення від послуг лісових екосистем у сільській місцевості України, на основі дослідження ситуації у Розточчі, Закарпатті та Поліссі].

Інші документи ФАО щодо оцінювання гендерної ситуації в країнах, включені до цієї серії матеріалів:

(Доступ за посиланням: <http://www.fao.org/europe/resources/gender/en/>)

Гендерні аспекти, розвиток сільського господарства та сільських територій в Албанії. Серія матеріалів щодо оцінювання гендерної ситуації в країнах (2016 рік)
(також у наявності албанською мовою)

Гендерні аспекти, розвиток сільського господарства та сільських територій у Вірменії. Серія матеріалів щодо оцінювання гендерної ситуації в країнах (2017 рік)
(також у наявності вірменською мовою)

Гендерні аспекти, розвиток сільського господарства та сільських територій у Грузії. Серія матеріалів щодо оцінювання гендерної ситуації в країнах (2018 рік)

Гендерні аспекти, розвиток сільського господарства та сільських територій в Узбекистані. Серія матеріалів щодо оцінювання гендерної ситуації в країнах (2019 рік)

Національний гендерний профіль сільського господарства та сільських домогосподарств: Киргизстан. Серія матеріалів щодо оцінювання гендерної ситуації у країнах регіону (2016 рік)
(також в наявності російською мовою)

Національний гендерний профіль сільського господарства та сільських домогосподарств: Республіка Таджикистан. Серія матеріалів щодо оцінювання гендерної ситуації у країнах регіону (2016 рік) (також в наявності російською мовою)

Національний гендерний профіль сільського господарства та сільських домогосподарств: Туреччина. Серія матеріалів щодо оцінювання гендерної ситуації у країнах регіону (2016 рік)
(також в наявності турецькою мовою)

**СЕРІЯ МАТЕРІАЛІВ
ЩОДО ОЦІНЮВАННЯ
ГЕНДЕРНОЇ СИТУАЦІЇ
В КРАЇНАХ**

**ЄВРОПА ТА
ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ**

ISBN 978-92-5-134442-2

9 789251 344422

CB4501UK/1/05.21